

દાસી—કન્યા.

એક

સામાજિક કથા.

પ્રયોજક—‘મનુ’.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૭૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દા.ર.૩૪૫૧

વિષય ૨૩૪૫૧૩

ગ્રંથસભા વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

આ પુસ્તક 'મનુ' એ પ્રોજેક્ટ છે અને ધી "હિંદુસ્થાન" પ્રેસ,
નાં ૧૨-૧૬ બેંક સ્ટ્રીટમાં મી. છોટાલાલ પરશોતમદાસ
મહેતાએ છાપી પ્રગટ કર્યું છે.

જુના જાણીતા અને વીશ્વાસુ
સોનાં ચાંદી અને ઝવેરાતના
દાગીનાઓના વેપારી.

સોની નરોત્તમદાસ ભાઉ
ઝવેરી.

તરેહવાર મનપસંદ દાગીનાઓનું સંગ્રહસ્થાન
જેવાને ચુકતા નહી

ઠેકાણું.

સોનું ચાંદી અને ઝવેરા-	ચાંદીના દાગીનાઓ
તના દાગીનાઓના દુકાન,	અને વાસણો વગે-
શેખમેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.	રેની દુકાન.
	મુતાર ચાલી મુંબઈ.

ટેલીફોન નંબર ૫૬૫.

તીજેરીવાળાઓની નવી રીતનો હરીફાઈ.

લડાઈ પહેલાં ઓસ્ત્રીયાથી કાગળ જેવા પતરાંની તીજેરીઓ અત્રે આવતી હતી અને પ્રજાને માલની કદર નહીં હોવાથી ઠીકમંખ્યામાં વેચાતી પણ હતી. હાલમાં તે તીજેરીઓ નહીં આવતી હોવાથી તેની જગ્યા તેવીજ બનાવટના અમેરીકન અને બીજી તીજેરીઓએ લીધી છે. એ તીજેરીઓ વેચનારા એવું કહે છે કે ગોદરેજની ગમે એવી સારી હોય પણ અમેરીકા અને બીજા દેશોમાં બનતી તીજેરીઓને કદી પુગી શકે નહીં. એઓ બીજું એવું કહે છે કે અમારી તીજેરીની લલામણુ અમારો કૌન્સલ કરે છે. કૌન્સલનું મુખ્ય કામ પોતાના દેશના માલનો ખપ વધારરનું હોય છે એટલે તે લલામણુ કરે તેથી કાંઈ એવું ઠરે નહીં કે માલ ભરોંસાલાયક હોય.

કૌન્સલની લલામણુવાળી એવી એવી એક નહાની તીજેરી મોટી પ્રાંત આપીને ગોદરેજે ખરીદી છે અને ફક્ત પાંચ મીનીટમાં તોડી છે અને જેઓને ખાતરી કરવી હોય તેઓને બતાવનો કારખાને રાખી છે.

આગગાડી અને આગબોટનું તુર, જગાત, ગોડાઉન ભાડાં અને એજન્ટ તેમજ છુટક વેચનારનો નફો એવા એવા અનેક ખર્ચ આયાત થતી તીજેરીઓ ઉપર પડે એટલે પરદેશી તીજેરીઓ હલકી બનાવટની હોય તોજ અહીંની સારી તીજેરીઓ સાથે હરીફાઈ કરી શકે એ

ગોદરેજે પાંચ મીનીટમાં જે તોડી લેની બનાવટ કેવી છે તે જાણવા ગોદરેજને ખરીદ કરવી પડી એ ઉપરથી વાંચનારે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે તીજેરી નબળી છે યા મજબુત લેની ફક્ત જોવાથી કોઈને પણ સમજ પડી શકે નહીં. તૈયાર થઈ રહેવા પછી પાંચ મીનીટમાં તોડી શકાય તે તીજેરી તેમજ તોડતાં પાંચ ક્લાક લાગે તવી એક સરખીજ દેખાય.

ગોદરેજનું કારખાનું - ગ્રેસ કંપની પાસે પરેલ. મુંબઈ.

ગુજરાતી વાંચકોને ખાસ લાભ! એક સાથે રૂપિયા
દશનાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૨-૦-૦ ના ભેટ.

રણુધેલા રજપુતો.

ભાગ ૧-૨. (સચિત્ર.)

આ નવલકથાની ઉત્તમતા માટે એટલુંજ લખવું બસ છે કે માત્ર એકજ વર્ષમાં એની ખીજી આવૃત્તિ થઈ છે. બંને ભાગનું મુલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

કાળરાત્રીનું ખુની બંજર.

ભાગ ૧-૨.

માત્ર બે વર્ષમાં આ ચમત્કારિક નવલકથાની ત્રીજી આવૃત્તિ થઈ છે. બંને ભાગનું મુલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

મધુ-માલતી અથવા.

વીસમી સદીનું

વિશ્વદર્શન.

આ નવલકથા ઘણી બોધક તથા રસિક છે. ત્રણ ભાગનું મુલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

વાંચવા યોગ્ય સચિત્ર

નવલકથા

રત્ન મંજરી.

દંપતિ હૃદયના વિશુદ્ધસ્નેહનું અનુપમ ચિત્ર આ નવલકથામાં અંકિત કર્યું છે. મુલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

નવીન નવલકથાઓ.

આજકાલનું હિન્દુસ્થાન

ભાગ ૧-૨-૩.

૫-૦

ભયંકર ભદ્ર.

૨-૦

મહારી ભયંકર સંસારયાત્રા.

૨-૮

કંગાલ કેદી ભાગ ૧-૨.

૩-૧૨

દગાબાજ દુનિયા.

૧-૮

મૃગસાચની ભાગ ૧ થી ૪.

૬-૦

મરુમુમિની મોહિની.

૧-૪

અંગના કે દેવાંગના ?

૧-૧૨

લગ્ન લલિતા ભાગ ૧ થી ૪.

૪-૦

પિશાચ મંદિર ભાગ ૧-૨.

૪-૦

મુરાદની ભાગ ૧ થી ૩.

૫-૦

કિશોરસિંહ ભાગ ૧-૨.

૪-૦

સંસાર સંચામ ભાગ ૧-૨.

૩-૦

સંતમ રાયતન ભાગ ૧ થી ૩

૫-૪

ક્લંતરની ક્યાર ભાગ ૧ થી ૩.

૬-૧૨

તરણ નવચિત્રની ભાગ ૧-૨.

૩-૮

કમનસીબ લીલા ભાગ ૧-૨.

૩-૧૨

દશ લાખનો દડો.

૨-૦

અલાહનદીનનો કદય.

૨-૦

મહાકાળીનું ખડગ.

૨-૦

ક્લંકિત કુમારિકા.

૨-૦

દુસુમકાન્ત.

૧-૧૨

પદ્મલતા. (સચિત્ર)

૧-૧૨

અદ્ભુત રસથી પરિપુર્ણ નવલકથા.

જીલમી જલીમ અને

મુજતાબરા. રૂ. ૧-૧૨-૦

અદ્ભુત સાંસારિક નવલકથા.

ઝેરી જમાનો. રૂ. ૧-૧૨-૦.

કચરાભાઈ વનમાળી પટેલ-મોટી હુમામ, અમદાવાદ.

અત્યંત ચિતાકર્ષક સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર નવલકથા.

રત્ન મંજરી.

લેખક:—મોતીલાલ અમૃતલાલ પટેલ.

અદ્ભુત ચમત્કાર પુર્ણ ઉત્તમોત્તમ આ નવલ કથા, કે જે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ પામેલી માધુર્ય મિશ્રીત અને છટાદાર ભાષા સાથે વિવિધ પાત્રોની ઉત્તમતા સર્વાંશે પ્રતિ પાદન કરવા માટે શૃંગાર, વીર. કૃષ્ણ આદિ રસ-સાહિત્યથી નિયુક્ત, સચોટ અસરકારક અને સંગીન વસ્તુ સંકલના યોજવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત નવલ કથા આદિથી અત્યંત પર્યાપ્ત આદ્યાત્મિક જ્ઞાન-પ્રદેશમાં વિચરી છેવટે અધિકારી પત્રોને બ્રહ્મ-જ્ઞાનોપદેશ વડે, માયા-પટને છિન્નભિન્ન કરી પરમપદમાં નિયોજી, વિલીન થાય છે. પુસ્તક દળદાર લાયબ્રેરીની શોભારૂપ, પાકું સોનેરી પુસ્તક કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોપ્ટેજ માફ.

લખો,

મોતીલાલ અમૃતલાલ પટેલ,

શાહપુર મહેતાપોળ, અમદાવાદ.

કાળાં પડે નહિ તેવાં,

રોડડગોડડ સોનાનાં ઘરેણાં.

ખમીસના બટન શટ રૂ. ૩, વાસ કોટનાં બટન શટ રૂ. ૨૫, કોટનાં બટન શટ રૂ. ૩, ચંદ્રહાર રૂ. ૪, મગમાળા રૂ. ૨૫, હીરા કંઠી રૂ. ૪, મોલનમાળા રૂ. ૪, ઘડિયાળનો છેડો રૂ. ૨૫, હાથનાં કડાં જોડી રૂ. ૩, લવીંગીઆં જોડી રૂ. ૧, બંગડીઓ જોડી રૂ. ૨, એરીંગ જોડી રૂ. ૧૫, વીંટી રૂ. ૧, પહોંચી રૂ. ૩.

વાળ કાળા કરવાને ખીજખી સાબુ.

આ સાબુથી વાળ કાળા થાય છે અને હમેશને માટે કાળાજ રહે છે.

કીમત ૩ રૂપીના બાકસનો રૂ. ૧૫.

કેકે.જી:—કમરશીયલ કે. કંપની, ગીરગામ મુખ્ય નં. ૪.

દાગીનાવાળાની પીડા.

જેના ઘરમાં દાગીના છે તેને રાત્રે ઉંઘ પણ આવતી નથી અને પોતાના જર જવાહીર, સોનું રૂપું સંભાળી રાખવામાંજ પોતાનું મગજ રોકી રાખે છે. એટલુંજ નહીં પણ રાતના અને દીવસના એજ વીચારોમાં મશગુલ રહે છે કે રખેને મારો માલ ક્યાં ચોરાઈ તો નહીં જાય, પણ તેવા જોખમમાંથી બચવા માટે અને રાત્ર સુખી નીંદ્રા લેવા માટે ડાહ્યા માણસો પોતાના ઘરમાં મજબુત તીજોરીઓ વસાવી બારણાઓને મજબુત તાળાં મારે છે અને તે પણ તેઓ લાલા કન્દીયાલાલનીજ બનાવટના ખરીદે છે કારણ તેઓએ પોતાની અદભુત કારીગરીઓ માટે આખા વીલાયત તેમજ હિંદુસ્તાન માટે જુદાં જુદાં પેટાં નામદાર ગવરમેંટ પાસેથી મેળવેલાં છે જે જોવા માટે તેઓની મુંબઈમાં આવેલા અબદુલ રહેમાન સ્વીટપરની દુકાનપર ખુલ્લાં મુકવામાં આવ્યાં છે.

શું તમે ખરેખરા પરીક્ષક છો ?

તો તો જરૂર તમે

રેડ ઇન્ડિયન (બ્રાન્ડ) મહાજ

વાપરવાના કેમકે લહેઝત, ટલર, અને ખુશબો
એ બધામાં એક સરખી ઉત્તમ મહા બીજી તહ-
મને ભાગ્યેજ મળી શકશે, તેમાં વળી જે
ઓરેજ પીકેની ક્વાલિટી વાપરશે બીજી
મહા પીવી તો શું પણ નજરે જોવી પણ નહિ ગમે.

દરેક સારા વેપારીને ત્યાંથી મળશે અને તેમ
જતાં ન હોય તો લખો:—

રેડ ઇન્ડિયન ટી ડીપો.

પાયથુની ગ્રામ જંકશન, પોલીસ
થોફીની બાજુમાં સુબઈ.

પ્રસ્તાવના.

“જ્યાં જ્યાં સ્નેહલગ્ન છે
ત્યાં ત્યાં સંસારમાં સ્વર્ગજ છે.”

૨૧૦ કવિ નહાનાલાલનું એ કથન સર્વથા સત્યજ છે. સ્નેહલગ્ન વિનાનાં લગ્નોથા આજે હિંદુસંસારમાં અનેક યુગલો પોતાનો સંસાર કથલાવી નાખે છે, સ્નેહલગ્ન વિના આજે હિંદુસંસારમાં અનેક દંપતિઓના જીવન કલેશમય થઈ ગયાં છે. સ્નેહલગ્ન વિના આજકાલ હિંદુસંસારમાં પત્ની એ જીવનનો જોડીદાર નહિ પણ રસોઈ કરી આપનાર અને પ્રજોત્પત્તિનું યંત્ર ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં એક સમય એવો હતો કે પ્રત્યેક લગ્ન એ સ્નેહલગ્ન થતાં અત્યારે પરણનારને પૂછ્યા વિના માતાપિતા લાકડે-માંકડું વળગાડી દે છે. પરિણામે સાચી સખિ, ખરી માતા હજારે એક કે બેજ થઈ શકે છે.

પ્રસ્તુત કથા-દાસીકન્યા-સ્નેહલગ્નનું એક કાલ્પનિક ચિત્ર છે. એવાં લગ્નો પ્રાચીન ભારતમાં ઘણાં થતાં. વિશ્વવિખ્યાત જીવન અભ્યારી ભિષ્મના પિતા શાન્તનુ, મત્સ્ય નામની માછીમારની કન્યા સાથે પરણ્યાનું ઐતિહાસિક ઉદાહરણ તાજુંજ છે. પ્રાચીન સમયની ઘણી કથાઓની વાત આદ કરીએ તો પણ ‘શ્રાવણ માહાત્મ્ય’ નામના પુસ્તકમાં આત્મજી કન્યા સાથે ક્ષત્રિય રાજાનાં લગ્નનો ઉલ્લેખ છે. અત્યારે પોતાને સનાતની અથવા જૂના વિચારનો કહેવડાવતો વર્ગ વર્ણાંતર લગ્નના નામથી વગર સમજે થોડાક લોકોના લડકાવ્યાથી લડકી ઉઠ્યો છે; પરંતુ જો ક્ષણભર તટસ્થ ચિન્તે તેઓ વિચાર કરે તો તેમને તેની જરૂરીઆત આપોઆપ સમજાઈ શકાય તેમ છે.

લોકો ભલે માને કે ન માને; પરંતુ સ્નેહ ઉત્પન્ન કર્યો થતો નથી અને રોક્યો રોકાતો નથી. મહાસાગરની ભરતીને જેમ સાવરણીથી રોકી શકાતી નથી તેમ સ્નેહનાં વહેણ કોઈનાં વાળ્યા વળતાં નથી. એ રસ્તા અજાણ્ય છે. એ સ્નેહની અન્ધિ કદી ન

ધૂટી શકે તેવી આશ્ચર્યજનક છે. એને છોડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવા જતાં હમેશાં વિપરિત પશ્ચિમ આવે છે. અલગત, સ્નેહના રસ્તા વક્ર છે; પરંતુ જેને પ્રીતિના વિષમ ડાંખ ત્રાગે છે તહેઓ પછી ગમે તેવા વક્ર કે ભયંકર રસ્તાઓને પણ ઓળંગવા નિર્ભય બને છે. સ્નેહ લગ્નના અભાવે આજે હિંદુસંસારમાં હજારો નરનારીઓ વિપથે ચડી જાય છે અને તહેમાં ખસેલ નાખતાં પરિણામ ભયંકર આવ્યાના દ્રષ્ટાન્તો બનતાં રહે છે. સ્નેહીઓ સ્નેહરૂપી યજ્ઞની વેદિમાં પોતાપણાનો હોમ કરે છે. યૂરોપની ભોગ ભૂમીમાં પણ સ્નેહીઓના માર્ગમાં અડચણો ઉપસ્થિત થતાં પ્રાણ ગયાનાં દ્રષ્ટાન્તો બન્યાં છે.

પ્રસ્તુત કથાનો નાયક હેમ દૈશ્ય કોમનો અને નાયિકા આલ્મણ કોમની છે; પરંતુ તેમને જ્ઞાતિના એ લોકોએ ઉભા કરેલા ભેદ ભૂલાવી, ઉત્કટ સ્નેહ પતિ-પત્ની રૂપે એક કરે છે. વચ્ચે રઘુનાથ ખાખી અને પૃથ્વી શંકર જેવા ઘણા વિન્ધો ઉભાં કરે છે, તદ્દપિ તે સઘળાં વિન્ધો નવારી જેમ દીપકમાં બાલદાન આપવા આતુર પતંગ ગમે તે ઉપાયો કરવા છતાં બલિદાનનું પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય સાધ્ય કરે છે, તેવીજ રીતે હેમ અને કાંચન પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય જે સ્નેહ લગ્ન છે તે સાધ્ય કરે છે અને છેવટે સુખી થાય છે.

હવે સમય એવો આવ્યો છે કે હિંદુ સંસારનાં એ જૂના વિચારના ગણના ભાષ્યોએ આ પ્રશ્નની ગૂંચ ઉકેલવા હઠિલાઇ છોડી તટસ્થ વૃત્તિએ વિચાર કરવો, હવે સમય એવો આવ્યો છે કે માતાપિતાએ ન્યાત કરતાં પોતાનાં પુત્ર-પુત્રિની વધારે દરકાર કરી તહેમનાં લગ્નોમાં પહેલાં એમની સંમિત લઇ પછી તે કાર્યમાં પડવું. એટલું એ, અરે! એનો સહસ્ત્રાંશે જો આ ન્હાનકડું પુસ્તક, વધારે નહિં તો, એક વાચકના મનમાં પણ ટસાવી શકશે તો હું મ્હારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

અંતમાં, આ પુસ્તક શ્રીયુત્ રામચંદ્ર બસુના અંગાલી-પુસ્તક ઉપરથી લખવામાં આવ્યું છે, જે માટે હું એ આભુજનો, અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

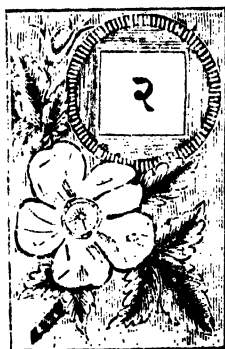
પ્રયોજક.

દાસી-કન્યા.

પ્રકરણ ૧ લું.

મરુભિમાં.

‘નાદ-અલ્લકી રચિર ઉપાસિકા મેરી ઇચ્છા હુઇ હતાશ;
વહકર ઉસ નિસ્તમ્બ વાયુમે’ ચલા ગયા મેરા નિશ્વાસ.’
‘નવીન’

જપુતાનાની મધ્યમાં મરુભિનો મહાન વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ આવેલો છે. તેની એક તરફ ખીકાનેરનું રાજ્ય પથરાયેલું છે ત્યારે ખીલ તરફ મેવાડના સૂર્યવંશી રજપુતોનો અમલ ચાલી રહ્યો છે. આ મરુભિમાં વૃક્ષ નથી, ઘાસ નથી; પરંતુ જ્યાં દ્રષ્ટિ ફેંકે ત્યાં તમને એકલા રેતી સિવાય ખીલું કંઈ જણાશે નહિ. આમ હોવા છતાં પણ મરુભિના કોઈ કોઈ ભાગમાં નાળીયેરીના થોડાએક જાડો કુદરતના અદ્ભુત બાળકોની માફક ઉભેલાં

આપણને જણાય છે. પરંતુ આવા જાડોના નાના ઝુંડોની વચ્ચે પુષ્કળ અન્તર હોય છે, અને તેમની આસપાસ રેતીના તરંગો સિવાય ખીલું કંઈપણ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી.

વાચક? મરુભુમિને તેં કોઈપણ દિવસ જોઈ છે? જો સમુદ્ર જોયો હોય તો મરુભુમિનો તને બરોબર ખ્યાલ આવી શકશે. સમુદ્રમાં એકલું પાણી અને પાણીજ. ત્યારે અહિંયા મરુભુમિમાં એકલી રેતી અને રેતીજ. સમુદ્રમાં એક પછી એક આવતા સલીલ તરંગો ત્યારે અહિંયા મરુભુમિમાં પણ પવનથી ઉડતી રેતીના તરંગો. એકાદ વાદળીની છાયા સમુજળપર કેવી સુંદર જણાય છે? હા! આવીજ છાયા અહિંયા મરુભુમિના શુન્ય પ્રદેશપર એથી તદ્દન ઉલટીજ અસરવાળી જણાય છે.

મરુભુમિ એ ઘણું લયાનક સ્થાન છે. જ્યારે પ્રભુ રવિ પોતાના પ્રખર કિરણોથી પૃથ્વીને પોપવા માંડે છે ત્યારે આ બાહુકામય પ્રદેશ પોતાના પેટમાંથી અગ્નિને બહાર કાઢવા માંડે છે, અને આ અગ્નિ વાયુમાં મળી જઈ આસપાસનું સંધ્રગું વાતાવરણ હલાહલમય કરી નાખે છે, અને આ સમયે મરુ પ્રદેશનો દેખાવ લડલડાટ કરતી બળતી ચીતા જેવોજ લાગે છે. આવા વિપમય વાતાવરણમાં વૃક્ષો પણ જીવન ધારી શકતા નથી ત્યારે ખીચારા મનુષ્યોનું તો કહેવુંજ શું! આહા! કેટલા પરદેશીઓએ આ વાતાવરણને પોતાના પ્રાણોનું અલિદાન આપ્યું છે? કેટલા દેશવાસિઓએ જલ! જલ! કરતાં અહિંયા આ બાહુકામય ભુમિમાં પ્રાણ છોડ્યો વળી કેટલાં અસંખ્ય નિર્દોષ આકાશમાં આનંદ કરતાં કુદરતના બાલોએ આ અગ્નિ કુંડમાં પડી પ્રાણ છોડ્યો છે? અહિંયા કોઈપણ સ્થળે જલ નથી, પરન્તુ આ પ્રદેશપર દૂર નજર ફેંકતાં આપણને મહાન તરંગમય જલાશયોજ જણાય છે. તેમાં તરંગો વહે છે, છાયા પડે છે અને આ સર્વથી આપણને ખાત્રી થાય

છે કે નહિં નહિં આ કોઈ સ્વચ્છ પાણીથી જલજલતું જલાશય જ હોવું જોઈએ. આહા ! આ કદપનામય જલાશયો જોઈ પાણીની આશાને આશાઓમાં દોડતાં કેટલા હરિણોએ જગતની શરૂઆતથી તે આજસુધીમાં પ્રાણ મૂક્યાં હશે ?

જેઠ માસ ચાલતો હતો અને સૂર્યદેવ સમ્પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. મરુભુમિ હરહમેશ પ્રમાણે પોતાના ભુ-ગર્ભમાંથી વિષમય જવાલા બહાર કાઢી રહી હતી. ચારે તરફ આ જવાલા ફેલાઈ રહી હતી, અને સઘળું વાતાવરણ એ જવાલા-મયજ થઈ ગયું હતું. જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ ફેંકીએ ત્યાં ત્યાં મૃગજળ જણાતું હતું; પરંતુ હરણો દોડતાં જણાતાં નહોતા વળી કોઈ પણ મુસાફર અથવા પશુઓ પણ દ્રષ્ટિગોચર થતાં નહોતા. મરુભુમિનો આખો પ્રદેશ સડસડાટ બળતી એકાદ ભટ્ટી જેવા લાગતો હતો.

પરંતુ કુદરતની શક્તિ કેવી આશ્ચર્યજનક છે ! કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન ? કુદરત ! તું બહુરૂપી છો, તું તારા સ્વરૂપને ફાળુવારમાં ફેરવી નાખે છે અને એ નવીન રૂપ સહિત જડ જગતમાં ચેતના પ્રસરાવે છે. એક દિવસ નિર્મલ જ્યોત્સ્નામય રજનીમાં તું સ્મિત કરે છે અને સારી આલમને હસાવે છે ત્યારે એજ રાત્રિએ આખા નભોમંડળને વાદળોંમય કરી નાખી, ચારે દિશામાં અંધકાર ફેલાવી, ગગનમાં વીજળીના કડાકા અને ભડાકા કરાવી સ્ત્રીઓના કોમળ હૃદયોમાં કંપ ઉપજાવનાર પણ તુંજ છો. એક સમયે આનન્દ આપતી મન્દાકિની ફાળુ એકમાં કરાલમૂખી બની જાય છે. ત્યારે મહાન સમુદ્ર થોડીએક પલોમાં

પોતાની શાન્તિ ત્યજી દઇ તેનાજ તરંગોપર નાચતી નૌકાઓને ભોગ લે છે. કુદરત? જ્યારે તું તારું સ્વરૂપને અદ્ભુત ધ્રુવ છે ત્યારે તે તારી ધ્રુવજી વિરૂદ્ધ કોઇ ટકી શકતું નથી. લવ્ય નગરો અને મહાન પર્વતો, નિર્મલ નદીઓ અને તોફાની સમુદ્રો તથા હસતાં રમતાં મનુષ્યોને અદ્રશ્ય કરી દેતાં તને જરાપણ વાર લાગતી નથી. ત્યારે તારી પરિવર્તન શક્તિમાં કોને અવિશ્વાસ હોઇ શકે?

મરુભુમિમાં પણ કુદરતે પોતાનું સ્વરૂપ અદ્ભુતવા માંડ્યું. પ્રખલ પવનના ઝપાટા શરૂ થયા અને ઓપાસથી રેતીના ઢગલે ઢગલા ઉડી આકાશને રેતી, રેતી મય કરી દેવા લાગ્યા. વળી એક પછી એક હાથીઓના ઝુંડોની માફક આવતાં વાદળાઓના ટોળાંઓએ પ્રખર રવિને પણ ઢાંકી દીધો. મરુભુમિપરનો પ્રચંડ તડકો આછો અથવા ઓછો થયો તેમ નહિ; પરંતુ ચારે તરફ અન્ધકાર ફેલાયો, અને દિગન્તરોને કંપાવતા કડાકા અને ભડાકા થવા લાગ્યા તથા વિજળીએ પણ વારંવાર ચમકી મરુભુમિપર પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો, પવનનું જોર વધ્યું અને મેઘ-ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી. તથા ધીમે ધીમે વૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો.

આ સમયે બે મુસાફરો. આ રણમાં મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. સુર્યના પ્રખર તાપથી પીડાતા પોતાના ઉંટોને જોસસથી તેઓ ચલાવતા હતા. તેમના હૃદયોમાં ખ્યાલ પણ નહોતો કે મરુભુમિની દશામાં આવો ફેરફાર થશે. પરંતુ જાણે જગતના નાથેજ તેમની તરફ રહેમ નજર ન કરી હોય તેમ એકાએક આ અદ્ભુત ફેરફાર થયો અને વરસાદ પડવા લાગ્યો. વરસાદથી

પલળી ન જવાય એ હેતુથી મુસાફરોએ પણ ઉંઠાને જરા જોસ્સથી ચલાવી થોડીએક નાળીએરીના ઝુંડનો આશ્રય લીધો. ઉંઠાને ખેસાડી તેઓ હજુ નીચે ઉતરે છે ત્યાં તેા દૃષ્ટિ પણ સખત થવા લાગી અને ચોપાસથી શિતળ વાયુ ફહરીઓ વહેવા લાગી.

આ મુસાફરોમાં એક જણ યુવાન જણાતો હતો અને તેનો પોપાક તથા ચહેરો દર્શાવી આપતા હતા કે તે એક પ્રહસ્થનું સંતાન હતું. ત્યારે તેની સાથેના બીજા મુસાફરનો પોપાક કહેતો હતો કે તે ઉંઠ ચલાવનાર નોકરજ હતો.

મરુભુમિમાં તેમનાં સિવાય બીજા કોઇ મુસાફરો હતા નહિ, વળી વાદળાઓની ઘટાથી ચોતરફ અન્ધકાર ફેલાઇ ગયો હતો અને સુર્યદેવનો અસ્તાચળ તરફ પ્રયાણ કરવાનો પણ સમય થઇ ગયો હતો. આ સર્વથી મુસાફરોને માટે પોતાનો ચોક્કસ માર્ગ શોધવાનું અને નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. તેઓએ વૃક્ષોનો આશ્રય લીધો હતો, અને એટલામાં આજુબાજુ બીજા કોઇ વૃક્ષો હતાં નહિં. એટલે આકાશમાં ચમકારા મારતી વીજલી આ વૃક્ષો તરફ ખેંચાય, આકર્ષિત થાય એ પણ સંભવિત હતું. ભાવિ-વિવદ્ધી યુવાનનું મૂખ જરા સ્યામવર્ણ બન્યું અને તેણે પોતાની આસપાસના પ્રદેશપર દ્રષ્ટિ ફેંકી; પરન્તુ તેના આશ્રયદાતા વૃક્ષ-ઝુંડની પેલી બાજુ કોઇવ્યક્તિઓ પોત પોતામાં વાતો કરી હતી. એવી તેને શંકા ગઇ. પવનના પુત્કારામાં, વાદળાઓના ગગડાટમાં અને દૃષ્ટિના અવાજમાં તે તેમની વાતો સાંભળી શક્યો નહિ, અને આવા ભયંકર સમયે આ વ્યક્તિઓ અડિંચા શા માટે આવી હતી તે પણ તેને સંમ-

જાયું નહિ. યુવાનનું શરીર કમ્પી ઉઠ્યું. આવા નિર્જન પ્રદે-
શમાં, આવા એકાન્તમાં અને આવા ભયંકર વખતેજ ખુનીઓ
અને લુંટારાઓ પોતાના કાળાં કૃત્યો કરવાનું પસંદ કરે છે તે
તેને યાદ આવ્યું. વળી યુવાનની સાથે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું અને
આથી, ઉંટ તરફ દ્રષ્ટિ જતાં તેનું હૃદય વિશેષ વ્યથિત થયું. તેને
લાગ્યું કે લુંટારાઓને કોઇપણ જાતના સમાચાર મળ્યા હોવા
જોઇએ અને આથીજ તેઓ તેની પછવાડે લાગ્યાં હોવા જોઇએ.
તેનું હૃદય થરથરવા લાગ્યું અને યુવક જે દિશામાંથી અવાજ
આવતો હતો તે દિશા તરફ પોતાના કાનો રાખી વાતો સાંભ-
ળવાને યત્ન કરવા લાગ્યો.

વરસાદનું જોર ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું હતું પરન
પહેલાં પ્રમાણેનોજ થઇ ગયો હતો, અને વાદળાઓના કડાકા
અને ભડાકા તદ્દન અદૃશ્ય થઇ ગયા હતા. આ સર્વ યુવકને
માટે ધણું લાભનું થયું હતું. સુંડની પેલી બાજુએ ઉભી રહેલી
વ્યક્તિઓની વાતો સાંભળવાના તેના પ્રયત્નો કુદરતની શાન્તિથી
સફળ થયા અને એક વ્યક્તિને ખીજીને સંબોધતા તેણે સાંભળી.

‘મા! ત્યારે હવે આપણે કેમ કરીને જઇશું’ ?

યુવાનનું શરીર આ શબ્દો સાંભળીને રોમાંચિત થયું. વાદળાં
જેવી રીતે ચન્દ્રમાપરનો ઘેરો ઉઠાવી લે છે અને ત્યારપછી એક-
દમ જ્યોત્સ્ના પૃથ્વીપટ પર પથરાઇ જાય છે તેમ યુવાનનું મૂર્ખા-
વિંદ ચિન્તામૂકત થયું અને તેનાં હૃદયમાં શાન્તિ પથરાણી.
આહા ! તે વ્યક્તિઓ તેના ખુની નથી. ખુનીઓના ખંજરોથી
ભયભિત થએલી વ્યક્તિઓઓજ લાગે છે. તેની માફક વિપદમાં
પડેલ કોઇ અભાગિની અબલાઓ તો નહિંજ હોય !

‘નિઃસહાય રમણીઓ ! સાથે બાલક કે બાલિકા ?’ યુવક બબડ્યો અને વળી વાર્તા સાંભળવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યો. અને અવાજ આવ્યો.

‘ભય શો છે ? હું રસ્તો જાણું છું—પરંતુ અન્ધકારથી તને ભય તો નથી લાગતો ને ?’

યુવકે વિચાર્યું ‘ખરેખર સાથે બાલિકાજ છે. આવા ધોર સમયે આશ્રયને પાત્ર છે. એ ક્યાં જવાનાં હશે ? પરંતુ જ્યાં તેઓ જવાનાં હોય ત્યાં તેમને સહિસલામત રીતે પહોંચાડી દેવાં એ મારું કર્તવ્ય છે આમ વિચારી તેણે ઉંટ ચલાવનારને પુછ્યું ‘માધવ ? લક્ષ્મીપુર અહિંથી કેટલું દુર છે ?’

‘સાહેબ ! કાંઈ વધારે છેટે નથી. ચારેક માઇલ હશે. હવે વરસાદ બંધ થયો છે. જો આપ રજા આપતા હો તો હું ઉંટને તૈયાર કરું માધવે ઉત્તર આપ્યો.

આ વખતે ખરેખરી રીતે વરસાદ રહી ગયો હતો અને આકાશ સ્વચ્છ બન્યું હતું. માધવને શો પ્રત્યુત્તર આપવો તેના વિચારમાં યુવક હતો ત્યાં એક ટૂંક સ્ત્રી પોતાની સાથે યુવાનીને ઉંખરે ઉભેલી બાલિકાને લઈ યુવક પાસે આવી જરા ગલરાએલા સ્વરે બોલી ‘શેઠ ? આપ લક્ષ્મીપુર જતા હો તો અમને સાથે લઈ જશો ? સૂર્યના અસ્ત થવાનો વખત થયો છે—અને અમને બે જણીને એકલાં જતાં ભય લાગે છે.’

આ સમયે વિખરાએલાં વાદળાંઓમાં થઈને અસ્ત પામતા રવિના કીરણો મરૂં લુમ્બિપર પડતાં હતાં અને પશ્ચિમમાં આકાશ ગુલાબારંગી બની ગયું હતું. તથા મરૂં લુમ્બિને આનન્દીત બનાવતા ધીમા શ્વાન્ત કીરણો તેમાં રહેલા રવિદેવ વરસાવી રહ્યા હતા.

વૃદ્ધ સ્ત્રી મોઢાપર સહેજ ધુમટો કાઢીને વાત કરતી હતી ત્યારે બાલિકા યુવાનીમાં પગ મુકતી ગુલાબની ખીલતી કળી, વૃદ્ધ સ્ત્રીની પછવાડે યુવકના અનુકુલ જવાબની આશા સાથે લજ્જિત વદને ઉભી હતી.

તેના ગૌર મૂખપર યુવકની દ્રષ્ટિ પડી-આહા ! કેટલું સૌન્દર્ય અને કેટલી નિષ્કલંકતા એ મૂખપર જવાઇ રહી છે ! યુવકને લાગ્યું કે આવા સરસભાવવાળું મોઢું તેણે કદી પણ આગળ જોયું નથી બસ-અજ્ઞ મુખાવિન્દ તેના હૃદયમાં અંકિત થયું. બાલિકા માટે તેના હૃદયનો સ્નેહ-પ્રવાહ સપાટાબંધ વહેવા લાગ્યો. અને બાલિકાને જોતાંવારજ તેનું હૃદય અવનવીન તથા ભિન્નભિન્ન આશાઓ અને ઉદ્દેશોથી થનથનાટ કરવા લાગ્યું.

બાલિકાના શરીરપરના વસ્ત્રો ફાંટેલાં હતાં વળી આ વસ્ત્રો ગંદા પણ એટલાંજ હતા. આ સર્વ જોઇ યુવકના હૃદયમાં શું ને શું થઇ ગયું. આહા ! સ્નેહની શી સ્વર્ગીય અસર ? યુવકે પોતાના હૃદયને સ્થિર કરી તે વૃદ્ધ સ્ત્રીને પૂછ્યું 'તમે લક્ષ્મીપુરમાં ક્યાં જશો ?'

‘પંચરત્ન મન્દીરમાં’

‘દેવદર્શન માટે ?’

નહિં. શેફા ! અમે તેજ મન્દિરમાં રહીએ છીએ. હું એ ‘પંચરત્ન મન્દીરમાં દાસી તરીકેનું કામ કરું છું’

‘આ બાલિકા કોણ છે ?’

‘એ મારી પુત્રી છે.

વૃદ્ધ સ્ત્રીના છેલ્લા જવાબથી યુવકનું હૃદય સ્થામ બની ગયું તેને લાગ્યું કે તેની સર્વ આશાઓ અદૃશ્ય થતી જાય છે. આશા, તેના ઉદ્ધવાસો કુન્ઠિત થયા અને શોકની જાયા તેના મૂખપર આવી વસી. પરંતુ થોડીએક પળો માટેજ બીજીજ દાણે આશાના ઝાંખા તરંગોનું વહન તેના હૃદય સમુદ્રમાં થવા લાગ્યું અને વીચારની જાયા તેના સુંદર મૂખપરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

માધવ પાસેજ ઉભો હતો—અને પોતાના શેઠના હુકમની રાહ જોતો હતો. યુવકે તેના તરફ જોઈ કહ્યું.

‘માધવ ! ઉંટ ચલાવ—આપણે પગપાળાજ જઈશું’ આવો હુકમ આપી યુવકે વૃદ્ધ સ્ત્રી તરફ ફરી કહ્યું.

‘તમે અમારી સાથે આવશો ? જો આવો તો હું તમને સહિસલામત જગ્યાએ પહોંચાડી દઉં.’

વૃદ્ધ સ્ત્રી બાલિકાને સાથે લઈ માધવ અને યુવકની પછવાડે પછવાડે જવા લાગી.

યુવકના હૃદયમાંના તરંગો માધવ કળી ગયો હતો. તેણે જાણ્યું હતું કે યુવક આ બાલિકાને ચાહવા લાગ્યો છે પરંતુ માધવને લાગ્યું કે આ અસંભવિત છે બાલિકા એક બીખારીણી કન્યા ત્યારે યુવક કરોડપતિ ! વળી બન્નેની લિન્ન લિન્ન હિન્દુ યતિઓ હશે તો ?

પ્રકરણ બીજું.

—:૦:—

પ્રેમ પ્રતિમા.

“So lovely, so removed, remote and hence So doubly and desperately dear.”

LAWRENCE HOPE.

હૃદયની બનાવટ કોઈ સમજી શકતું નથી. કેટલાંક હૃદયો કામલ હોય છે જ્યારે કેટલાંક હૃદયો અતિ કઠીન હોય છે. વળી કેટલાંક મનુષ્યોના હૃદયો કષ્ટ મય હોય છે. હૃદયમાં આશા અને ઉલ્લાસો જન્મે છે અને મૃત્યુપણ ત્યાંજ પામે છે.

વળી એક દિવસ જે હૃદયમાં શોક થાય છે તેજ હૃદયમાં બીજે દિવસે આનન્દના તરંગો વહે છે.

હૃદય સીમાવાળું હોવા છતાં અસીમ છે. નાના સ્થૂલદેહ-માનું હૃદય આખા જગતનો પ્રતિધ્વનિ ઝીલવાની શક્તિ ધરાવે છે. હૃદયનો વિકાસ એજ મનુષ્યત્વનો વિકાસ છે. દરેક વ્યક્તિના મનુષ્યત્વનો આધાર તેના હૃદય પર રહેલો છે.

વળી શરીરની દરેક ઇન્દ્રિયોની કૃતિથી તેના પર અસર થાય છે. ઇન્દ્રિયોની વિરક્તિથી તેને પણ વિરક્તિજ થાય છે.

એક ક્ષણમાં હૃદય ઉલ્લાસિત થાય છે ત્યારે બીજીજ ક્ષણમાં હૃદય શોક સાગરમાં ડુબી જાય છે. જે વસ્તુથી એક હૃદયને આનન્દ થાય છે તેજ વસ્તુ બીજા હૃદયને ગ્લાનિમય બનાવી દે છે. એક વખત જે માટે હૃદય પ્રકુલ્લ બને છે તેજ માટે બીજીજ પળે તેને તિરસ્કાર ઉપજે છે. બધાને હૃદય હોય છે એ તો સત્ય બીના છે પરંતુ હૃદયની ગ્રાહકતામાં ધણો

મોટા તદ્દાવત હોય છે. કવિ અને વિષયી બન્ને ને હૃદયો હોય છે. એકનું હૃદય સૌન્દર્યમાં પ્રભુત્વ નિહાળે છે ત્યારે બીજાનું હૃદય એજ સૌન્દર્યમાં કામદેવની તૃપ્તિ માટેનું યોગ્ય સ્થાન બુલે છે.

સ્થિર અને સ્વચ્છ સલિલમાં મૂખનું પ્રતિબિંબ જણાય છે. જે હૃદય કઠિન હોય છે તેમાં પ્રતિબિંબ પડેજ શાનું? અને ત્યાર પછી કારણના અભાવે કાર્યનું પણ અસ્તિત્વ ક્યાં શોધી શકાય? જે હૃદય કામલ હોય છે તેને બહારના સૌન્દર્યની કશી જરૂર નથી. જો ઉપરથી અંગ ગૌર હોય પરંતુ અંદરથી હૃદય પર ઘાટી સ્થામતા છવાઇ રહી હોય તો એ શ્વેતરંગનો ઉપયોગ શો? નાશવન્ત સૌન્દર્ય પૂજવા લાયક કે અમર સૌન્દર્ય? ખરેખર મને તો લાગે છે કે અમર સૌન્દર્ય થોડા વજ્રા પ્રમાણમાં પણ મળતું હોય તો બહારના અતિમ સૌન્દર્યને લાત મારવી જોઇએ.

વાંચક? હૃદયને નયનો સાથે કેટલો ગાઢ સંબંધ છે તેનો વિચાર કદી કર્યો છે? તમારા હૃદયનું પ્રતિબિંબ તેમાં જણાય છે. તમારી આંખો પરથી અભ્યાસી મનુષ્યો તમારા હૃદયોની પરીક્ષા કરી શકે છે. નયનોના ભાવ પરથી હૃદયનો ભાવ જણાય છે. અને એ ભાવ પર એકાદ બીજું હૃદય મોહી પડે તો તેમાં કાંઇ આશ્રય નથી. અને વળી તેમાં પાપ પણ નથી. એ વાત પણ ચોક્કસજ.

યુવક બાલિકાને ચાહે છે કે નહિ તે વિષે તો કાંઇ કહી શકાય જ નહિ. રેતીમય માર્ગમાં ચાલતાં શુદ્ધ પ્રણયની ઉપાનો હૃદય તેમના હૃદયમાં થવા લાગ્યો. પરંતુ એ ઉપાના સમ્પૂર્ણ

વિકાશ વિષે તો આગળથી લવિષ્ય લાખી શકાય નહિ. વર્તમાન હિન્દુજન સમાજની પ્રચલિત રૂઢિઓ એક પછી એક વિકરાલ રાક્ષસીઓની માફક તેના હૃદય પટ પર આવી દાંતીયા કરવા લાગી હાય ! તે આ બાલિકા સાથે લગ્ન સંબંધ કેમ બાંધી શકે ! પોતે વૈશ્ય ત્યારે બાલિકા એક બ્રાહ્મણ કન્યા ? પરંતુ પ્રેમ એ અન્ધ છે તે નથી જોતો. જ્ઞાતિ કે નથી જોતો વય અને જાતિ. નૈસર્ગિક પ્રેમનું જન્મ સ્થાન અમૂકજ નિયમીત સ્થાનમાં હોવું જોઈએ એવું કુદરતે પણ ચોક્કસ કયું નથી. પ્રેમને સીમાબંધ કરવાનું કાર્ય તદ્દન અસંભવિત છે. નૈસર્ગિક અને શુદ્ધ પ્રેમ અસીમ છે અને તેને આ અસીમતામાંથી કાઢી સીમા બંધ કરવાના યત્નોમાં આખી સમાજોના સુંદર ગગન ચુમ્બિત મહાલેયો ખંડીયેર બને છે. હજારો અને લાખો આત્માઓ આ આલમ પટ પર નર્કનું દુઃખ ભોગવે છે તથા કરોડો અને અબજો ગુલાબ કલીઓ સમ્પુર્ણ રીતે વિકસીત થવા પહેલાં યમસદનમાં પહોંચી જાય છે. યુવકને એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. પોતાનાજ જનસમાજમાં બનતા અધાર બનાવો તેની નજર પાસે તરવા લાગ્યા-તેને લાગ્યું હિન્દુ જન સમાજના પાયા સડતા જાય છે આખા જીવનના સાથીને અમુક હદમાંથી પસંદ કરવો ? આહા ! આથી બીજું વધારે અનિષ્ટકર શું હોઈ શકે ? આખું જીવન એટલે ઓછામાં ઓછા ૫૦ થી ૬૦ વરસો, ૬૦ વરસ સુધી જેની સાથે રહેવું તેની પસંદગી અમુક સીમામાંથીજ કરવી ? થયું આ સિવાય સમાજની પ્રગતિની આડે આવનાર સમાજને અમુક સમયે કાલના અનન્ત પ્રવાહમાં અદૃશ્ય કરનાર બીજી રાક્ષસી

વસ્તુ શું હોઈ શકે ? વીચારોની વીણાના તારોનો તમતમાટ એક પછી એક થઈ રહ્યો હતો. યુવકનું હૃદય વિચાર વમજોમાં ગુંથાએલું હતું, તેના ચહેરાપરના ભાવો વારા ફરતી બદલાતાં જતાં હતા અને તેના પગો તેમનું કામ કરે જતા હતા.

યુવકને લાગ્યું કે આ બ્રાહ્મણ કન્યાને પરણવા સામે તેની આખી જાતિ થશે. અને પોતાના પ્રેમ શુદ્ધ પ્રેમની સફળતા આડે હજારો અને લાખો વિદ્વેષ આવશે—આ સંઘર્ષ વિચારતાં વિચારતાં યુવક જરા ગભરાયો—શું કરવું શું કરવું એમ તેનું હૃદય તેને પુછવા લાગ્યું—અને થોડીક પગો પછીના વિચારોને અંતે તેણે આ બાલિકાને વિસરી જવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. પરંતુ આ એક સુલભ વસ્તુ નહોતી—હૃદયપટ પર અંકિત થએલા ચિત્રને ભુંસી નાખવું એ ઘણે ભાગે અસંભવિતજ છે—વળી આ ચિત્રને દોરનાર જ્યારે સ્વર્ગીય પ્રેમ હોય છે—આ ચિત્ર જ્યારે નિષ્કપટ પવિત્ર પ્રેમની બહુધા પીછીથી દોરાયું હોય છે ત્યારે તે જીવનના અન્ત સુધી પણ ભુંસાતું નથી—યુવકે, આ ચિત્રને, પોતાના હૃદયપર અંકિત થએલ મરુ ભુમિની બાલિકાના ચિત્રને, ભુંસવા ઘણો યત્ન કર્યો. બાલિકાને ભુલી જવા ઘણી મહેનત કરી પરંતુ નહિ—એ તેના સર્વ પ્રયત્નો તેની સર્વ મહેનત નિષ્ફળ ગઈ—છેવટે આ બધા પ્રયત્નો અને મહેનતો કરતાં, તેમાં નિષ્ફળ થતાં યુવક લક્ષ્મીપુરમાં રહેતા પોતાના પ્રિય મિત્રના ગૃહે આવી પહોંચ્યો.

અને બાલ્યકાલના મિત્રો ઘણાં લાંબે સમયે મળ્યા—અને અન્નેના હૃદયમાંથી વહેતા મિત્ર પ્રેમના ઝરાઓ એકદમ ત્વરિત વેગથી વહેવા લાગ્યા—અને ઘડીભર તો તેઓ આ પાપી

દુનિયાનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત ગયા-યુવક થોડીએક ક્ષણ વાર તો બાલિકાને વિસરી ગયો-પરંતુ તે બધું થોડીએક પલે માટેજ અને ત્યાર પછી તરતજ એ મૂર્તિ એ પોતાનું સરલ સૌન્દર્ય પુણું મૂખકું તેના નયનો સમીપ ખડું કર્યું.

લલીતચન્દ તેના આત્માવસ્થાના મિત્ર હતા-અને તેમનાં હૃદયો વચ્ચે લિન્નભાવ હતોજ નહિ-તેઓ જ્યારે જ્યારે મળતાં ત્યારે ત્યારે તેમના હૃદયો પોતાના છુપામાં છુપાં દ્વારે પણ ઉઘાડતા હતા તથા બન્ને જણાં જીવનના સુખદુઃખની વાર્તા પરસ્પરમાં કરી હૃદય ખાલી કરતાં હતાં-યુવકને પોતાની પ્રેમ-વાર્તા હૃદયમાં સંધરી રાખવાનું અસંભવિત લાગ્યું અને જે મિત્ર પોતાને તેની દરેકદરેક હૃદય વાર્તા કહેતો તેનાથી આવી વાત ગ્રમ રાખવી તે તેને એક જાતનું પાપ લાગ્યું. છેવટે એકાન્ત મળતાં યુવકે લલિતને સર્વ જણાવ્યું અને કહ્યું.

‘લલિત ! એ સુંદરી માનવી નથી-કોઈ શાપભ્રષ્ટ દેવકન્યા છે. એ સ્વર્ગીય સૌન્દર્યને મેળવનારને ધન્ય છે !’

રાત્રિ પડી છે. એક ઓરડામાં એક શુશોભિત છત્રિપલંગ પર આપણો યુવક હેમચન્દ નિસ્તબ્ધ બાવે પડેલ છે. તેના બન્ને હાથો તેની છાતીપર રહેલા છે. પરંતુ તેના આંગળીઓ હલે છે અને બીજી જોનાર વક્રિતને જ્ઞાન કરાવે છે કે સુખ શય્યાપર યુવક હજી જાગતોજ છે. હેમનું વદન ચિન્તામય છે. અને પરસ્વેદના ઘાટાં ટીપા તેના કપોલપરદેશપર આવી રહ્યા છે, આવા તેના દેખાવપરથી જણાઈ આવે છે કે તે કોઈ ઘાટ વિચારમાં મગ્ન છે. આહા ! એક દિવસ જે બાલિકા દ્વારે દ્વારે અને ગૃહે ગૃહે ભીક્ષા માગતી હતી, શ્રમને લઈને થાકી

ગએલી જે બાળાને તેણે પૈસા આપ્યો હતો તથા દયા કરીને જે અનાથ બાળાને તેણે લાલતચન્દને સોંપી હતી તેજ બાલા રસ્તાની બીખારણી બાલા આજે યુવાનીમાં આવતાં તેનાજ હૃદયની અધીશ્વરી બની. આહા! કેવું અદ્ભુત ભવિષ્ય? કાળની કેવી વિચિત્ર શક્તિ? અવસ્થામાં કેટલો આશ્ચર્યજનક ફેરફાર? અને નસીબની કેવી વિલક્ષણતા?

હૃદયમાં જે એકવાર સ્થાન લે છે તેને સ્થાનઘ્રષ્ટ કરવું એ સહજ નથી. એ સમયે કોઈપણ જાતના દાખલા દર્શાવે. અથવા તો કારણો હૃદય સ્વીકારતું નથી બલકે કહો કે સ્વીકારી શકતું નથી. હેમના હૃદયની પાંચ આવીજ અવસ્થા થઈ. બાલિકાને ભુલવાને માટે હેમ જેમ જેમ વધારે યત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ બાલિકાની પ્રતિમા તેના હૃદયમાં વધારેને વધારે જડ થાલવા લાગી. આહ! હેમ પોતાના હૃદયનેજ કહેવા લાગ્યો:-

‘બાલિકા એક બાલણુ કન્યા છે. વળી એક દાસી કન્યા છે. તેને પરચણવું? તેનાપર જીવનના સુખનો આધાર રાખવો?’

પરન્તુ આ સંધર્ભું કહેવું વૃથા તે વૃથાજ ગયું. તેનું હૃદય એકનું એ થયું નહિ, અને પરિણામમાં બાલિકાની મૂર્તિનો વિજય થયો.

હેમચન્દને ચોક્કસ જણાયું કે તે બાલિકાને કદીપણ ભુલી જઈ શકશે નહિ અને સાથે સાથે તેને એ પણ જણાયું કે તેનો આશય ફલિભુત થવો એ બહુજ મુશ્કેલ વાત છે. પરન્તુ હેમને લાગ્યું ‘જો હું મારોજ અભિલાષ પૂર્ણ નહીં કરી શકું તો હું મનુષ્ય શાનો? અમારી જ્ઞાતિઓ લિન્ન છે. પરન્તુ હૃદયોની અભિન્નતાનું શું કરવું? લોકાચાર ગમે તે હોય, રૂઢિ અને

પ્રથાઓ ભલે કરોડો વરસોથી ચાલી આવતી હોય પરન્તુ વર્તમાનમાં તે વિષય હોય તો તેને માની તેના દાસ બની જીવનને નર્ક કુંડમાં હોમી દેવું કે? વળી કાંચનને હું પરણું તેમાં બીજાને શું નુકશાન છે? બીજાને કાંઈ નુકશાન નથી અને મને લાભ છે, અરે કહોને કે મારું જીવન નવનવીન બને છે. વાહ! લોકાચાર વિરુદ્ધ હોય તો પ્રેમ કરવો એ પણ પાપ કે? હાય! પ્રેમને પણ બંધનમાં નાખવાનો પ્રયત્ન? પ્રણયને શું બાંધી શકાય? પ્રણય એ શું કાંઈ શીખવી શકાય તેવો પાઠ છે? પ્રેમ કરવામાં શું બીજાના ઉપદેશને અનુસરી શકાય છે?

તેણે એક નિશ્વાસ મૂક્યો અને છેવટે પોતાના એ હસ્તોમાં પોતાના મૂખને છુપાવી દીધું પરન્તુ આ સર્વ ચિન્તામાં અને નિયારવામાં લલિતનું આવાગમન હેમકક્ષી શક્યો નહિ. લલિતે જોયું કે હેમ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાય છે. અને આ વમળમાંથી બચાવવા માટે હેમને તેણે પૂછ્યું.

‘હેમ ! હજી સુધી શું નિદ્રા આવી નથી ?’

‘ નહિ—આજે તો ઉંઘ આવતીજ નથી ’ આમ કહી હેમ પણ પથારીમાંથી ઉઠી લલિત પાસે જઈ એક ખુરશીપર બેઠો. લલિતે પૂછ્યું.

‘ હેમ ! શા વિચારમાં હતા ? ’

હેમના ચહેરા પર શોકની આછી છાયા પ્રસરી ગઈ તોપણ સહેજ સ્મિત કરતાં તેણે પૂછ્યું.

‘ લલિત ? કેમ હજી સુધી તમે પણ જાગો છો ? પથારીમાંથી ઉઠીને તો નથી આવ્યા ને ? ’

‘પણુ બાપ ! જ્યારે તમે અહિયાં વિચાર મગ્ન હો ત્યારે મને કેમ ઉધ આવે ?’

હોમ જરા હસ્યો અને ખોદ્યો.

‘હવે જાઓ-હું પણ સૂઈ જાઉં છું’ લલિતે જતાં જતાં હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું.

‘એ તો હવે જોઈશું.’

પ્રકરણ ત્રીજું.

—:૦:—

નિરાશામાં આશા.

‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,
ખફા ખંજર સનમનામાં રહ્યો ઉડી લપાઈ છે.
ધડીના વસ્ત્રની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી,
હજારો રાત વાતોમાં ગુમાવી એ કમાઈ છે.

સ્વર્ગસ્થ મણિભાઈ.

લિતચન્દના અન્તઃપુરના એક સુશોભિત
ઓરડામાં એક ધરાની ગાલીચાપર બે લલનાઓ
બેઠેલી હતી એક રમણી વસ્ત્રાલંકારોથી વિભુષીત
હતી ત્યારે બીજીની પાસે પોતાના નૈસર્ગિક
સૌન્દર્ય કરતાં બીજી કાંઈ વિશેષ હતું નહિ.
તોપણ આ કુદરતી સૌન્દર્યવાન રમણી તેની
સામેજ બેઠેલ લલના કરતાં હજારો ગણી વધારે

પ્રકાશતી હતી. એ રૂપનું વર્ણન કરવું એ તર્ફન અસંભવિતજ
છે. ગુલાબની એક ખીલતી કળીની માફક તેનો ચહેરો હતો
ત્યારે તેના આખા શરીરપર કુદરત દેવીની કૃપા સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ
આવતી હતી.

વસ્ત્રાલંકારોથી વિભુષિત રમણી પણ કાંઈ ઓછી લાવ-
ણ્યવતી હતી તેમ નહિં. શરદ પૂર્ણિમાના ઉગતા ચન્દ્રખિંબ
જેવું તેવું મૂખાવિંદ હતું ત્યારે તેના સ્મિતમાંથી ઇન્દુના
જળહળતા મધુર હાસ્ય કરતાં કિરણો નીકળતાં હોય નહિં તેમ
લાગતું હતું.

બન્ને રમણીઓ સહેજ ગુપ્ત હાસ્ય કરતી એક બીજા તરફ
જોતી હતી. આહા ! એ હાસ્યની સાથે તેમના નેત્રો હસે છે,
તેમનાં ઓઠો જરા હલે છે ત્યારે તેમનાં મૂખમંડલોપર આનંદની
છાયા પથરાઈ જાય છે. વયમાં જરા મોટી દેખાતી રમણીનું
નામ ઇન્દુ છે અને તે લલિતચન્દની ભાર્યા છે. ત્યારે તેની
સામેજ બેઠેલ યુવતીનું નામાભિધાન કાંચન છે. વાંચક ! તે
આપણી પરિચીત મરુભુમિની બાલિકાજ છે.

કાંચનપર ઇન્દુને અતિશય સ્નેહ હતો—મહિનાના રૂપ
દહાડા તે કાંચનને પોતાની પાસેજ રાખતી—તેને આમ ક્યાં
વગર કદીપણ શાન્તિ મલતીજ નહિ. કાંચનની માતા જરા
આનાકાની કરે તોપણ ઇન્દુ તો પોતાનું ધાયુજ કરતી. કાંચન
વગર, તે હસતી નાઝનીન વગર દિવસો કાઢવા તે તેને બહુ
મુશ્કેલ જણાતું હતું.

પોતાની વૃદ્ધ માતા જે કાંઈ આલુપણો, વસ્ત્રો આપે તેજ
ફક્ત અંગપર ધારણ કરવા એવી કાંચનની પ્રતિજ્ઞા હતી. પ્રેમી
માતાના હસ્તથી અપાએલ વસ્તુઓજ કાંચન પોતાના ઉપયોગ
માટે યોગ્ય માનતી. તેને લાગતું કે એ વસ્તુઓમાં કોઈ દેવી

પ્રેમની સુવાસ પ્રસરેલી છે. એ સુવાસના ઉપભોગમાં કાંચનને સ્વર્ગીય સુખ મળતું. કાંચનપરના ઇન્દુના રનેહે કાંચનને સુવર્ણ મય, ઝણઝણાટ કરતી પુતલી બનાવી દેવાના પ્રયત્નો કરવામ-બાકી રાખી નહોતી. પરન્તુ કાંચન એકની બે થઇ નહિ. માતાના પ્રેમ સાથે તે મિત્ર-સખીના પ્રેમને સરખાવી શકી નહિ અને પરિણામ એ આવ્યું કે કાંચન અલંકારહીણ રહી. તેની પ્રતિજ્ઞા યુવાનીની તેની ઉષા સુધી જળવાઇ રહી.

વસંતના વિકસીત ગુલાબની કામલ પાંખડી જેવા મધુર ઓળો સહેજ હલાવતાં ઇન્દુ એ કાંચન ને પૂછ્યું.

‘કાંચન ? હેમચન્દને પરણ્યું છે ?’ અને પૂછતાં પૂછતાં સહેજ હસવું તેના વદન પર જણાવ્યું.

કાંચને પોતાનું રૂપાળું મોઢું નીચું નમાવ્યું. ‘ને સૂર્યના અસ્તસમે કમળના નમવા જેવો દેખાવ તાદૃશ્ય થભો થયો સ્વાભાવિક સુંદર ચહેરા પર આનંદની લટાર પ્રસરતી જણાઇ. નેત્રોએ પાદાંગુલિઓ શોધવા માંડી અને તેની જીભ તાલુનો સમાગમ કરવા દોડી આહા ! વાચક ? કદપનામાં આ ચિત્ર દોરી જો અને પછી નિહાળ કે શી અવર્ણનીય સુંદરતા હતી તેમાં !

કાંચનબાલા હિન્દુ કન્યા હતી. વળી જે વયે હિન્દુ કન્યા બોના લગ્નો થાય છે તે વય પણ તેણે પસાર કરી હતી. અને હવે આવા સમયે નિવાહની વાતથી તેને આનંદ થાય તે કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આ સ્વભાવિક આનંદ તેના ચહેરા પર પ્રસર્યો હતો પરન્તુ તેમાં પણ ઇન્દુબિમ્બમાંના કલંકની જેમ થોડું કલંક પ્રેક્ષકની દષ્ટિ સમીપ ખડું થતું હતું. કાંચનનું મૂખ હતું તો નમેલું પરન્તુ તેના નયનો તેના હૃદયનો ભાવ

સમ્પૂર્ણ રીતે દર્શાવી આપતા હતા. હેમ સાથે તેના વિવાહ કેમ હોઈ શકે ? કાંચનને આ વાતનું વારંવાર સ્મરણ થતું આ સ્મરણ તાણું થતાં જ સ્યામતાની આછી છાયા તેના ગુલાબી ગાલોને સ્યામ બનાવી દેતી હતી. આ સમયે પણ તેને આજ વાત પાછી યાદ આવી. તેના જેવી એક ભીખારીણી કન્યા અને તે પણ વળી એક બ્રાહ્મણ કન્યાને એક ધનાઢ્ય વૈશ્ય પરણે ? વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણના લગ્ન કેમ હોઈ શકે. વારંવાર આજ વિચાર તેના હૃદયમાં જાગ્રત થતો અને તેના હૃદયને શોક સાગરમાં ડુબાડી દેતો હતો.

પંચરત્ન મંદિરમાં દરરોજ સાયંકાલે પિનાકનાથની આરતી થતી. હજારો માણસોની ઠઠ જામતી અને ભજનો ગવાતા હતા તથા છેવટમાં ‘ મહાભારત ’ પણ વંચાતું. સ્ત્રીમંડળ અને પુરૂષ મંડળ જુદું જ બેસતું હતું અને લક્ષ્મીપુર જેવા બહુ મોટા ગામડામાં, હવેલાઓ અને મન્દિરો હજી સુધી ગામતી કુલટાઓ અને ભડવાઓનું મુખ્યસ્થાન થઈ પડ્યા નહોતા. અહિંયાં ભિન્ન ભિન્ન વયની વ્યક્તિઓ આવતી હતી ને ભજનમાં રસ લઈ, હૃદયને આસપાસની આલમનું ઘડીભર ભાનભુલાવી સઉ વિદાય થતી. નેત્રોના કટાક્ષો અહિં ફેંકતાં જ નહિ. અંગોના સ્પર્શોથી ક્ષણિક સુખને માટે ધક્કા મૂકી કરનારાઓ અહિં દષ્ટિગોચર થતા નહિ. પરંતુ સર્વ સ્થળે શાન્તિ જણાતી. વિકાર કે વિષયની છાયા આવા દેવ મન્દિરોમાં હજી સુધી તો પથરાઈ નહોતી. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ પંચરત્ન મંદિરના વિશાળ ચોકમાં હર હમેશ ‘મહાભારત’ની કથા થતી. અને કાંચન તથા તેની માતા

પણ આ પ્રસંગનો લાભ લેવો ચુકતાજ નહિ. કાંચન પણ આ કથામાં બહુ રસ લેતી—અને આ મહાન કાવ્યના ઘણા ભાગો તેના સ્મરણમાં જ રહી ગયા હતા. ભિખ્મની મહાન પ્રતીક્ષા અને શાન્ત-તુલ્ય એક મત્સ્યગંધા નામક મચ્છીમારની કન્યા સાથે લગ્ન વિગેરે વાતો તો તેના હૃદયપર ચીતરાધ હતી—અને જ્યારે જ્યારે ઉમ, એક વૈશ્ય સાથેના તેના એક આલ્મણ કન્યાના લગ્નનો વિચાર તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવતો ત્યારે તેને આ વાત યાદ આવતી અને કાંઈ દીલાસો મળતો. તેને લાગતું કે તેના આ લગ્ન કદાચ થઈ શકે—એ સંભવિત છે. આશા અને નિરાશામાં કાંચનનું હૃદય ઝુલવા લાગ્યું અને પરિણામમાં કાંચને આશાનેજ પસંદ કરી.

ઇન્દુની દ્રષ્ટિ કાંચનના મૂખપરજ હતી—કાંચનના વિચાર કસી જવા ઇન્દુના પ્રયત્નો કાંઈક અંશે સફલ થયા. પરન્તુ તોપણ સ્પષ્ટ જાણવાની ઇચ્છાથી તેણે મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું ‘કેમ બહેન ? ચુપ કેમ થઈ રહ્યા છો ? તેમની સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાવાની ઇચ્છા નથી ?’

કાંચને વિસ્મય સહિત નમ્ર સ્વરે કહ્યું.

‘મને તેઓ પરણશે ? મારા અને તેમના લગ્ન થવા સંભવિત છે ? પરન્તુ બહેન ? મારા વિવાહની વાત તો મારી માંજ જાણે—તેમાં હું શું સમજું ?’

ઇન્દુ ‘પરન્તુ બહેન ? તારી ઇચ્છા તારી મા કંઈ રીતે જાણી શકે ?’

ઇન્દુનું વાક્ય પુર થાય છે ત્યાં તો અકસ્માત રીતે.

લલિત અન્દર આવ્યા અને ઇન્દુ તરફ જોઇ હસ્યા, ઇન્દુએ પણ સ્મિત કરી સંકેતી જવાબ વાળ્યો—લલિતએ સ્મિતની સંજ્ઞા સમજ્યા અને સ્નેહથી કાંચનને કહ્યું ‘કાંચન ? ઇન્દુ તો તારા વિવાહની ગાઠવણ કરે છે કે શું ?’

પરન્તુ સાંભળે છેજ કેાણ—એક તો લલિતના આવાગમન-થીજ કાંચનને શરમે ઘેરી લીધી હતી ત્યાં આ પ્રશ્ને તો તેને તર્ફન લજ્જામયજ કરી નાંખી. પ્રશ્ન સાંભલતાંજ તેનું મૂખ શરમમય બની ગયું અને ઉત્તર આપવાને બદલે તે તે ઓરડો ત્યાગી ગઇ.

* * * *

લલિત એક પર્યાંક પર પડ્યા છે અને ઇન્દુ પાસે બેસી મીઠી મધુર, ગોષ્ઠિ કરી રહી છે. વાતપરથી વાત નીકળતાં ઇન્દુએ પોતાના પ્રાણનાથને જરા ઠપકો આપતાં સ્વરે કહ્યું.

‘તમે જરા મોડા આવ્યા હોત તો આજતો હું કાંચનનો હૃદયભાવ જાણી શકી હોત’

લલિતે હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘બસ કે વહાલી ? હજી પણ તેનો હૃદયમર્મ તું જાણી શકી નહિ કે ? મેં તો તેના ચહેરાપરથીજ તેના અંતઃકરણની વાતને જાણી છે.

ઇન્દુ કાંઇક ઇચ્છુકો કરતાં બોલી.

તમારું કૌશલ્ય ! તમે હૃદય પારખવામાં થણું ચતુર છો નાથ ? પણ ' નાથ ' કહેતાં અને વાક્ય પુરું કરતાં ઇન્દુ હસી પડી. લલિતે તેનો હાથ પકડ્યો અને પોતાની પાસે ખેંચી તેના હસતા ઓઠ પર ચુમ્બનરૂપી શીક્ષા કરી તથા તેને પોતાની પાસેજ બેસાડી અને કહ્યું.

‘ ઇન્દુ ! હવે કાંચનને તારે શણગારવી જોઇએ તે ન માને તોપણ તારે ગમે તેમ કરીને પણ તેને તારા હાથમાં દેવી જોઇએ. અને વળી તેના કુટુમ્બ વિષે પણ કાંઇ માહિતી મેળવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. એ જણાય ત્યાર પછી આપણે ઉમચન્દને એ સર્વ ખીનાથી વાકેફ કરીશું અને તેની મરજી માફકની યોજના વડે લગ્ન ઉજવવાની સગવડ કરીશું. ’

કાંચનને શણગારવાનો ભાર ઇન્દુએ ખુશીથી પોતાના માથે લીધો અને વિવાહની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ લલિતને સોંપાયું તથા કાંચનનો કૌટુંબિક પરિચયથી જાત થવાનું ઇન્દુને માટે સરલ હોવાથી એ કામ પણ ઇન્દુને મળ્યું.

પ્રકરણ ચોથું.

—:૦:—

ઉપવને કોણ ?

‘આ પ્રેમ એવી વસ્તુ છે જે સ્વાર્થને નથી માનતી,
લજ્જા તથા જનમાનને પણ તે કદી નથી પીછાનતી.’

લિતચન્દના અંતઃપુરની પછવાડેના ભાગમાં એક
નાનું એવું ઉધાન હતું. ઉધાનની મધ્યમાં એક
નાનો એવો ચોક હતો અને ચારે દિશામાંથી આ
ચોકને ચાર નાના રસ્તાઓ આવી મળતા હતા—મરૂ
ભુમિનો પ્રદેશ હોવાથી આ નાના બગીચામાં વૃક્ષોની
ઘટા હતી નહિ પરંતુ નાના ફુલ રોપાઓ અને
થોડીએક નાની લતિકાઓ અહિં પરિશ્રમે ઉછેરવામાં
આવી હતી તથા ચોકની આસપાસ ઇન્દુની પોતા-

નીજ મહેનતથી ઉછરેલ થોડાએક ફલ-વૃક્ષો હતા—આ, સિવાય
ગુલાબ અને ડાલરના કુંડાઓ પણ અહિંયા હતા અને ઉધાનને
જમ અને તેમ વધારે આકર્ષક તથા રમણીય બનાવવા માટે
ચારે બાજુએ લીલી છમ ઘોઠક રોપી દેવામાં આવી હતી.

સૂર્ય અસ્તાચળપર આવ્યો હતો—ભુ-ગર્ભમાંથી અગ્નિની
તીક્ષ્ણ જ્વાળાઓ નીકળતી બંધ થઈ હતી અને
વાયુદેવ ધીમેથી વહન કરવા લાગ્યો હતો.

કાંચનબાલા આ સમયે ઉધાનમાં બેઠાં બેઠાં શોકમય
વિચારવીણાંના તારો વગાડી રહી હતી તેનાં સુંદર સ્યામકેશ
પવનમાં અહિંતહિં ઉડતા હતા. કમળ જેવા નયનોમાંથી અશ્રુ-
ધારા વહી રહી હતી અને ગુલાબી ગાલો પર આંસુઓ પોતાના
ચિન્હોનું સ્થાપન કરી અદ્વૈત થતા હતા. આહા ! જીવનનો
એક દિવસ પસાર થયો. પરંતુ પ્રેમપ્રતિમા આવી નહિ.

મહાભૂમિની બાલિકાનો પ્રેમ પ્રવાહ કંઈ તરફ વહે ! આ જગતમાં એ પ્રવાહને કોણ લાયક છે ! મનુષ્ય, આત્માઓથી ઉછળી રહેલ આલમમાં કયા આત્માને તે પોતાનો કહી શકે ? આહા ! જે માટે આજે તે અશ્રુધારા વરસાવી રહી છે તે મહા પુણ્યશાલી વ્યક્તિ કોણ છે ?

કાંચનનું કોઈ સગું નથી. તેની મા. હા. વેલી વૃધ્ધ પૂજ્જ-રીણી, તે તેને કન્યાની માફક ચાહે છે. તેણેજ કાંચનને ઉછેરી છે. અને કાચન પણ તેને પોતાની મા પ્રમાણેજ ચાહે છે. ત્યારે કાંચનની જનેતા કોણ ? કાંચન પોતે પણ તે જાણતી નહોતી, અને તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પણ આ વિષે કાંચનને કાંઈ જણાવ્યું નહોતું. કાંઈન ફક્ત એટલુંજ જાણતી કે તે વૃદ્ધ સ્ત્રી તેની જનેતા નથી. જે માતાના સ્નેહમય દુગ્ધપાનથી તે પોષાઈ હતી તેને તે ભૂલી શકી નહોતી. જેના ખોળામાં તે ઉછેરી હતી તેનું વિસ્મરણ તે કરી શકી નહોતી. અને પ્રિય વાયક ? તે વિસરી જવું, એક પોતાની જનેતાને વિસરી જવું, તેનાં સ્નેહાળ નયનોની ભૂરફી ભૂલી જવી તે આ આલમપટપર લગ-લગ બનતુંજ નથી. જીવનના દુઃખીમાં દુઃખી પ્રસંગોએ મુસ્કેલીઓના દરિયે કુબ્જતાં કુબ્જતાં અથવા કહો કે મરણ પથારીએ 'ઓ-મા' જ યાદ આવે છે. આહા. જનનીના પવિત્ર પ્રેમની અસર મનુષ્ય હૃદયપર કેવી સચોટ થાય છે તેનું આ સર્વ બાબતો લાન કરાવે છે. વળી જનનીના પ્રેમમાં ખીજ જાતોના સ્નેહમાં જેમ વિકાર થાય છે તેમ કદી થતો નથી. એ પ્રેમ તો એકજ જાતનો અવિચળ રહે છે. પારણામાં તમને નિંદ્રા આવે એ સાફ હાથરડાં ગાતાં ગાતાં જે સ્નેહમયી દ્રષ્ટિ તમારી તરફ

ફેંકાય છે એજ દ્રષ્ટિ એજ સ્નેહસ્નિગ્ધ દ્રષ્ટિ તમે વરસી પસાર થતાં મ્હોટા થાવ અને કોઈ મહાન વિજય મેળવી જગતની નજરે મહાન વ્યક્તિ તરીકે ગણાવ તો પણ તમારા તરફ ફેંકાય છે વળી ઉમ્મરે પહોંચી કુમારો ચડી ફાંસીને લાકડે લટકવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારે પણ ઓ વાચક ! પુત્રને ગુન્હેગાર ન માનતા માતાનું હૃદય રડે છે તેના સ્નેહી નયનોમાંથી અશ્રુધારા વહે છે. આવી છે મનુષ્ય જાતિની જનનીઓ માતાઓ, આવી માતાઓને કેમ ભુલાય ! હર ! હર ! એતો અસંભવિત છે.

પંચરત્ન મંદિરની તે વૃદ્ધ દાસીને કાંચન વારંવાર પોતાની જનેતા માટે પ્રસ્નો કરતી પરંતુ કદી પણ તેને સંતોષજનક જવાબ મળતો નહિ. વૃદ્ધ દાસી કહેતી કે તેની મા સ્વર્ગવાસી થઈ છે. પરંતુ કાંચનને આ શબ્દોપર વિશ્વાસ હતો નહિ. જે જનનીને તેણે મા, મા, કહી બોલાવી હતી તે જનની તેનો બિલકુલ ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં જાય તે કાંચનનું કોમળ હૃદય કચુલ કરી શક્યું નહિ. તેને ચોક્કસ લાગતું કે તેની મા તેને ચાહે છે અને તેના માટેજ જીવન ધારી રહી છે. આહા ! કાંચનના લગ્ન થવાની પળ આવી. આ સમયે અને આ પ્રસંગે એ અહિં હાજર હોય તો કેટલું સારું ! સંતતિના લગ્ન પ્રસંગે ખરેખરી રીતે મહાન આનંદ તો માબાપોનેજ થાય છે. સંતતિના લગ્ન કરી આપી તેમને વ્યવહારમાં જોડી દુનિયાદારી બનાવવા એ આપણાં જનસમાજમાં માબાપોની પ્રથમ ફરજ લેખાય છે. પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓને વહેલાં પરણાવવા તેમની વહુઓને ઘરમાં રમઝમ કરતી જોવી એ પહેલી ફરજ અને ત્યાર પછી બીજી

ગૌણુ ફરજ તરીકે પુત્રપુત્રીઓને કેળવણી અપાવાનું થાય છે. હું પહેલાં ગુજરાતી ચોપડી પણ લખી ઉતર્યો ન હોય ત્યારે તેના વેવિશાળની વાત થાય છે અને માખાપો લ્હાવો લેવા દોડે છે. ત્યારપછી એકાદ બે વરસ જતાં છોકરાને ઉમ્મર લાયક પરણવા લાયક અને એક હિન્દુ સંસાર પ્રમાણે એક જીવનો કબજો લેવા લાયક ગણવામાં આવે છે. થયું. પછી ચોળાય છે પીઠી, પછી ગવાય છે ગીતો અને આરોગાય છે લાડુ, અને છોકરો રમઝુમ કરતી છોકરીને, બાલિકાને ઘેર લાવે છે. પરંતુ આ પછી છોકરાની શી અવસ્થા થશે તેનો તેનાજ માખાપો વિચાર નથી કરતાં. વૃધ્ધાવસ્થામાં જે છોકરાપર પોતાને દિવસો ગુજરવાના હોય છે તેજ છોકરાને તેમણે જીવનના ઉચ્ચતમ આદેશોમાં કેળવવો એ તો તેમનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ છે. પણ આ સ્વાર્થને તેઓ ભુલે છે, અને આ પોતાની ભુલનું પરિણામ તેમનેજ શોષવું પડે છે. આ સિવાય બીજી એક દુઃખજનક કથા પણ અહિંયા સ્મરણમાં રાખવાની છે. જે વહુને પોતાના ઘરમાં હરતી ફરતી જોવા જે માતાજી આતુર હોય છે તેજ માતા થોડા સમયના પસાર થઈ જવા પછી એજ બાળકીને પોતાના બહાલા પુત્રની વહુ તરીકે ગણતી નથી અને છેવટમાં હિન્દુ સંસારના લગલગ દરેક ઘરમાં દ્રષ્ટિએ પડતાં દેખાવો સાસુ-વહુના કલહો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આહા ! જનસમાજમાં આ કે'વા દીલગીરીજનક દેખાવો છે. આ સાસુ-વહુના કલહોમાં કાણુ કારણભુત હોય છે તેની મીમાંસા અત્રે કરવી એ વાચકને જરા કંટાળો ઉપજવશે એમ લાગે છે, અને આથી ભવિષ્યમાં આ બાબતપર દ્રષ્ટિ નાખવાનું મુક્તતવી રાખી આપણે આપણી વાર્તા તરફ વળીશું.

કાંચન આ વખતે પોતાની માતાના સ્મરણમાં ઝુલતી હતી, તેની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો શરૂ થયા હતા. ‘મા ક્યાં?’ ‘મા ક્યાં?’ એમ કહી કાંચનનું હૃદય રડતું હતું.

૪૭૪ દાસી તરફ કાંચનને અભાવ હતો તેમ નહિ. પોતાને મોટી કરનાર દાસીને કાંચન મા પ્રમાણે ચાહતી હતી. પરંતુ તે દાસીને પોતાના હૃદયમાં પોતાની જનેતાનું પદ આપવું એ કાંચનની શક્તિની બહારની વાત હતી.

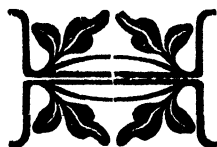
માને માટે સંતાન રડે એ સ્વભાવિકજ છે, કાંચન પણ આજે પુષ્કળ અશ્રુઓ પાડી રહી હતી. આ રૂદનમાં તેને આસ-પાસનું ભાન પણ રહ્યું નહોતું. મસ્તકને પોતાના બે હસ્ત વચ્ચે ટેકવી અખંડિત અશ્રુધારા વરસાવતી કાંચન બેઠી હતી. ત્યાં ઇન્દુ ધીમે પગલે એ સ્થળે આવી અને કાંચનને રડતી જોઈ તેનું મન બોલ્યું ‘કાંચન રડે છે? કારણ? તેણે શા માટે રડવું જોઈએ?’ અને ઇન્દુની જીભાએ કાંચનને સંબોધતાં કહ્યું

‘અરે બેન તમે રડો છો શા માટે?’ આમ બોલી જવી તે કાંચન પાસે જવા જતી હતી ત્યાં ઉદ્યાનના એક ખુણા તરફ તેની દ્રષ્ટિ પડી. એ દ્રષ્ટિને તેણે ત્યાંજ રાખી. તેની દ્રષ્ટિ ત્યાંથી ખસી શકી નહિ.

કાંચન પણ ઉઠી બેઠી થઈ અને ઇન્દુ જ્યાં દ્રષ્ટિ ફેંકી રહી હતી એ દિશામાં જોવા લાગી. હેમ સ્થિરભાવે એક દ્રષ્ટિથી તેમના તરફ જોઈ રહ્યા હતા. આ જોઈ કાંચનને પોતાના વસ્ત્રો સુવ્યવસ્થિત કરી ઇન્દુ પછવાડે જઈ ઉભી અને ઇન્દુ તેનો હસ્ત પકડી ધરમાં લઇ ચાલી.

આ સર્વ થોડીએક ક્ષણોમાંજ બન્યું. પરંતુ ઇન્દુ આટલા ટુંક સમયમાં પણ ધણું જાણી શકી; તેની નજર ઉમના મુખ-પર પડી, અને એજ ક્ષણે ઉમના હૃદયને તેણે જોયું. ઉમના હૃદયમાં વહેતો સ્નેહ-પ્રવાહ તે જોઈ શકી અને સમજી પણ શકી.

વાચક ! મહિલાઓની શક્તિ કોઈ અજબ પ્રકારની છે. પુરુષોથી નથી સમજાતું તે મહિલાઓ થોડી ક્ષણોમાં સમજી શકે છે. હૃદયના ભાવોનું પ્રતીબીંબ મુખપર પડે છે અને આ મુખપરના ભાવો જાણવા એ અતિ કડીન કાર્ય છે. ઉમના હૃદય ભાવો તેના મુખપર પ્રસરી રહેલા હતા. તેના નયનોમાંથી સ્નેહમય દ્રષ્ટિ ઝરતી હતી. એ નયનોદ્વારા દેહમાં રહેલા હૃદયમાં પ્રચંડ વેગે વહી રહેલા પ્રબળ સ્નેહ-પ્રવાહને જોઈ શકાતું હતું. ઇન્દુએ આજે બસ થોડીકજ પળોમાં સર્વ જોયું. ઉમનું હૃદય તે સમજી. ઉમના હૃદય સિંહાસનપર સ્થાપિત થયેલ પ્રતીમાને તેણે જોળખી. એ પ્રતીમા કાંચનના હતી. પંચરત્નમંદીરમાં વાસીતું કામ કરનાર લક્ષ્મીની પુત્રી, કાંચનની હતી.

પ્રકરણ પાંચમું.

—:૦:—

પ્રેમમાં પાપ ?

‘ There is my spirit’s home and my soul’s abode
The rest are only inns on the travellers’ road ’
Farrén Le Bretons.

વા સમયે હેમચન્દ ઉદ્યાનમાં શામાટે આવેલા હશે. એ કાંઈક વિચારવા યોગ્ય છે. સંધ્યા સમયના સમીરનું સેવન કરવાને ગએલ હોય એ તો બહુ સંભવિત લાગતું નથી. વળી કાંચનને એક વાર ફરી જોવા અને પોતાના નયનોને, હૃદયને શાન્ત કરવા ગએલ હોય એમ પણ જણાતું નથી. વાચક ? પોતાના હૃદયમાં આવી પડેલ ઉદાસીનતાને દુર કરવા જ હેમ ત્યાં ગએલ હતા. પૃથ્વીપર પરની નૈઃસર્ગિક સુંદરતા જોઈ હૃદયને સ્થિર કરવાનો હેતુ તેમને આ સમયે ઉદ્યાનમાં લાવ્યો હતો.

જ સૌન્દર્યમાં એતન નથી તે પ્રેમીને સામે પ્રેમ આપી શકતું નથી. પ્રેમ પ્રવાહને કાંઈ પણ પોષણ મળે તોજ એ પ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે વહી શકે છે. જો એ પોષણ ન મળે તો લાંબા સમયે એ પ્રવાહની કાંતો અધોગતિ થાય છે અથવા તે સંપૂર્ણ રીતે સુકાઈ જાય છે. પવિત્ર પ્રેમની જાગૃતિમાં પાપ

નથી. એ પ્રેમ માનુષી નથી. પરન્તુ સ્વર્ગીય છે અને દુનિયા પરના સ્વર્ગના અધિકારીઓના આ પ્રેમનો સ્વાદ ચાખી શકે છે. વર્તમાન પ્રેમ અને આ પ્રેમ વચ્ચે મહાન અંતર છે. વર્તમાન પ્રેમ જ્યારે બાહ્ય નાશવંત સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અમર આત્માના ગુણો આ પ્રેમનું જન્મસ્થાન છે.

હૃદયના હૃદયમાં આ પવિત્ર પ્રેમની ઉષા, સુંદર ગુલાબી રંગની ઓઢણી પહેરી આવી ઉપસ્થિત થઇ છે. પરન્તુ હૃદયનું હૃદય ચિન્તામગ્ન છે. દેશાચાર અને રાક્ષસી રૂઢિઓ આ ઉષાને જહાનમમાં પહોંચાડવા ઘેર રાક્ષસો અને પ્રેત પત્નિઓની માફક દાંતીયા કરતી ઉભી થઇ રહી છે. જો કાંચન ન મળે તો પોતાનું જીવન દુઃખમય નર્કમાં પડશે. જીવનની એક પણ આશા સફળ નહિ થાય એમ હૃદયને લાગ્યું. અને આથીજ તેના હૃદયમાં ઉદાસીનતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું હતું.

ગઇ રાત્રિએ તેને બિલકુલ નિંદ્રા આવી નહોતી. લલિત ગયા પછી મહાન ચિન્તાએ તેના હૃદયનો કબજો લીધો હતો. સમાજ બંધનો વિચારતાં વિચારતાં કાંચનને પોતાની કરવાનું હૃદયને અસંભવિત લાગ્યું હતું. તેણે ઘણાંએ તર્કો કર્યા ઘણીએ મીમાંસા કરી પરન્તુ પોતાની હૃદયવાંચનાની સફળતા માટે એક પણ બારું તેની દ્રષ્ટિ આગળ ખડું થયું નહિ. પ્રણય એ તર્કોની સીમાની બહાર છે. પ્રણય એ બંધન મુક્ત છે અને પ્રણય એ રૂઢિઓથી શંખલાબધ્વજ થઇ શકતો નથી. ગમે તેટલો ભય બતાવો ગમે તેટલી લાલચ આપો પરન્તુ પ્રણય વિકાસને અટકાવવાનું કાર્ય અસંભવિત છે. પ્રણયઉષા પ્રકટી તો સ્નેહ-સૂર્ય પ્રકાશવોજ જોઇએ.

હેમને લાગ્યું કે કાંચનનું પાણી ગ્રહણ કરવાની વાત તેને માટે સહેલી નથી-હિમાલય જેવા મહાન ગિરિવરોની હારો ન હારો પોતાના માર્ગમાં ખડી થએલી તેને જણાઈ-પોતાની પ્રિયતમાને મળવાને, તેના આત્મા સાથે અલિન્ન થઈ જવાને પ્રબલ પ્રવાહથી, આસપાસનું લાન ભુલી જઈ વહતી પાગલ નદીઓ તેની ઇચ્છાને યમસદનમાં પહોંચાડી દેવાને તત્પર થતી લાગી. આહા! ભયંકર વિધ્નો અને એ ભયંકરતાની પછવાડે મધુર સ્મીત કરતી, પોતાને આમંત્રણ આપતી પોતાની તરફ જ નિહાળી રહેલી આતુર કાંચનને ઉભેલી તેણે જોઈ-આશા સ્વપ્ન હેમના નયનો પાસે તાદૃશ્ય થવા લાગ્યું અને હેમ એ સ્વપ્નની સત્યતાની સફળતા માટે તરફડવા લાગ્યા.

પ્રિય વાંચક ? હેમની આ અવસ્થાનો તને કદી પણ અનુભવ થયો છે ? કાંચન તરફની હેમની દ્રષ્ટિમાં જે પ્રેમના કિરણો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં તેવાં કિરણો કોઈપણ સમયે તારા ચક્ષુઓમાંથી સ્ફુર્યાં છે ? એવો સ્નેહનો પુવારો તારા હૃદયમાંથી પુટી મગન ચુમ્બવાને શક્તિમાન થયો છે ?

હેમના હૃદયમાં જ્યારથી કાંચન સિદ્ધાંસના રૂઢ થઈ ત્યારથી હેમ શનૈ-શનૈ-આત્મલાન ભુલવા લાગ્યો-કાંચને મહારાણી પદ લીધા પછી આપખુદી સ-તા ચલાવવા માંડી-અને હેમનું હૃદય કાંચન કાંચનજ થઈ રહ્યું-આ પ્રેમ ! સ્નેહ ! શી અદ્ભુત અસર છે તારી ? મરુભૂમિમાંના મેળાપ પહેલાં આ હૃદયો એક બીજાથી લાખો કોશોને અંતરે પડ્યા હતા. આજે આ હૃદયો અલિન્ન થયા છે શો તારો પ્રભાવ ! એકના એ કરી નાંખનાર દુનિયામાં ધણાં અસ્ત્રશસ્ત્ર છે પરંતુ એ મહોબ્ત સ્વર્ગીય સનમ ! તારી સત્તા તો એ વસ્તુઓને એકજ કરી નાંખે છે. અને વળી તે અલિન્નતા અમરપદજ પામે છે : પ્રેમ ! તુંજ મનુષ્યના શુવનનું સત્વ છે.

આહ ! પણ ત્યારે કાંચન કો'ની થશે ? એ ગુલાબકળી
કો'ને માટે ખીલશે ? આ ! કમલનો ભરજ ભોગી અને તો
તો તેનું લાગ્ય પણ કાગળ બન્યો તો ? એ કમળથી સહન
થશે ? જીંદગાનીની તેની કોમળ નોકા વમળમય
સમુદ્રમાં તરશે કે તલીયે જશે ? હેમનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું
તેને ભાસ્કર કે હમણાંજ તેના હૃદયના ટૂકડેટૂકડા થઈ જશે.
પરંતુ ભવિષ્યનાં, ભાવિના સૂકાનીની ઇચ્છા કાંઈક ઓરજ
હતી. આશા પછી નીરાશા આવી વળી નિરાશાના પ્રવાહ પછી
આશાનો શ્વેત પ્રવાહ મંદગતીએ વહેવા લાગ્યો.

‘ મરુભુમિમાંથી મને આ રત્ન મળ્યું ’ છે. એ મારે
ખીજને આપી દેવું ? અને તેનું કારણ ? લોકરૂઢિઓને આ
આ રત્નનું બલિદાન આપવું ? ના ના તેતો નહિં અને. એ
રત્ન મારા શિર પર ખીરાજવા લાયક છે અને તે તો ત્યાંજ
ખેસસે-ભલે એ રત્નને મેળવવા માટે ભારે બલિદાનો આપવા
પડે પરંતુ એ રત્ન થશે મહારાજ. એ બલિદાનો પ્રેમના યજ્ઞકુંડ
આગળ હું ખુશીથી આપીશ. હેમ બબડ્યો.

‘ ઇશ્કે માશુકમાં અમારી જાન જાએ તો ભલે !
ઘરખાર ઇજ્જત હાથથી સર્વ છુટાએ તો ભલે !
ઇશ્કમાં હડીઓ સલગી ઉઠે ને તે પછી !
સુરમો બની માશુકની આંખે સમાએ તો ભલે !
ગુલચમન છોડે નહિં બૂલબૂલ કદાપી અચરશીક !
સૈયાદના ફાંસા મહિ ગરદન ફસાએ તો ભલે !
પરવા નહિ પુછો જઈ છે ઇશ્કમાં કેવી મજા !
તે કહેશે કે ‘ જીવર આ ખાક થાએ તો ભલે ’ !

‘ શમદા ’.

છેવટમાં હેમે કાંચન સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાવાનું નક્કી કર્યું. લલિતની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ તેણે આ કાચ ન કરવું જોઈએ એમ તેને લાગતું હતું પરંતુ એ વાતના નિશ્ચયને લવિષ્ય માટે મૂલતવી રાખી આજ તો તેનું હૃદય કમલ જરા વિકસીત થવા લાગ્યું અને મંત્ર જાપની માફક બોલવા લાગ્યું ‘જીગર આ ખાક થાએ તો લલે’.

—:૦:—

પ્રકરણ ૬ કું.

—:૦:—

પુણ્યકલી.

‘There is no sweet honey: nor yet has the blossom opened. If the bee is enamoured of the bud, who can tell what will happen when she is a full-blown flower’

Pierson.

ચનતું લાલનપાલન કરનાર સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી હતું. આજે લક્ષ્મી કાંચનને ઇન્દુ પાસે રાખી મંદિરે ચાલી ગઈ હતી. જવા પહેલાં ઇન્દુએ લક્ષ્મીને કાંચનના કૌટુમ્બીક પરિચય માટે પૂછ્યું હતું પરંતુ ઇન્દુ પોતે જાણતી હતી તથા વિશેષ તેને પોતાના સવાલના ઉત્તરમાં મલ્યું નહિ. છેવટમાં ઇન્દુએ કહ્યું.

‘લક્ષ્મી ! તું આપણે ત્યાં આવેલા હેમચન્દને ઓલખે છે. તેઓ મુંબઇના એક મહામ શ્રીઠીયાના પુત્ર અને વારસ છે અને એ શહેરમાં તેઓ બહુ પૈસાદાર ગણાય છે. વળી તેઓનું જ્ઞાન

પણ ઘણું ઉત્તમ છે. તેમણે કાંચનને લક્ષ્મીપુર આવતાં જોઇ હતી અને ત્યારથી તેઓ કાંચનને ચાહે છે વળી કાંચન પણ હેમનું ધ્યાન કરે છે. કાંચનનો વિવાહ હેમ સાથે કરવાનો મારો વિચાર છે.

લક્ષ્મીએ આ સંધળું મૂંગે મોઢે સાંભળ્યું. દરેકે દરેક વાક્યે તેના ચહેરાપરના લાભોમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને છેવટના વાક્યથી તો તેના બ્રમરો કુદ્ધ બન્યા. બ્રહ્મીઓ ખેંચાઇ અને મૂખાવિંદપર સહેજ સ્થામતાની છાયા પથરાઇ. તથા હૃદયની ભાગણીતુ પ્રતિબીમ્બ બની. પરંતુ આ સર્વ થોડીએક પણ માટેજ હતું-લક્ષ્મીનું હૃદય ધીમે ધીમે શાન્ત થવા લાગ્યું. એક પછી એક વીચારોના વમજો તેના હૃદય સમુદ્રમાં ઉછળવા લાગ્યા અને આખરે જતાં સમુદ્ર શાન્ત થયો. મૂળ પ્રવૃત્તિલત બન્યું અને બ્રમરો સહેજ આનન્દની છાયા ખતાવવા લાગ્યા. લક્ષ્મીને લાગ્યું કે કાંચન તેની એકની એક દીકરી છે-વળી પોતાની અવસ્થા પણ પાકી ગઇ છે. પોતે હેમણાંજ ગત પ્રાણ થાય તો કાંચન શું ? મંદિરમાં સેવા કરતાં કે ઇન્દુને ત્યાં આનન્દ કરતાં વારંવાર લક્ષ્મીને આજ વિચારો આવતા. કાંચનને માટે સુપાત્ર વર શોધવા તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી. પરંતુ વ્યર્થ. લક્ષ્મીની મહેનત સફળ થઇ ન હતી અને કાંચન અદાર વરસની વયે પહોંચી. લક્ષ્મીનું હૃદય પણ ગભરાવા લાગ્યું પણ કાંચનમાં કળીકાલ નહીં આવેલો જોઇ તેને જરા ધીરજ રહી હતી.

અહિયાં સહેજ જણાવવાની જરૂર છે કે લક્ષ્મીએ પોતાનું આટલું વય ફક્ત લક્ષ્મીપુરમાંજ રહીને વ્યતીત કર્યું નહોતું. પોતાનું

શરૂઆતનું જીવન મુંબઈમાં ગાળી, સ્ત્રીઓને માટે સ્થાપવામાં આવેલ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ વળી થોડો એક સમય દીલ્હીમાં પસાર કરી અમુક બેઠી કંઈજોથી તેને લક્ષ્મીપુરની પૂનરીણી-દાસી-બનવું પડ્યું હતું. આજે અહિં તે ઘણું સમયથી દાસી-પણું કરી રહી હતી છતાં મુંબાઈના જ્ઞાનના સંસ્કારો તેનાં હૃદયમાંથી ભૂંસાઈ ગયા નહોતા.

ઈન્દુએ કાંચનના ભુત ઇતિહાસની થોડી એક પણ માહિતી મેળવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો અને તે જરા સફળ પણ થઈ ખરી-લક્ષ્મીએ થોડું એક કહ્યું. વળી વાત અધુરી રાખી અને આમતેમ બીજી વાતો કરી તે ચાલી ગઈ.

ઈન્દુનું મૂર્ખાવિંદ ઇન્દુના બિચ્છ જેમ પ્રકાશિત થયું. કાંચન પરના તેના પ્રેમે, કાંચનનો ગત ઇતિહાસ તેને કંઠસ્થ કરાવ્યો અને એ ઇતિહાસ લલિતને જણાવવા તે અધીરી બની ગઈ.

લલિત આ સમયે ઘરમાં નહોતા. પરંતુ બહારથી આવ્યા કે તરતજ ઇન્દુની પાસે જઈ તે બોલ્યા ‘ કેમ બહાર ! તારી કાંચનના શા ખબર છે. ઇન્દુ મધુર, પ્રેમમયસ્મિત કરતી બોલી. ‘ મેં તમને કહ્યું નહોતું કે કાંચન એક નીચ ઘરની છોકરી નથી. તમે મન પારખવામાં ચતુર છો પરંતુ પ્રકૃતિ સમજવામાં તમારો નમ્બર છેલ્લો આવે છે હો બહાર !

લલિત ખડખડાટ હસી પડ્યા અને ઇન્દુનો કામળ હસ્ત પકડતાં બોલ્યા.

‘ઠીક વહાલી કબુલ. તમે પરીક્ષક હો ત્યાં મારો નમ્બર છેલ્લો આવે કે પહેલો આવે તેની મને દરકાર નથી. પણ ઇન્દુ ! લક્ષ્મી ને તમે પૂછ્યું હતું કે ?’

‘લક્ષ્મી કાંચનના વિવાહ સંબંધે તો કાંઈ બોલી નહિ. પરંતુ તેના હૃદયભાવપરથી મને જણાયું કે આ વિવાહમાં તેની સંમતિ છે અથવા તો થશે. બાકી તો મેં આપને જણાવ્યું તેટલુંજ તેણે મને કહ્યું છે.’

‘તમને તેના કહેવાપર વિશ્વાસ છે કે ?’

ઇન્દુએ સ્વામીના મુખ તરફ હસોત્કુલ નયને જોતાં જોતાં કહ્યું.

‘હા. લક્ષ્મી કાંચન માટે મને કાંઈ અસત્ય કહેજ નહિ.’

‘તમે બીજું કાંઈ સાંભળ્યું છે ? સાંભળ્યું હોય તો બોલોને ?’

‘પણ મેં તમને જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું..’ ‘કાંચન નીચ ધરતી કન્યા નથી. કાંચન જેવી બાલિકા નીચ ધરતી હોય વહાલા ?’

‘પરંતુ.’

‘પણ હવે પરંતુ શા માટે ? હેમ તો જોઈ સાંભળીને વિવાહ કરે છેને.’

‘પણ ઇન્દુ ! તારી ઇચ્છા છે કે હેમની સાથે કાંચનના લગ્ન થાય ? વાહ ! વહાલી ! તું પણ કાંચનની ખરેખરી સખી હો હો !’

‘મારી ઇચ્છા તો છેજ. નહિંતર આટલી મહેનત લઈ લક્ષ્મી પાસેથી વતાજ શા માટે કહાવું ?’

પાળ. 'મને વિચાર બદલાઇ ગયો હશે તો ?'

‘ઓ મા ! હેમનો વિચાર બદલાઇ ગયો છે ? આ વાત તમે હમણાંજ કહો છો’ બોલતાં બોલતાં ઇન્દુનું વદન સુકાઇ ગયું અને તેના સુંદર નયનોમાંથી ધીમે ધીમે અશ્રુબિંદુઓ ટપકવા લાગ્યા. તથા સાથે સાથે બગીચામાં સંખ્યાકાળે બનેલો બનાવ તેના નયનો પાસે ખડો થઇ ગયો.

ઇન્દુની બોલવાની રીતિ અને તેની આંખોમાંથી વહેતા અશ્રુબિંદુઓ જોઇ લલિત કાંચન પ્રત્યેના ઇન્દુના રનેહને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો અને આ જ્ઞાનથી તેના હૃદયની ઇચ્છાઓ વિકસિત થવા સાથે તેના નયનો પણ આનંદિત થઇ ગયા. ઇન્દુએ પણ આ જોયું અને રનેહી ક્રોધની જાયા સહિત લલિતના હાથને આંચકો મારતા કહ્યું.

‘લલિત ! તમે કેવા કુર છો—?’

લાલતે હસતાં હસતાં, ઇન્દુનું મોઢું પોતાના હાથમાં લઇ, તેના ક્રોધી ભ્રમરપર ચુમ્બન આપતાં, બોલ્યા.

‘પણ બહાલી ઇન્દુ ! જરા તારી કસોટી તો કરવીજ જોઇએ ને—પરીક્ષા વગર સૂવણની ખરી કીમત થાય ? કાંચન પરના તારા રનેહની સીમા છે કે નહિં તે તો મને જણવું જોઇએ ને ? અને બહાલી વળી તારા કામળ ક્રોધથી મને શું નૂકસાન થયું ? જો તારા કામળ હસ્તનો રનેહી પ્રહાર મને તો જાઇના પુષ્પ ગુચ્છ જેવો લાગ્યો.’

‘વાહવાહ—સ્વાર્થની પણ પરંપરા-હૃદયના અશ્રુઓ વહ્યાં ત્યારે તમને પુષ્પગુચ્છનો પ્રહાર મળ્યો.’

‘પરન્તુ પ્રિય ઇન્દુ, એ અશ્રુઓનો બદલો તને અમૃત-કટે રાથી મળે તો ? પછી તો મારાપર કદા નહિં થાને ?

‘કદા કે બદા ! એ વાતજ ક્યાં છે ? તમારાપર કદા થાઉં ? મહારા જીવન તરફ કોષ દ્રષ્ટિ ફેંકું ? નહિં બહાલા લલિત ! તમે મહારા આત્મા છો-મહારા નાથ છો. ત્યાં દાસ અને દાસીઓને કદા કે બદા થવાનો હકજ ક્યાં રહે છે ! તમારી ખુશી-તે-મારી ખુશી તમારો શોક તે મારો શોક-હૃદયની અભિન્નતા ત્યાં બહાલા ! કદા કે શીદાનો સવાલજ નથી પરન્તુ હવે એ જવા દ્યો-દ્યો હવે હું કાંચનને બોલાવું છું અને તેને શણગારી પછી આપણે ઉમને બોલાવીશું-તમે આહં એસી, હું કાંચનને બોલાવી લાવું.’ લલિતના હાથમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચી લઇ ઇન્દુ કાંચનને બોલાવવા ઉતાવળે પગલે રવાના થઇ.

લલિતને લાગ્યું કે ખરેખર ઇન્દુ પાગલ બની ગઇ છે-નહિં નર આવો સ્નેહ ક્યાંથી ? આ થોડાએક શબ્દોમાં અશ્રુપ્રવાહનું વહન ક્યાંથી ? આહા ! કોમલાંગિઓના કોમલ હૃદયોની સીમાં આંકવા કોણ શક્તિમાન છે ?

કાંચનની સાથે થોડાવારમાં ઇન્દુ હસ્તે મૂખડે આવી અને કાંચનને લલિત પાસે ઉભી રાખી સહેજ સહેજ સ્મિત કરવા લાગી તથા કાંચનને શરમાતી જોઇ બોલી.

‘અરે વાહ ! કાંચન ! આટલી વારમાં તો શરમાતાં પણ શીખી ગઇ કે ? થોડા વખત પછી તો તને મોઢું દેખાડતાં પણ શરમ આવશે ને ?

કાંચનના ગુલાબી ગાલો પર એકદમ લાલી પ્રસરી ગા.
લજ્જાએ આવી કાંચનના સમ્પૂર્ણ કબજો લીધો અને
એવો આપખુદી અમલ ચલાવવા માંડ્યો કે ઇન્દુને પણ તેનું
ભાન થયું અને લલિત તરફ જોઇ તે ખોલી.

‘તમારી પાસે આવતાં હવે કાંચનને શરમ લાગે છે. પણ
હવે એ તો તમારી બાબી થવાની એટલે પછી તો લજ્જા
આવેજ તો!’ ખોલતાં ખોલતાં કાંચનને પોતાના હાથમાં પકડી
પ્રેમથી હૃદય સાથે ચાંપતા સ્નેહથી ઉભરાઇ જતી છાતીએ
ઇન્દુએ કહ્યું.

‘જા ! જાહેન ! જા તું ત્યારે હવે જા.’ અને છલ્લા શબ્દો
પુરાં થતાંજ કાંચન હરિણીના બચ્ચાની માફક દોડી ઓરડાની
બહાર નીકળી ગઇ. આહા હવેજ તેને જરા શાન્તિ મળી. લજ્જા,
શરમનો ખોજો હવેજ ઓછો થયો અને હૃદય સ્વસ્થ થયું.

પ્રકરણ ૭ મું.

વાર્તા લાપ.

‘દીલ અગર માંજોજે તુમકોઅય સનમ દે દેંગે હમ,
પર ન દેના ઓરકો ચહલી કસમ દે દેંગે હમ.’

ટલાકો એમજ ધારે છે કે નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનો
ધનાદ્યોએજ ઇન્દુને લીધેલો હોય છે. લાવણ્ય
તો ધનવાનોમાંજ હોય છે, પરન્તુ આ તેમની
ધારણા કેટલી અર્થ વગરની, ભુલભરેલી છે એ
વાર્તા હવે દીન પ્રતીદીન સ્પષ્ટ થતી જાય
છે. કુદરત પોતાની બક્ષીસો આપવામાં કદી
વ્યયન જોતી નથી, તે નથી જોતી સાતિ કે જાતી-કે નથી
જોતી હૃદય કે અંતઃકરણ.

કાંચનનું સૌન્દર્ય મેઘ ઘટા પછવાડે ભરાઈ રહેલ ચન્દ્રમાં જેવું હતું. પરંતુ આજે ઇન્દુના સતત પ્રયત્ને તે મેઘ ઘટા દુર થઈ અને ચન્દ્રમાની ચન્દની સમ્પુર્ણ રીતે પ્રકાશવા લાગી. એક દાસી કન્યા, એક બીખારીણીની કન્યા ! તે તો રૂપનું કુદરતની ભેટનું રક્ષણ કેટલુંક કરી શકે ? કાંચને અથવા તો તેની માએ કાંચનના સૌન્દર્યનું રક્ષણ કયું હોત, તેને પાળી પોશી ઉછેરું હોત તો આજે તે રૂપ કેવું હોત તેનું વર્ણન કરવું અસંભવિત છે.

આજે ઇન્દુને માટે તો સુવર્ણનો સુય ઉગ્યો હતો. ઘણાં લાંબા સમયના તેના પ્રયત્નો આજે સફળ થયા હતા. કાંચને આજે ઇન્દુનું કહ્યું અણગમતે મને પણ માન્ય તો કયું હતું. અને ઇન્દુએ આજે ચન્દ્રમાને વાદળાંની બહાર ધસડી કાઢ્યો હતો.

સુંદર શ્યામ કેશમાં સુગન્ધપુર્ણ તેલ, અંબોડાપર એક ખીલતું ગુલાબ, લલાટમાં આકર્ષક કુંકુમ ચાંદલો, કોમળ ગૌર હસ્તમાં સુવર્ણ કંકણો, ગળામાં મૌકિતક હાર, અને પગમાં નાના ઝાંઝરો, આજે કાંચનના રૂપમાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. શરીરપર રેશમી ઓઢણી આલમને નવ જીવન આપનાર ઉપાની ઓઢણી જેવી દેખાતી હતી ત્યારે ઓળખરની ગુલાખી છાયા મનને મોહ અંધકારમાં ભમાવી દે એવી બની હતી. નયનોમાં આજુ કાજળ નયનોની ભુરખીમાં વધારો કરી રહ્યું હતું અને કાંચનનું સ્વરૂપ આજે પુર્ણિમાના શશીનાથ જેમ ખીલ્યું હતું.

કાંચનનો શણગાર પુરો થયો. અને ઇન્દુ એ વળી એક વખત ફરી કાંચનના તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતા કહ્યું.

‘કાંચન ! ખેની ! તું જરા અહિં એસ હું થોડી ક્ષણમાજ આવું છું’.

ખીજના આપેલા સાહિત્યો કદી પણ અંગપર ધારણ ન કરવાની કાંચનની પ્રતીજ્ઞાનો આજે ભંગ થયો છે. મોટી ખેન જેવી ઇન્દુના સ્નેહ આગળ કાંચન આજે પોતાની પ્રતીજ્ઞાનું રક્ષણ કરી શકી નહિ. જે વસ્ત્રો, જે આભુષણો ધારણ કરવાની તેને કલ્પના પણ નહોતી તે આભુષણો તે વસ્ત્રો આજે તેના શરીરની શોભાને વૃદ્ધિગત કરી રહ્યા હતા, પરંતુ આ સર્વની અસર કાંચનના હૃદયપર થઈ નહોતી. દુઃખમાં ઉજ્જરેલી બાલિકા તે હતી પણ તેનું હૃદય પવનમાં ડાલતાં પથ્થ જેવું નહોતું. દુઃખના વમળોથી તેની હૃદય નોકા ટેવાયજ ગઈ હતી. ગમે તેવા વમળો આવે પણ તેના ચુકાનીની ચાતુરી તેનો પક્ષજયજ કરતી. પણ આજે તો વમળો હતા નહિ. સુખના આનન્દના સ્મિત કરતાં તરંગો આજે અંતરમાં વહતા હતા, પરંતુ તેઓ કાંચનના હૃદયમાં સ્થિર ભાવે રહી શકતા હતા નહિં. ભવિષ્યના સુખની ચિન્તા કાંચનના કામળ હૃદયમાં આજે જાગ્રત થઈ હતી. અને ખીચારી દુઃખી બાળાને ગભરાવતી હતી. ‘હાય ! હું એક દુઃખી રમણી ! તેને વળી આ શણગાર અને સુવર્ણ આભુષણો શા ? મને ચ્હાનારે શું આ ભેટ મોકલ્યા છે ? શું આ વસ્ત્રોના પરિધાનથીજ એ મ્હને ચ્હાનાર છે ? શું દ્રવ્યથીજ સ્નેહ થાય છે ? પોતે મોટા પૈસાદાર છે એટલે મ્હને ગરી-

બને સમ્પુર્ણ રીતે ચાહી રાકશે ? અરે પ્રભુ ! આ શું હું ક્યાં એક દાસી કન્યા અને વળી એ ક્યાં ગર્ભશ્રીમંત ધનાઢ્ય પુત્ર ! ક્યાં મરુભુમિ અને ક્યાં મુંબઇ ! પણ હું તેને ચાહું છું ? આહા ! ઓ સ્નેહ ! ઓ. ઓ. મીઠો મધુરો સ્નેહ ! તારી શક્તિ તો કોઇ અજબ વસ્તુ છે. ઓ સનમ ! તું.

‘ જગતની ઝેરી છુરીથી રીખાતાનો દીલાસો છે.

દિવાનાનો અજબ જાદુ બધો એમાં સમાયો છે !

કાંચનનું હૃદય આજે કોઇ નવનવીન વિચારોથી ઉભરાઇ જતું હતું. પહેલાં કદી પણ નહિં ઉપજેલા વિચારો કાણ જાણે ક્યાંથી તેના મનમાં આવતા હતા. હૃદયપદ્મની ગુલાબી પાંખડીઓ સુરના ઉદયથી આજે ખીલી ન હોય તેવું કાંચનને લાગતું હતું. હૃદયના તારોને મધુરી વીણાના તારોની માફક આજે તમતમાટ કરતા કાંચન સાંભળી શકતી હતી. અને આ સાથે સાથે તેના નયનો પણ તાલ લેતા હતા. તાલ આપતા હતા.

વાચક ! કાંચનને પોતાના રૂપનું જ્ઞાન હતું નહિ. સૌન્દર્યની ખીલવણી કરવાનું તે જાણતીજ નહોતી.

પણ પ્રિય વાચક ? સૌન્દર્યનો કોઇ ભોકતા હોય તોજ સૌન્દર્યની ખીલવણી સ્વાભાવિક છે. ભોકતા વગર ભોગ્ય વસ્તુ નકામી છે. જો કે કાંચન આ શીલોસીરી જાણતી નહોતી તોપણ એક પણ દિવસે કાંચન ઠાઠમાઠ મારવાનો વિચાર પણ થયો નહોતો. સ્વચ્છતામાંજ તે સુખ માનતી. અને માતાની પ્રસન્નતા માંજ પોતાનું કલ્યાણ જોતી.

કાંચન આમ વિચારમાં ઉભી હતી ત્યાં બારણા પાસેથી સ્નેહાળ સ્વર આવ્યો.

‘ઓહો બેટી કાંચન ! આશુ’ ! ઇન્દુબાએ તને અપસરા બનાવી દીધી કે શું ?’ કાંચન તો આ શબ્દો સાંભળી લજ્જતી ગભરાઇજ ગઇ અને પાસે પડેલા કાચપર બેસી ગઇ ત્યાં તેની મા લક્ષ્મી અંદર આવી અને બોલી.

‘કાચન ! બેટા ! શરમાય છે શા માટે ! ઇન્દુબાએ તો તને તદ્દન ફેરવીજ નાંખી છે હો. પ્રભુ તેનું કલ્યાણ કરો.’

આ વખતે ‘હેમ ! ચાલો તો જરા તમે તમારી નજરેજ જુઓ,’ બોલતાં લલિત આજ ઓરડામાં આવ્યા અને તેની પાછળ હેમ પણ આવી ઉભા રહ્યા. આ સમયે આ બે મિત્રોની પછવાડે આનન્દમય મુખે હર્ષથી નાયતા નયનોએ ઇન્દુ પણ આવતી હતી. પરંતુ હેમને ઓરડામાં જતાં જોઇ, ધીમે પગલે, તે નવસ્નેહીઓના વાર્તાલાપને સાંભળવાને પોતે બારણાની પછવાડે આવી ઉભી રહી, અને આ દરમિયાન લક્ષ્મી કાંઇક લજ્જા અને લલિતના આવવાથી ઉત્પન્ન થએલ ગભરાટને લઇને ઓરડામાંથી વિદાય થઇ ગઇ.

કાંચન તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતા તેના સૌન્દર્યના સ્તુતિથી ભરેલાં નયનોએ લલિતે હેમ ને કહ્યું ‘હેમ ! આજ તારી કાચન કે ?’ અને કહેતાં કહેતાં લલિતે મધુર હાસ્ય કયું.

હેમ વિચારમાં પડ્યા આ શું આજે કાંચન કે કોઇ સ્વર્ગીય દુરી ?

લલિતે સગવે આ સમજી જોયું અને હેમને વિચારમાં મગ્ન થઇ જઇ ઓરડામાંથી નીકળી જવાની તકનો તેમણે લાભ લીધો.

પરન્તુ બહાર જતાં કાંઈ તૃતીયમજ્જ જાગ્યું. હેમને એક પુતુલની માફક કાંચન તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહેલ જોઈ ઇન્દુનું હસવું દબાઈ રહ્યું નહિ. રૂપેરી ઘન્ટડીની માફક હાસ્યનો મધુરો રણુકાર કયો. પણ લલિતને ઓરડામાંથી નીકળવું અને રણુકારનું થવું બન્ને એકજ પળે બન્યા. અને પ્રેમીઓના પ્રથમ વાર્તાલાપનું પાન કરવાને આતુર બનેલી સ્નેહ ઘેલી ઇન્દુ પકડાઈ ગઈ. ઇન્દુની નિર્દોષતાની લલિતને સમ્પુર્ણ ખાત્રી હતી. વળી કાંચન અને ઇન્દુના હૃદયો સખીત્વથી જોડાએલા હતાં તેનું પણ તેને જ્ઞાન હતું. એટલે ઇન્દુને ત્યાંજ રહેવા દઈ લલિત બહાર ચાલ્યા ગયા.

હેમ તો આ સૌન્દર્ય ભંડાર તરફજ જોઈ રહ્યા હતા— આ તે સ્વપ્ન કે જાગ્રત તેનોજ વિચાર કરતા હતા. મરજીમિમાં પ્રથમ નજરે પડેલ જીર્ણ વસ્ત્રો પહેરેલ આજ બાલિકા કે નહિં તેનો પણ તેઓ નિશ્ચય કરી શકતા હતા નહી. તેમનું મન આનન્દથી ઉભરાતું હતું આનન્દમાં ઝુકતું હતું અરે પણ રમણી સૌન્દર્યના નિષ્કલંક નિર્દોષ વિકાશને જોઈ કયા મહા-પુરૂષનું હૃદય આનન્દ હિંચકે ઝકઝોળ થતું નથી ?

કાંચનના નયનો તો નીચેજ જોતા હતા. વળી જાણે નમ્ર ભાવે હેમને કહેતા હોય નહિ કે ‘આવી રીતે મારી તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકા નહિ’ એમ બોલતાં જણાતા હતા.

બે સ્નેહીઓના હૃદયો પરસ્પરના મીલન માટે તરફડીયાં મારે છે. છતાં પણ જ્યારે મીલન થાય છે ત્યારે તેઓ એક બીજા સાથે બોલી શકતા નથી. આ કાંઈક વિચિત્ર છે. પરન્તુ છે તો હમેશની બનતી બીના.

કાંચનનો મધુર સ્વર સાંભળવા હેમનું હૃદય અધીરું બન્યું હતું, દીવસો અને રાત્રીઓ જેના ધ્યાનમાં ગાળી હતી તે પ્રતિમા. આજે પોતાની પાસે ઉભી હતી. ત્યારે આવા સમયે ક્યા ખરા પુખ્તરીને એ પ્રતિમાનો સુંદર સરોદ સાંભળવાનું મન ન થાય ?

‘કાંચન ! કેમ છો’ હેમે કાંઈક હિમતથી કહ્યું. સ્વર સહેજ તુટ્યો તો ખરો પણ વાક્ય તો બોલાયું. અને હેમના પુરુષત્વે હેમની જીજ્ઞાસે સમયાનુકૂળ મદદ કરી.

આ સમયે સુર્ય અસ્ત પામવાની તૃતીયારીમાં હતો, ગ્રીષ્મીઓ જે ઝોરડામાં હતા તે ઝોરડાની એક સુંદર દિવાલપરના દર્શણપર સુર્ય કિરણો એક ગવાક્ષ વાટે આવી પડતા હતા અને તેનું પ્રતિબિમ્બ કાંચનના મુખાવિંદપર પડી રહ્યું હતું તથા તેની શોભાને સ્વર્ગીય સુંદરતા બક્ષી રહ્યું હતું.

કાંચનબાળા, પેલા મરુભૂમીની બાલીકા શરમ છોડી હેમ સામું જોતી હતી તેના સુંદર નયનો તેનો હૃદયભાવ દર્શાવી આપતા હતા.

‘કાંચન ? તું મારી સાથે લગ્ન કરીશ ?’ હેમે કામળ સ્વરે પુછ્યું.

કાંચનના ઓઠપર આ શબ્દો સાંભળી સહેજ સ્મિત ફરકી ઉઠ્યું સરળતામય અમૃતમય એ સ્મિતે હેમના હૃદયમાં પ્રિયસ્થાન લીધું એ સ્મિત હેમને માટે સુખી સંદેશો લાવનાર હતું. હેમના હૃદયકમળને અમૃત સિંચનાર હતું.

કાંચને કાંઈ ઉત્તર તો આપ્યો નહીં પરન્તુ ઉમના હાથમાંનો પોતાનો હાથ જરા હલાવ્યો, એમ જાણવા વાચક ? આ કરતાં મધુરો મીઠો જવાબ કયો હોય શકે ?

ઉમ ! ધન્ય લાગ્ય કાંચન જેવું રમણી રત્ન તને મળ્યું છે.

ઉમની દષ્ટિ તો કાંચનના શરીર પરજ હતી, લવિષ્યના વિચારોનો ઉદય હવે થવા લાગ્યો હતો અને કાંચનના શરીર પરના આલુષણો ઇન્દુના છે તે ઇન્દુને પાછા આપી કાંચન માટે નુતન આલુષણો લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. કહોને કે આ નિશ્ચય પળવારમાં થઈ ગયો હતો. થોડીવાર સુધી તો ઉમ આ વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યો પરન્તુ હવે ધણો સમય ગયા છે એમ ધારી તે બોલ્યો ‘હવે મારે જવું’ જોઈએ કાંચન તું અહિયા જ બેસ’ બન્નેની આંખો મળી બનતેના નયનોએ દુઃખ ના ઉદગારો કાઢવા માંડ્યા પરન્તુ લાચાર. ઉમચંદ દ્વારમાંથી બહાર જાય છે ત્યાં તો કોઈ રમણીને ત્વરિત વેગે પોતાના ઓરડાના દ્વાર પાસેથી નિકળી બીજા ઓરડા તરફ જતી જોઈ અને એક પળમાં વિજળીના ચમકાર પેઠે તે રમણી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ તોપણ ઉમ તો એ લલનાને ઓળખી ગયો. વાચક ? તમે કહી શક્યા છો કે એ કાણ હતું ? લલિતની પત્નિ ઇન્દુ પ્રેમીઓના પ્રથમ વાર્તાલાપને સાંભળનાર સ્નેહી ઇન્દુજ હરિણીની માફક નાસી જતી હતી.

પ્રકરણ ૮ મું.

અમૃતમાં ઝેર.

‘હરિ હરિ અરે ! છુપા ધા આ ઘટે કરવા તને ?
પ્રણયી દિલને વિના દોષે, ઘટે હણવા તને ? ,

કલાપી

લક્ષ્મીપુર બહુ ન્હાતું પણુ નહિ તેમ બહુ મ્હોટું
પણુ નહિ તેવું ગામકું હતું, લક્ષ્મીપુરવાસિઓનો
મ્હોટો ભાગ વ્યાપારી વર્ગનો બનેલો હતો, અને
બીજો વર્ગ સાધારણ ખેડૂત વર્ગનો હતો. ગામમાં
થોડાએક મુસલમાનભાઈઓ પણ વસતા હતા અને
લક્ષ્મીપુર જાણે સર્વે ધર્મોનું સ્થળ ન હોય એવું
લાગતું હતું.

લલિતચન્દ લક્ષ્મીપુરના નગરશેઠ હતા. દરેક લક્ષ્મીપુરવાસિ
તેમની આજ્ઞા પાળતુંજ હતું; પરન્તુ આ પાલન લયતું
ન હોતું. પ્રેમથી પ્રેરાયલું આ પાલન હતું.

લક્ષ્મીપુરના પાદરમાં ખુલ્લા મયદાનમાં પંચરતનનું મંદિર
આવેલું હતું. નાના ગામડાઓમાં હમેશાં બને છે તે પ્રમાણે
લક્ષ્મીપુરવાસિઓ પ્રતિદીન સવારે અને સાંજે અહિંયા દેવદર્શ
ને આવતાં. કથાવાતાં સાંભળતાં, લજનો ગાતા અને પાછા
શાન્તિથી વખરાઈ જતા હતા. જ્યારે લોકો સહેજ નવરાં પડતા,

તેમને શાન્તિની જરૂર જણાતી ત્યારે તેઓ અહિં આવતાં. અહિંની ખુલ્લી હવામાં બેસતા, પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં અને આસપાસની કુદરની સુંદરતાથી આંખો ઠારી ધર તરફ વીંદાય થતાં. પંચરત્ન મંદિર એ લગભગ બધી હવેલીઓ-કુથલી-મંદિરોને પુનઃ ન હોતું. અહિંયા લક્ષ્મીપુરવાસીઓ એક બીજાની નિન્દા કરી સમય ગુમાવતાં નહિં. વળી અહિંયા સ્પૃશ સુખને માટે સ્ત્રી-પુરુષોના તરફડીયાં નજરે પડતાં નહિ. આ સઘળું લોકોમાં જ હતું; પરંતુ મંદિરના અન્દરખાને જોતાં તો શ્યામતાની ઘાઠ છાયા નજરે પડતી હતી. પંચરત્નના પુજારી રઘુનાથ નામના ખાખી હતા. લોકો તેને એક મહાન યોગી તરીકે જાણતા હતા. ગરીબ લોકો તો તેને એક દેવતાના અવતારરૂપ ગણતા હતા, અને ખરેખરી રીતે કહીએ તો રઘુનાથનું બહિ-વર્તન અને દેખાવ એક મહાત્મા જેવો જ હતો. કપાળમાં ફકકડ રામાનન્દી ટીલું અને મસ્તકપરની બારે જટામાં ભરેલી લસમ તેમના શ્યામ પણ લકપક શરીરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતી હતી લોકો જાણતા હતા તે પ્રમાણે રઘુનાથ બ્રહ્મચારી હતા, અને આ વાતને તેઓ પ્રસંગ આવે ટેકો પણ આપતા હતા. વળી તેઓ દાઢી મૂછો અને જટા વધારે જતા હતા, અને લંબોટ કદી પણ છોડતા નહિ. આથી પણ લોકોને લાગ્યું હતું કે આ મહાત્મા બાળબ્રહ્મચારી જ છે. તેઓ દરરોજ સંધ્યાકાળે રામાયણ, મહાભારતમાંથી કથા કરતા હતા, રામાયણ તો તેમને કંઠસ્થ જ થઈ ગયું હતું; પરંતુ મહાભારત તેમને વાંચવું પડતું હતું. વળી એક અજાયબ જેવી વાત તો એ હતી કે રઘુનાથને ગુજ-

રાત્રી પણ આવડતું હતું. રામાયણ તો તેઓ હિન્દુસ્તાનીમાંજ વાંચતા, ગાતાં અને લલકારતા હતા; પરંતુ મહાભારતની કથા તેઓને ગુજરાતીમાં કહેવી પડતી હતી. લક્ષ્મીપુરવાસીઓનો મ્હોટો ભાગ ગુજરાતીઓનો હતો. તેઓ લક્ષ્મીપુરમાં રહેતા હોવાથી હિન્દુસ્તાની સમજતા, એકાદ વાક્યના અન્તમાં 'હો' લગાડી તેઓ હિન્દુસ્તાની બોલતાં પણ તેમને ખરી મળતો પોતાની માતૃભાષામાંજ આવતી. વળી લક્ષ્મીપુરવાસીઓમાં એવી વાત પણ ફેલાણી હતી કે રઘુનાથ પોતાની સંસારી-અવસ્થામાં એક ગુજરાતી હતા, અને કુટુંબમાં કાંઈક કલહ થવાથીજ તેઓએ અલખ ધારણ કર્યો હતો. આ વાતમાં કેટલું સત્ય હતું તે તો ઇશ્વર જાણે; પરંતુ એ વાત તો સત્યજ છે કે તેમને ગુજરાતી બહુ સાડ આવડતું. મહાભારતની કથા કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયે તેઓ એવું તો સરસ વર્ણન હાવ-ભાવ સાથે કરતાં કે સાંભળનારા શ્રોતાઓ એકતાર થઈને એ ખાખીના વચનો અનુસાર ડોલતાં અને વાહ વાહ તથા હરે હરે પુકારતા.

વાચકને આશ્ચર્ય લાગશે કે એકાસાથે વળી આ રામાયણ અને મહાભારત ક્યાંથી આવી ચડ્યા ! આવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ લક્ષ્મીપુર ગુજરાતથી ધણા દુર પ્રદેશમાં આવેલું હતું એટલે કે એ ભૂમિ એક દેશાવર જેવીજ ગણાતી હતી. દેશાવરોમાં એકજ દેશના માણસો જ્યારે જાય છે અને તેમને ત્યાં રહેવું પડે છે ત્યારે તેમનાંમાં સંપ વિશેષ થાય છે. પોતાનાજ દેશના એક માણસને જોઈ ખીજ માણસ-નું હૃદય દ્રવે છે અને નૈસર્ગિક પ્રેમજ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે

અહિંયા લક્ષ્મીપુરમાં પણ હતું. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે લક્ષ્મીપુરવાસિઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતીઓનો અને હો. હતો. એટલે બધા વૈષ્ણવો હતા તેમ નહિ. લગભગ જુદા જુદા હિન્દુ ધર્મના મનુષ્યોનો એ સમૂહ હતો; અને એ માટે રઘુનાથ ખાખીને બંને મહાન કાવ્યો ગા'વાં પડતાં. રઘુનાથ આ પંચરત્ન મંદિરના ઉપરી જોવા હતા. તેમના અમલ નીચે પાંચ દેવાલયો-મન્દિરો હતાં, અને પાંચની સંખ્યાને લઈનેજ પંચરત્ન નામ અપાએલું હતું. લોકોમાં રઘુનાથની કિર્તિ સારી હતી, અને લક્ષ્મીપુરમાં તેમની આરાધનું ઉલ્લંઘન કરે તેવો કોઈ આદમી હતો નહિ.

વાચકને યાદ હશે કે લક્ષ્મી આ પંચરત્નમાંજ દાસી તરીકે કામ કરતી હતી, અને આજ મન્દિરમાં કાંચન ઉઝરી હતી. આલ્યા-વસ્થાના ૧૨ વરસો સુધી તે અહિંજ રહી હતી, અને લોકો તેને દાસી-કન્યાથીજ ઓળખતા આવ્યા હતા. ક્યારેક ક્યારેક કાંચનનું સ્વરૂપ જોઈ તેની જ્ઞાતિના માણસો વિવાદ માટે માગ-ણી મોકલતા, પરંતુ રઘુનાથની નામરજીથી તેમને નિરાશ થવું પડતું હતું. રઘુનાથ પોતે શા માટે નામરજી દેખાડે છે તેની કોઈને ખબર પડતી પણ નહિ અને એ ખાખીને કોઈ એ બાબત પર પૂછી પણ શકતું નહિ-બહારથી તો આ ખાખી કાંચનને દીકરી જેવું બહાલ કરતો તોપણ તેની આંતર-મનઃજ્ઞા શી હતી તેની જગતને ખબર હતી નહિ. ફક્ત લક્ષ્મી પોતે સહેજસાજ કલ્પી શકી હતી.

આજ કેટલાક માસ થયા લક્ષ્મી અને રઘુનાથ વચ્ચે ચક્રમકે
 ઝયોં હતો. રઘુનાથ બાળબ્રહ્મચારી તરીકે જાણીતા હતા, પરન્તુ
 તેમની ઇન્દ્રિયો તેના અંકુશમાં હતી નહિ. વળી શરીર પણ લકે
 હતું, અને પ્રત્યેક દિવસે મિષ્ટાન્ન ભોજનથી પોષાતું હતું. આ
 સર્વમાં ગાંજ ચીલમનો પણ ઘુટ લેવાતો હતો એટલે કામદેવને
 પોતાના પુષ્પશરો મારવાની સહેલાઈ પડતી હતી. એકાદ સમયે
 ખાખી મહારાજે જરા વધારે ચલમોનો સ્વાદ લીધો અને તેનાં
 મદમાંજ લક્ષ્મીની કાંઈકે વાક્ય-મશ્કરી અને અત્પ હસ્ત-મશ્કરી
 થઈ ગઈ-પણ આ સર્વનું પરિણામ બહુ બુરું આવ્યું. કેમકે
 બીજેજ દિવસે લક્ષ્મીના મુરબ્બી નગરશેઠ લલિતે આવી રઘુનાથ
 ખાખીની ઝાટકણી કાઢી નાંખી અને લવિષ્ય આવું થશે તો
 લક્ષ્મીપુર છોડવું પડશે એમ જણાવ્યું-થયું. આજથી આ બંને
 વ્યક્તિઓ વચ્ચે લડત જાગી-અને રઘુનાથનું હૃદય અપમાનનો
 સમ્પૂર્ણ બદલો લેવા માટે તલસવા લાગ્યું. છેવટમાં આ
 વેરના બદલા તરીકે નિર્દોષ કાંચનને હાથ કરી અપમાનરૂપ ઢોળી
 ઠારવાનો તેણે અડગ નિશ્ચય કર્યો.

લલિતના નોકર પાસેથી આજે રઘુનાથે સાંભળ્યું કે કાંચનના
 વિવાહ થવાના છે, અને હેમ તેને પરણવા ધારે છે. ખરેખર ?
 હવે આ ખાખીને લાગ્યું કે તેની બાજુ રદ થવાની અણીપર છે.
 એક વૈશ્ય એક વિપ્ર કન્યાને પરણે ? અરર આ તો હિન્દુ ધર્મનું
 સત્યાનાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો-મહાન કલિયુગ પેદા થયો.
 હર હર હર હર ! મહાન ધર્મ સંકટ આવ્યું-પરન્તુ અરે
 ખાખી ! તારી મનોવૃત્તિને તો પુછ કે એ શું કહે છે ? તારા
 સ્વાર્થ માટે આખા હિન્દુ ધર્મને કલંકિત કરે છે ? હા !
 સ્વાર્થાન્ધ ! શરમ છે તારા સ્વાર્થને અને શરમ છે તારા
 હિન્દુધર્મત્વને !

સુષ્ અસ્ત પામ્યો હતો. નાસી ગએલા તારલાઓ હસતાં અને કુદતાં એક પછી એક પોતાની જગીરોમાં પાછા આવતા હતા, અને તેમાંના કોઇ નાજનીઓની માફક નાચતા હતા. ત્યારે વળી કોઇ કોઇ આલમની તરફ ઇસારા કરી રહ્યા હતા, અને તેમાંના કોઇ આ પૃથ્વીપર મોહીત થતા હતા અને આકાશની અલએલી દુનિયા છોડી પતંગિયાની માફક આપણી દુનિયામાં કુદી પડતા હતા. તેમના રાજ શશીધર આ સઘળું જોઇ રહ્યા હતા અને પ્રજને ખોટા સ્નેહ માટે બલીદાન આપતી જોઇ વિચાર મગ્ન જણાતા હતા. તોપણ હૃદય ચિન્તાને દુર રાખી તેઓ પોતાની ફરજ તો બજાવેજ નતા હતા. એક તરફ કમલિનીઓ તેના તરફ સ્મિત કરતી હતી, ત્યારે બીજી તરફ સારી આલમ રૂપેરીરંગમાં સ્નાન કરવામાં મશગુલ બની હતી. કુદરતની આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે રઘુનાથ વિચાર વીણાને હૃદયમાં રાખી તેના તારો શોકમય મને વગાડી રહ્યા હતા. આહા ! પોતાના મોઢામાં આવેલો ગ્રાસ ખીજો લઇ જાય છે. આટલા દિવસ અપમાનના બદલાની આશાને પોષિત કરી ત્યારે હવે તેનું ફળ કાંઈ નહિ ! લલીત જેવા એક વૈશ્યથી ખાખીનું, અપમાન થયું અને તે પણ ભુટ્ટી લક્ષ્મીને માટે, નહિ. કદી નહિ. એ અપમાનનો બદલો લેવોજ જોઇએ. એક મુંબાઇવાસિ ભાતખાઉના શા બાર છે કે એક ખાખીની ઇચ્છિત વસ્તુ લઇ જાય ? ખાખીનું હૃદય ક્રોધજ્વાળાથી બળવા લાગ્યું તેમ એ જ્વાળાઓ વધારે ભજુકવા લાગી; પણ કાંચન કયાં ! એ તો લલિતને ત્યાં; હવે એ અહિં નહિ આવે, કાંચન હોના હાથ-માંથી ગઇ છે; પરંતુ આજ સુધી તેને પવિત્ર શા માટે રાખી !

ખરેખર આ વિચાર આવતાં તો ખાખી પોતાની જટાજ પીખવા લાગ્યા. આહા ! કાચું ફળ ખાઇ લીધું હોત તો ! થયું. તો પછી આ સવાલજ રહ્યો હોત નહિ; પરન્તુ આ સધળાનું મુખ લક્ષ્મી-જ છે. બસ લક્ષ્મી જો કાંચનને એક પળ પણ વિખુટી મૂકતી હોત તો સધળું બની શક્યું હોત; પણ એ પીશાચીની તો તેમ કરતી-જ ન હોતી. તો પણ જો હું ધારું તો હું શું ન કરી શકું ! આ ખાખી બચ્ચો શું ન કરી શકે ? અરે સારી દુનિયાને ઉલટાવી પલટાવી નાંખે. હું મંદિરનો ઉપરી છું. લક્ષ્મી મારી દાસી છે. બસ-બસ-અપમાનનો બદલો લઇશ-કાંચનને મારી કરીશ ને કરીશજ. છેવટનાં શબ્દો તો ખાખી બુવા હુકાર સાથે બોલી ગયા, અને સાથે જમીનપરથી ઉભા પણ થઇ ગયા, અને છેવટ-માં રઘુનાથના મૂખાવી દેખરથી શોક છાયા ચાલી ગઇ અને તેમ નું હૃદય જરા ઉલ્લાસિત બન્યું.

પ્રકરણ ૯ મું.

રનેહુ-સીમા.

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौस्तुભी नयनयोरमृतं त्वमंगे ॥

ઉત્તર રામ ચરિત.

લક્ષ્મીપુરમાં લલિતનું ગૃહ એક વિશાળ બંગલા તરીકે જણાતું હતું; પરન્તુ મુંબાઇનાં બાદશાહી મકાનો પાસે તેની ગણતરી થઇ શકે તેમ નહોતું. તોપણ લલિતના કુટુંબના પ્રમાણમાં તે ઘણુંજ મોટું હતું, હેમના આવવા પછી હેમને રહેવા

માટે તદ્દન જુદીજ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને કાંચન ઇન્દુની સાથેજ રહેતી હતી.

કાંચન હેમના સહવાસથી સુખી નહોતી એમ કોણ કહી શકે ? વળી વર્તમાનમાં તેની અવસ્થામાં પણ ફેરફાર થયો હતો. અત્યાર સુધી તે એક ભીખારીણીજ હતી; પરન્તુ હવે હેમની સાથે તેના લગ્ન નક્કી થવાથી તે ઇન્દુની ભગીની તરીકેજ લેખાતી હતી. તેના દારિદ્ર્યે હમેશને માટે હવે વિદાય લીધી હતી અને હાલમાં તો તે હેમના પ્રેમમાં અને હેમના દ્રવ્યમાં ઝુલતી હતી. કાંચનનું હૃદય બહુ ઉચ્ચપ્રકારનું હતું. સુખ દુઃખ મનુષ્યના જીવન તત્વો છે એમ તે સમજતી હતી. તે હતી તો ગામડાની ગૌરી છતાં આ બધું સમજતી હતી. વળી પશ્ચિમાત્ય વિદ્યાનું તેને જ્ઞાન નહોતું મળ્યું છતાં તે આ બધું જાણતી હતી. યુજરાતી વાંચી લખી અને સમજી જાણતી હતી. સારાં સારાં પુસ્તકો તેણે વાંચ્યા હતાં. એટલે દુનિયાના ચક્રને તે અદ્વાંશે પણ સમજતા શીખી હતી, અને આ તેના જ્ઞાનમાં તેની મા લક્ષ્મીએ પોતાના અનુભવસિધ્ધ જ્ઞાનથી વધારો કર્યો હતો, અને ખરેખરી માતાને યોગ્ય શિક્ષણ પોતાના બનતા પ્રયાસે તેણે કાંચનને આપ્યું હતું, અને તેના હૃદયને ખરેખર સ્ત્રી-હૃદય બનાવ્યું હતું. વળી હાલની કુમારીકાઓમાં નોવેલો, સંગાર રસથી છલકતા પુસ્તકોથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એવો ભાવ પુસ્તક વગર પણ તેનામાં ન ઉપજે તેનું પણ ધ્યાન રાખ્યું હતું, અને દુકંમાં એટલુંજ કે લક્ષ્મીએ કાંચનને કોઇપણ પુરૂષની અર્ધાંગના બનવાને માટે સમ્પૂર્ણ રીતે યોગ્ય બનાવી હતી.

લલિતના ઘરથી જરા દુર પશ્ચિમમાં એક નાનો જેવો ટેકરો હતો. થોડાંએક વૃક્ષો આ ટેકરાપર શોભી રહ્યા હતા, અને સૂર્યના અસ્તાચળ ગમન વખતે આ ટેકરાની શોભા કોઇ અદ્ભૂતજ લાગતી હતી.

સંધ્યા સમય થયો હતો. ધીમે ધીમે અસ્તાચળના નાના શિખરો ગુલાબના ઢગલાઓનું સ્વરૂપ લેતા જતા હતા. રવિપત્ની-ઓ સૂર્યદેવને વધાવવા માટે ગુલાબી ગુલાબો સહિત ત્વરિત વેગે આવતી જણાતી હતી-પક્ષીઓ કીલકીલાટ કરતા પોતાના ગૃહો તરફ ઉડે જતાં હતા, ગૃહીણીઓ સૂર્યદેવના પ્રયાણ સમયે માન-આપવા માટે ગૃહોમાં દીપકો પ્રકટાવી રહી હતી ત્યારે કાંચન અને હેમ પેલા ટેકરાપર વાર્તા વિનોદ કરી રહ્યા હતા. તેમની આસપાસ વૃક્ષાપણું મધુરસ્વર કરી રહ્યા હતા. પ્રેમીઓના અંતઃકરણોને જરા પ્રેમવંદનાથે આ દૃશ્ય ન હોય તેમ જણાતું હતું. સંધ્યાની લાલીથી કાંચનનું ગૌર મૂખાવિંદ વધારે સુંદર અને સૌન્દર્યમય જણાતું હતું. વળી હેમની ત્યાં હાજરીથી સૂર્યદેવને જોષ જોમ કમળ વિકસિત થાય તેમ એ મૂખપદ્મ વિકસિત બન્યું હતું. નયનો હસતાં હતા. હૃદયના આનન્દ પ્રવાહનું દિગ્દર્શન કરાવતા હતા ત્યારે કણે હેમના વચનો સાંભળવાની આતુરતા બતાવતા હતા.

‘કાંચન ! બહાલી ! શા વિચારમાં છો !’ હેમે મૃદુકંઠે પૂછ્યું.

કાંચનના નયનપદ્મો, ખીલ્યાં. કાંઈક લજ્જાસહિત તેણે જવાબ આપ્યો.

‘નહિ ! બહાલી ! આપની હાજરીમાં સર્વ વિચારો નાસી જાય છે.’

‘પણ કાંચન ? તું’ મને ‘આપ’ ‘આપ’ શા માટે કહે છે. ? તું’ મને તમે જ કહે. મને એથી આનંદ થશે.’

‘આપને તમે કહેવું એ મ્હને ગમતું નથી. મારાથી એ જો-
લાતું નથી. તોપણ આપની ઇચ્છા હશે તો આપના આનન્દની
ખાતર હવે હું આપની મરજીને અનુસરીશ,

‘કાંચન ! હું એક વૈશ્ય છું. ત્યારે તું એક બ્રાહ્મણ છે. તું
મારી સાથે લગ્ન કરીશ ?’ હેમે જરા દુઃખદ હૃદયે પૂછ્યું.

‘તમે વૈશ્ય છો પરંતુ તમારું હૃદય બ્રાહ્મણનું છે. વળી
તમે મને ચાહો છો. બસ ! મારે એટલુંજ જોઈએ છીએ. તમારો
પ્રેમ એ મ્હારી દુનિયા છે, તમારો પ્રેમ એ મ્હારું સ્વર્ગ છે.
તમે મ્હારા આત્મા છો.’ કાંચને કાંઈક ઉચ્ચ અને મક્કમપણે
જવાબ આપ્યો.

હેમ:—‘કાંચન ત્હમે ત્હમારી જ્ઞાતિમાંજ પરણો તો !’

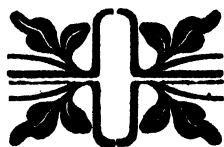
કાંચન:—‘પરણવાનો હવે સવાલજ રહેતો નથી. ત્હમે મ્હારું
હૃદય ચોરી ગયા છો—લગ્નમાં પરસ્પરના હૃદયો અને આત્માઓ
અભિન્ન છે, એમ મારી મા જણાવે છે. મ્હારું હૃદય હવે મારી પાસે
નથી. જોલો ! હવે હું શું કરું ? હૃદય વગર પરણું અને વ્યભી-
ચારાણી બનું ? જીવન પાપના પુંજમય બનાવવાથી અહીં
તો શું પણ પ્રભુના દરબારમાં પણ મને સુખ ન
મળે એવી મને ખાત્રી છે. અહિંયાજ લક્ષ્મીપુરમાં મારા જેવી
ધણીજ અબળાઓએ પોતાના ઝળહળતા જીવનોને પોતાની
જ્ઞાતિમાંજ પરણી શોકમય બનાવી દીધા છે. આ સંઘર્ષ મેં નજરે
જોયું છે. એટલે મ્હને મ્હારી જ્ઞાતિમાં પરણવું ગમતું નથી. આનો
કહેવાનો અર્થ એમ નહિ કે જ્ઞાતિની ખ્હારજ મ્હારે પરણવું છે,

હેમ:-‘વાહ ! કાંચન ! તું તો કોઇ ગામડાની વિકુળી જેવી લાગે છે ? આટલું બહુ તું ક્યાંથી શીખી ગઇ વાહ, કાંચન:-‘મહે ઉછેરનાર મારી જનેતારૂપ અને તમે જેને લક્ષ્મી તરીકે ઓળખો છો તેણેજ મહેને આ સર્વ શિખવ્યું છે. વળી લક્ષ્મીપુરમાં બનતા બનાવોથી પણ હું કાંઇક જોઇ શકી છું’,

હેમ:-‘ત્યારે તું મહેને ખરેખર રીતે ચંડાય છે કાંચન ? કાંચન ત્હમને હું ચંડાવ છું ? એ વાક્યજ મને નથી ગમતું- ત્હમને મહારા જીવન તરીકે માનું છું. અને ત્હમનેજ મારા મોક્ષદાતા ગણું છું’,

હેમ:-‘અરે વાહ ! શીલસૂત્રીની પણ તું તો જાતા લાગે છે. તું તો મારા કરતાં પણ વધી જતી હો એમ જણાય છે, કાંચન:-‘મસ્કરી જવા દો. ત્હમારાથી મારે તો ચડવું નથી. મને ત્હમારા હૃદયમાં સ્થાનજ જોઇએ છીએ. બસ. એટલુંજ એ મહેને મળ્યું, કે હું સમજીસ કે જગત આખું મારા પગમાં રમે છે.

હેમ:-‘વાહ ! બહાલી કાંચન. પ્રભુનો ઉપકાર કે ત્હારા જેવું રત્ન મને મળ્યું. રેતીમય મરુભૂમિતું રત્ન ખરેખરજ રત્ન નિકળ્યું’,

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વજ્રધાત.

‘Fair wheel of heaven silvered with many star
Whose sickly arround come from a far.’

તિ કરતાં કલંકનો ફેલાવો જલદીથી થાય છે. ક્રાંતિ મેળવતાં ઘણા દિવસો વ્યતીત થાય છે ત્યારે અપક્રાંતિ યાતો કલંક થોડી પળોમાં જ મળી શકે છે. વળી પુષ્કળ ભોગોને પરિણામે મળેલ આબરૂનો નાશ ક્ષણભરમાં થઈ જાય છે. પવનની

માફક દુનિયાના એક ભાગથી બીજા ભાગ સુધીમાં એક કલંકદાયી ગપ પ્રસરી જાય છે અને પરિણામમાં કલંકરૂપી શ્યામતાથી એકાદ વ્યક્તિ ઘેરાઈ જાય છે.

એકાદ દ્રેષી મનુષ્ય એકાદ ગપને ઉપજવી કાઢે છે, અને જનસમાજ તેને પાળી પોષી ઉછેરે છે. ગપને ફેલાવનારાઓ કદી પણ ગપના સત્ય અથવા અસત્ય માટે લવલેશ વિચાર કરતા નથી. વિચાર કરવાની તરદી લેતા નથી. વળી આવી ગપનું પરિણામ શું થશે તેનો તો વિચાર કાણ કરે ? સારા અને સુશીલ આત્મસા માણસો આવી ગપોની દરકાર કરતા નથી તોપણ તેમના હૃદયમાં આથી ક્ષોભ તો થાય છેજ અને કદાચ આવી ગપોના પરિણામ પણ તેમને સહન કરવા પડે છે, અને વળી ઇચ્છા ન હોય તોપણ ફરજિઆત રીતે સહન કરવા પડે છે. લોકમતથી પોતાનું હૃદય વિરૂદ્ધ હોય તોપણ, એ મત તદ્દન અસત્ય છે એમ અંતઃકરણ પુકારીને કહેતું હોય તોપણ તેમને તે મતને તાબે થવું પડે છે.

ધન્દુના શયન મન્દિરમાં લલિત એક પલંગપર પડેલ છે. પાસેની બારી પાસે ધન્દુ ઉભાં ઉભાં બહારના મયદાનપર દ્રષ્ટિ કરી રહી છે. લલિતનો હંમેશનો આનંદી ચહેરો આજ પરિવર્તન પામ્યો છે. આનન્દ હાસ્યને સ્થળે આજે શોકની સ્થામતાએ જગ્યા લીધી છે, અને ધન્દુનું મૂર્ખાવિંદ તો તદ્દન કરમાઇ ગયું છે. કોમલ હૃદયમાં કોઇ ભયંકર, કઠોર શોકની જવાબા બલુકતી હોય એવું સ્પષ્ટ રીતે તેના ચહેરાપરથી જણાઇ આવે છે, બન્ને જણા શાન્ત છે, અને જાણે તે ઓરડાંજ આજે સ્વયં મૌનનુંજ સ્વરૂપ હોય તેવું જણાય છે. આજે અહિંયા સ્નેહ-ઝરા વહેતા નથી. હિન્દુ જનસમાજની એકાદ યુવતીને વૈદ્યવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય નહિ એવી ઓરડાની દશા આજે નજરે ચડે છે.

ધન્દુનું હૃદય આજે ફાટી જતું હતું. શોકની મૂશળધાર વૃષ્ટિ તેના સૂકોમળ હૃદયપર થઇ રહી હતી. એ વૃષ્ટિના અતિ મારને હવે લાંબો સમય સહન ન કરી શકવાથી અન્તે ધન્દુએ શોક ઉભરો બહાર કાઢતાં રૂદન પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું!

‘તમે કહો છો કે લક્ષ્મીએ મને છોટરી છે; પણ પ્રાણેશ ? હું આપને સંપૂર્ણ ખાત્રીથી જણાવું છું કે કાંચન માટેની આ અફવા સાચી નથી, પાપી મનુષ્યો પોતાના પાપજન્મિત ભાવને ચહેરાપર આવતા બહુ વાર અટકાવી શકતા નથી. એક શુદ્ધ સ્ત્રીને પોતે કાંચન જેવી સરલ અને માધુર્યપૂર્ણ કન્યા જન્મે એ હું માની શકતી નથી, અને વળી લોકો તો એમ પણ ગપ ઉડાવે છે કે લક્ષ્મી મુસલમાની છે. લક્ષ્મી શુદ્ધ છે. લોકોને મોટે કુચ્છા દેવાય નહિ; પરન્તુ તમેજ ન્યાય કરો અને નિષ્પક્ષપાતપણે જુઓ કે સત્ય શું છે.

લલિતે ધીરે ધીરે ખેદપૂર્ણ સ્વરે જવાબ આપ્યો:

‘પાપીઓ પોતાના પાપને છુપાવવામાં બહુ કુશળ હોય છે’

‘લક્ષ્મીની પ્રકૃતિ તરફ જુઓ—હેમના હૃદય તરફ દૃષ્ટિ કરો.

વળી કાંચનના સ્વભાવને પણ જુઓ એટલે તમને સમ્પૂર્ણ ખાત્રી થશે.’

‘ઇન્દુ તું ઘણી સરલ છે. એટલે આવાં કપટો તું સમજ શકે નહિ.’

‘નહિં નહિં નાથ ! નકામાં શંકાવાળા બનો નહિ; અને કાંચનના ભવિષ્યને બગાડો નહિ. મને તો એમજ લાગે છે કે કેટલાક સ્વાર્થાન્ધિઓએ આ ગપો પ્રસરાવી છે. હેમ અને કાંચનના લગ્ન વચ્ચે આ વિધ્નોજ ઉભા કરાયાં છે.’

‘બહાલી ઇન્દુ શાન્ત થા. શોક કર નહિ. કાંચન માટે મને પણવાર પણ શંકા આવી નથી; પરંતુ આપણે અહિં નગરશેઠ છીએ. એટલે લોકોના આગેવાનનું પદ ધરાવીએ છીએ. આ ગપોનું સત્ય મૂળ શોધી કાઢવું એ આપણે કર્તવ્ય છે.’

‘અહા ! કાંચન શુદ્ર કન્યા ! લોકો પણ શી ગપો ઉડાવે છે ? અને હેમ આ સઘળું સાંભળશે ત્યારે તેને પણ શું થશે અને નિર્દોશ કાંચનની સ્થિતિ !. આહ ! પ્રભુ આ પ્રેમીઓને બચાવો.’

શોક ભરી આંખો લુછતાં ઇન્દુએ વળી આગળ ચલાવ્યું:—

‘લક્ષ્મી દિલ્હી નિવાસી શુદ્ર સ્ત્રી છે અને કાંચન શુદ્ર-તનયા છે. અરે ! આથી વધારે અસત્ય શું હોઈ શકે ? વળી એક બ્રાહ્મણ કન્યા હેમ સાથે, એક વૈશ્ય સાથે લગ્ન કરે તેમાં ખોટું શું ? સ્થૂલ શરીરો ના લગ્નો કદી હોઈ શકતાં નથી. લગ્નો આત્માના જ થાય છે—

જ્યાં આત્માઓ અભિન્ન બની શકતાં ન હોય ત્યાં એવા આ-
ત્માઓના લગ્નોં વ્યભીચારી-લગ્નોજ બને છે, અને આવા લ-
ગ્નોના પરિણામો બહુ દુષ્કર આવે છે. લગ્ન કરનાર બન્ને
વ્યક્તિઓના અમુક્ય મનુષ્ય જીવનો શોક સાગરમાં કુબી જાય છે
એટલુંજ નહિ પરન્તુ દેશને અને જનસમાજને પણ આથી હારે
ફટકો લાગે છે. કાંચન જેવું રત્ન કુપાત્રને હાથ જાય ત્યારે એ
રત્નનો ઉપયોગ શું ? કાંચનની જ્ઞાતિમાં કાંચનના તળીયાં
સાફ કરવાને પણ યોગ્ય પુરૂષ ન હોય તોપણ ‘લાકડે માંકડું’
વળગાડી દેવું એ યોગ્ય નથી. સ્ત્રી એ પુરૂષની અર્ધાંગના છે.
સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેએ સાથે મળી સહયોગ કરી પોતાની જીવન
નોકાને ઉજળતા સમુદ્રમાંથી સહીસલામત રીતે પાર ઉતારવાની
છે, અને આ કાર્ય બન્નેની સહાયતાથીજ સફળ થાય છે. આ
ફલસિદ્ધી લગ્નપર આધાર રાખે છે; પરન્તુ હાય ! આપણા હિન્દુ
સંસારમાં કન્યાઓના જીવ આંધવાનો ઇન્જરો માખાપોએજ
રાખ્યો હોય તેમ જણાય છે. નહિંતર પિતાએ યોજેલા વિવાહ
માટે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામલાઇને કટપના કરવી પડી ન હોત કે
“પંડિત પિતાતણી આત્મજ કંઈ લણી હું તાત પ્રતાપથી,
“મનઃવિકસીયું ઉચ ચ્હોટીયું સદ્ગુણ વિષે બહુ લાવથી.
“હું નહાનપણથી આશ આથી ધણી ધરી મન માણતી;
“પણ હાય! હિન્દુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.”

‘પણ લલિત! માફ કરો-હું બહુ આડી વાર્તાએ ચડી ગઇ
છું. મુંબાઇનું મ્હાર શિક્ષણ મ્હને કહે છે કે હેમ અને કાંચન-
ના વિવાહ યોગ્યજ છે.’

‘કાંચન ! તારી પેઠેજ મ્હને પણ લાગે છે. એ વિષે હું સમ્પૂર્ણ સંમત છું; પરંતુ લક્ષ્મીપુરમાં આપણા દુશ્મનો અને હરિકેની સંખ્યા કેટલી છે તે તું જાણે છેજ-આપણા પૈસાને અને આપણા સુખને દેવ લાવથી જોનારાઓ પણ અહિં બહુજ છે. તેમને આ એક કારણ મળશે; અને અજ્ઞાન લોકોને તેઓ પોતાના સ્વાર્થ માટેજ ઉશ્કેરશે. વળી રહ્યો ધર્મનો સવાલ-એટલે લોકો પણ બહુજ ઉશ્કેરાશે અને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોવાનું છે.’

‘પણ કાંચનના જીવનનું બળિદાન તો અપાયજ નહિ-તેના માટે કાંઈ માર્ગ તો થવોજ જોઈએ.’

‘એ માર્ગની ચિન્તામાંજ હું છું. ગમે તેમ કરીને આપણે કાંચનને બચાવવીજ જોઈએ.’ બોલતાં બોલતાં લલિત ઉઠ્યા અને ઇન્દુના આંસુ લૂછી નાંખી તેને ધીરજ આપી બહાર આવ્યા.

ઇન્દુના શયનાગારની બહાર એક વૃક્ષ લલિતની રાહજોઈ રહ્યા હતા. ગળામાંની રૂદ્રાક્ષના મોટા મણકાઓની માળાઓથી તેમની છાતી ઢંકાઈ ગઈ હતી. ઉપવીત એકાદ લાંબી દોરીની માફક તેમના સ્કંધપ્રદેશ પરથી લટકતી લટકતી સાથજો પર આવી રહી હતી, તથા કપોલપ્રદેશને નવટાંક સૂખડનું હળદરીયું ટીલુ શુશોભિત બનાવી રહ્યું હતું. આ સર્વ બાહ્ય-આડંબરથી જણાતું હતું કે આ વૃક્ષ શરીર બાહ્યજ્ઞાતિનું છે. વાચક ! અને છે પણ ખરું-તેઓ શ્રી એક ‘મારાજ’ જ હતા. લલિતે તેમને જોતાં સહેજ નમસ્કાર કરતાં કહ્યું.

‘આપના આવાગમનનો હેતુ હું સમજ્યો છું. કાંચન વિષેની અફવાઓ મેં સાંભળી છે; પરંતુ હું તેમાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી. આપ પોતેજ એ વિષે તપાસ કરજો અને ત્યાર પછી મને સત્ય જણાવજો.’

ભલે હું આપની ઇચ્છાનુસાર કરીશ; પરંતુ આ અફવાઓ સત્ય હશે તો તો આપ કર્તવ્યપાલનથી વીરૂપ થશો નહિ !

‘નહી-આપ કાંઈ ચિન્તા ન કરો. આપ શું કહેવા ઇચ્છો છો ?’

‘કાંચન અને લક્ષ્મીને અહિંથી ગુપ્ત રીતે રવાના કરી દેવા અને પંચરત્ન મંદિરને ફરી પાવન કરાવવું.’

‘સાર-આપ સત્ય જણાવાને પ્રયત્ન કરો !’

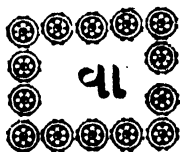
ભલે ત્યારે હું રજા લઉં છું. બ્રાહ્મણ લલિતને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ અફવાઓને સાચીજ દરાવવી. તેમણે તો આ માટે પ્રતિજ્ઞા કરી. શી વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞા ? વિચિત્ર આશ્ચર્ય જનક ભ્રમ ? પરંતુ આ સર્વ વૈચિત્ય બ્રાહ્મણપણમાં અને સર્ગીક હોય એમ લાગતું નથી. એક સમય હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરનારા બ્રાહ્મણે વર્તમાનમાં હિન્દુ ધર્મના નાશના ખીજ વાવનાર રૂઢીઓના ધ્વંસ પ્રસંગે ધર્મના નામે રૂઢી-રક્ષકો અને છે. એ તો ચોતરફ દ્રષ્ટિએ ચાલે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લાગ્ય વિડંબના.

‘કાળાં કાળાં જલદ પટલો મત્ત માતંગ જેવાં,
દોડી દોડી ગગનતળમાં એકઠાં થાય કેવાં?’

ખોટાદકર,

ચક ! ફરીવાર એક વખત ઇન્દુના શયનાગાર
ભણી ચાલ-પહેલાંની માફક આજે પણ તેમાં
શોક પ્રસરી રહ્યો છે. આજે લલિતનું આખું
ગૃહશોકમય બના ગયું છે. જ્યાં નજર નાંખો
ત્યાં વિષાદની શ્યામ છાયા સિવાય બીજી

કંઈ દ્રષ્ટિગોચર થશે નહિ. તારા પોતાના હૃદયમાં પણ આ
છાયાં જોતાં કમકમાટી છુટશેજ.

આજ શયનાગારમાં, આજ ઓરડામાં ઇન્દુએ કાંચનને
પૂછ્યું હતું ‘કાંચન ! હેમ સાથે તું લગ્ન કરીશ ?’ આજ
ઓરડામાં કાંચનને ઇન્દુએ શણગારી હતી. આલુપણોમય બનાવી
હતી, અને હેમના દર્શન કરવાને સજ્જ બનાવી હતી,
અને આજ સ્થળે હેમ અને કાંચનનો મેળાપ થયો હતો તથા
પ્રથમ વાર્તાલાપ પણ અહિંજ થયો હતો, અને હવે લાગ્યું
પરિવર્તન જુઓ ? કાંચન અને હેમના પ્રણયનું વિચ્છેદ સ્થાન
પણ આજ ઓરડો બન્યો.

લલિત અને ઇન્દુને બન્નેને શોક થતો હતો. બન્નેના મૂખા વિન્દો શોકમય બની ગયા હતા અને ઇન્દુના નયનો, એ કમળ નયનો હવે કમળ જેવા રહ્યા ન હોતા. રૂદન કરી કરી એ નયનો એ પોતાના તેજને ગુમાવ્યું હતું. અને તેને સ્થળે સ્થામતા આવી હતી. નયનો લાલ બન્યા હતા.

વળી તેમનો સંસાર પણ વિષાદથી છવાઇ ગયો હતો. દાસ દાસીઓ આ વીષાદનાં કારણથી અજ્ઞાત હતા છતાં પણ તેમને પણ તેની અસર તો થઇજ હતી. લક્ષ્મી અને કાંચનને અહિંજ રાખવામાં આવ્યા હતા. પરન્તુ તેઓ તેનું કારણ જાણતા નહોતા વળી ગૃહમાં શું બને છે તેની પણ તેમને ખબર નહોતી. ઇન્દુના મૂખાવિન્દને કરમાઇ ગયેલું જોઇ તેઓ દુઃખી થયા હતા. જ્યારે જ્યારે કાંચન ઇન્દુની પાસે જતી ત્યારે ત્યારે ઇન્દુ રડી પડતી હતી અને કાંચનને છોડી બીજા ઓરડામાં ચાલી જતી હતી. આ વિચિત્ર પ્રકાર લક્ષ્મીએ પણ જોયો હતો; અને તેનું કારણ જાણવા માટે પણ તેણે યત્ન કર્યો હતો; પરન્તુ સર્વ વ્યર્થ.

કાંચનનું હૃદય ! એ બાલિકા-હૃદય આજે વિવાદપૂર્ણ બન્યું છે. હેમ ક્યાં ગયા ! આજ ધોષ વારંવાર તેનું હૃદય કરે જાય છે; પરન્તુ તેનો પ્રત્યુત્તર ક્યાંથી મળે ? વળી ઇન્દુને શું થયું છે ? મને મન્દિરમાંથી અહિં શા માટે લાવવામાં આવી છે ? આ બધા પ્રશ્નોનું તે હૃદય કરે જાય છે; પરન્તુ તેના જવાબ કોઇ પણ સ્થળેથી આવતા નથી. ચોતરફ ગાઢ અંધકાર ઘેરાય છે.

એક પછી એક શોક સામરના તરંગો મદમસ્ત હસીઓની માફક ધસી આવે છે; અને આ ખીયારી બાલાને, નિર્દોષ કાંચનને ચિન્તામય બનાવે જાય છે.

ઇન્દુ કાંચન સાથે વાતચીત કરી શકતી નહોતી. તેનું હૃદય આવા પ્રસંગો આવ્યે ભરાઇ જતું હતું; પરન્તુ કાંચન શું કરે છે તેનું તો તે ખાસ ધ્યાન રાખતી હતી. કાંચનને રૂદન કરતી જોઇ તેના નયનો પણ અશ્રુ વહેવરાવતા હતા. તેનું હૃદય લોકોપર ધીકકાર વરસાવતું હતું. અને હિન્દુ જનસમાજના મૃત્યુદત્તા રણુકારને ઇચ્છતું હતું આહા! બે આત્માઓને પરસ્પર ચાહવાની પણ રજા ન હોઇ શકે? આત્માને શું જ્ઞાતિ હોય છે. જ્ઞાતિબંધનો શું તેમને પણ શૂંબલાબદ્ધ કરી શકે છે? નહિં નહિં. નિસ્વાર્થ, નિર્દોષ પ્રેમીઓના પ્રેમમાં વચ્ચે પડી શકાય નહિ વળી વચ્ચે પડી એ પ્રેમના પ્રવાહને વિખંડીત પણ કરી શકાય નહિ. કાંચન હેમને ચાહે છે. હેમને પોતાના જીવન રૂપ માને છે. ધારો કે કાંચનના તેની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ તેની જ્ઞાતિમાંજ લગ્ન કર્યા-વાચક! તમે કહી પાછા શકો છો કે કાંચન હેમને ખીજની સાથેના પોતાના લગ્ન પછી ભુલી શકે? આ વાત આ નશ્વર જગતમાં સંભવિત પણ છે? અરે તમે તમારા હૃદયનેજ આ જવાબ માટે પૂછોને? એ હૃદયજ ત્હમને સત્ય જવાબ આપશે; અને કાંચન જો હેમને ભુલી ન શકે તો કાંચન માનસિક વ્યભીચારણી નહિં બને? ત્યારે આ શું હિન્દુ ધર્મ છે? હિન્દુ-ધર્મ આવા વ્યભીચારને, આવા વિચારને પાતકી ગણે છે. સ્ત્રીઓના સતિત્વના ધ્વંશરૂપ ગણે છે. ત્યારે કાંચને માનસિક કુલ્લટા બનવું? ખાનગી રીતે મુંબઇના ફાકલેન્ડની વેસ્તાનું જીવન ગાળવું? હર-હર આ વાતની તો હિન્દુશાસ્ત્ર નાજ પાડે છે.

પ્રભુની પણ મતિ કોઈક અદ્ભુત છે. એ પ્રેમીઓ પણ દુર હોય છે પણ તેમનાં હૃદયો મળેલાંજ રહે છે. તેમના આત્માઓ હરહમેશ વાયરલેસ ટેલીફોનથી વાર્તાલાપ કરે છે અને આનન્દ ભોગવે છે તથા શોકની પણ અસરો પામે છે. અહિંયા પણ તેવુંજ થયું. ઇન્દુ અને લલિતના મુખોપરથી હેમને જણાઇ આવ્યું કે કોઈ પણ તરેહનું અશુભ તેના તરફ ધસે આવે છે. વળી કાંચન અને લક્ષ્મીના મોઢાંઓ પર એકાદ સમયે ગુપ્ત રીતે સ્વભાવિક રીતે નજર પડતાં ત્યાં પણ તેજ જણાયું અને આ સર્વથી તેનું હૃદય પણ ખિન્ન બન્યું. વળી કાંચનના નયનોનો અતિ લાલ રંગ જોઈ તેના હૃદયને કારી ધા લાગ્યો.

સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો છે અને હેમ એક આરામ ખુરશીપર લવિષ્યના વિચારોમાં મગ્ન છે. પોતાથી ગુપ્ત રાખવામાં આવેલ વાતને શોધવાને તેનું હૃદય યત્ન કરી રહ્યું છે. કાંચનને પત્નિ બનાવવાના પોતાના નિશ્ચયની આડે કોઈ મહાન વિઘ્ન આવી ઉભું છે કે શું એ પણ તેના હૃદયમાં થયું; અને કાંચનને દુઃખ થાય એ વિચારની સાથે તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું.

આ સમયે લલિત બહારથી આવ્યા-પરન્તુ ઇન્દુના ઓરડા તરફ જતાં જતાં હેમનાપર તેમની દ્રષ્ટિ ગઈ અને દ્રષ્ટિની સાથેજ હેમને દુઃખી ચહેરે વિચારમગ્ન જોઈ તેઓ અન્દર ગયા. હેમ તો શોકમય વિચાર ગાઢ અંધકારમાંજ ધુમી રહ્યા હતા. લલિત ના આવાગમનની તેને ખબર પણ પડી નહિ; પરન્તુ જ્યારે લલિતે તેનો હાથ પકડ્યો અને હલાવ્યો ત્યારેજ તેઓ એકાદ ગાંડા માણસની જેમ ઉભા થઈ ગયા અને બબડી ઉઠ્યા.

‘પછી! પછી શું!’

લલિત હેમના આ પરનનો મર્મ સમજી ગયા; પરંતુ જવા-
બ આપી શક્યા નહિ.—હેમનો હાથ પકડી તેમને બહાર લઇ
ગયા. અને જતાં જતાં બોલ્યા.

‘હેમ ! બહાર આવો !’

હેમ પણ નિસ્તબ્ધ ભાવે લલિત પાછળ ગયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ઉપાય.

‘ Now I am fixed and now I will depart.’

ગત પરિવર્તન શીલ છે. જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ
પરિવર્તનશીલ છે, જડ જગતમાં પ્રકૃતિ-પરિવર્તન
ત્યારે પ્રાણી જગતમાં ભોગ પરિવર્તન અને આ
સર્વની વચ્ચે મનુષ્યોના ભાવિઓ પણ ફરે છે. આ
સર્વ નૈસર્ગિક છે કાલના અનંત પ્રવાહમાં સર્વનું
પરિવર્તન થાય છે. જે કાંઈ હોય છે તે સમય જતાં એટલું
તો બદલાઇ જાય છે કે તેનું મુળ શોધવું પણ અસંભવિત થઇ
પડે છે, ભવિષ્ય અન્ધકારમય છે ત્યારે ભુત પણ અન્ધકારમાં
પરિવર્તન પામી જાય છે અને આ પરિવર્તનને ઇતિહાસ તરીકે
જાણવામાં આવે છે.

અશુભનો પ્રકાર હેમચન્દ્ર જાણી શકેલ નથી પરન્તુ અશુભ થયું છે તેનો તે સમજી શકેલ છે, તે જાણતા નથી કે આ અશુભનું મૂળ કાંયન છે. લલિત હેમનો હાથ પકડી બહાર લાવ્યા તે આપણે જોયું, જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે સધળું લલિતે આ સમયે હેમને જણાવી દીધું.

રાત્રિ એક પ્રહર જેટલી વ્યતિત થઈ છે, આ સમયે એ મનુષ્યો લક્ષ્મીપુર પાસેના મયદાનમાં એઠાં એઠાં વાતચીત કરી રહ્યા છે, મયદાનની પાસે એક તરફ મરુભુમિની વિસ્તૃત પ્રદેશ આવી રહેલો છે. ચન્દ્રના કિરણો એ વાલુકામય પ્રદેશમાં રમણુ કરી રહ્યા છે અને હેમના હૃદયમાં જવાલાઓ સળગાવી રહ્યા છે. મરુભુમિ, પોતાના પ્રણયની જન્મભુમિને જોઈ આજે હેમના હૃદયમાં ભુતકાળ ખડો થયો છે, કાંયનનું નિર્દોષ મૂખડું તેના હૃદયમાં થનથનાટ કરવા લાગ્યું છે, પરન્તુ આજ એ ભુત અન્ધકારમાં જવા લાગ્યો છે. એ ભુતને ભુલી જવાનો, એ ભુતને હૃદયપર હરહમેશને માટે ભુંસી નાંખવાનો પ્રસંગ હેમ પાસે આવી ખડો થયો છે-અને હેમના હૃદયને ડોલાવી રહ્યો છે-કાંયન એક શુદ્ધ કન્યા છે. એક મુસલમાન તનયા છે, એવી અફવાઓ લલિતે તેને જણાવી છે પરન્તુ આ સર્વ વિષય જાણ્યા, ખબર છતાં પણ હેમનું હૃદય કાંયન પ્રત્યેજ વળેલું છે અને ગમે તેમ છતાં પણ કાંયનને મેળવવા તરફડીયાં મારી રહ્યું છે કાંયનને હમેશ માટે પોતાની બનાવવા જીગર આપવા તૈયાર બન્યું છે.

વાયુની લહરીઓથી હેમનો વ્યાકુળ પ્રાણુ જરા શાન્ત થયો. પરન્તુ તે કેટલી ક્ષણ માટે? એ શાન્તિથી, આસપાસના શાન્ત વાતાવરણથી તો એ વધારે કાતર બન્યા અને ખેદપૂર્ણ સ્વારે બોલ્યા.

‘લલિત! તમને હું મારા મુરખી મિત્ર ગણું છું. તમે મારું કદિપણ અનિષ્ટ કરોજ નહિ. તમારા વડેજ મને એક વિકસિત કુસુમકળી મળી —અને તમે જાણો છો કે એ કળીને મે હૃદયમાં ધારણ કરી—પરંતુ હવે! હાય! હવે—તમે જણાવો છો કે એ કલી કન્ટકમય છે—નહિ—લલિત! હવે એ કન્ટકને પણ હું રાખીશ. તમે કહો છો કે કાંચન શુદ્ધકન્યા છે, કાંઈ નહિ, મને તો તેમાં કશું ખોટું લાગતું નથી. અથવા કલીને કરમાઈજવા માટે ફેંકી દેવાનું કારણ જણાતું નથી. કાંચન ને ફેંકી દેવી! એ સૌન્દર્યવાન લલિકાને ધુળમાં રગદોળી નાંખવી અને તેના જીવન ને ગરલમય કરી નાંખવું! નહિ, લલિત! એ મારથી બને તેમ નથી, મારું હૃદય કાંચનના હૃદય સાથે અલિન થયું છે, લોકાચાર કે રૂઢિઓ તેને હવે લિન કરી શકે તેમ નથી, આ લિનનતા કરતાં તો મને મૃત્યુ વધારે બહાલું છે,

કેટલીક પળ સુધી હેમ મૌન રહ્યા, વળી બોલ્યા.

‘કાંચનના ખરા વૃતાન્તની તમને ખબર મળી છે! તેની કાંઈ સાખીતી મળી છે! જો તેમ હોય તો કાંચનને મારી સાથેજ આવવા દ્યો. મને લોકાપવાદની દરકાર નથી. મારા પ્રેમમાં લોકોને વચ્ચે પડવાને હક નથી—અને હું એ કહેવાતા સ્વાર્થ બન્ધનોનેજ પાતકી ગણું છું. લલિત! કેમ ચુપ રહ્યા છો.’ તમે મહારા મુરખી મિત્ર છો તમે જાણો છો કે મહેને કેટલું દુઃખ થાય છે, હું પોતે તમને લોકોની નજરમાં મારા માટે તિરસ્કારસ્પદ કરવા ઇચ્છતો નથી, તમને કોઈપણ જાતની ક્ષતિ થાય એ મારું હૃદય કબુલ કરી શકતુંજ નથી, કાંચન સમ્પૂર્ણ ગુપ્તરીતે મહારી સાથે આવી શકશે—આજ બની શકશે.’

હેમના કાતર શબ્દો સાંભળી લલિતનું હૃદય આ ધાતથી વિદીથી બની ગયું. વાચક ! લલિતની સ્થિતિ કેવી કફોડી બની છે. એ અહિં ખાશ લક્ષ રાખીને જોવાનું છે, એક તરફ એક પ્રેમીનો પ્રેમ અને તે પણ વળી એક પરમપ્રિય મિત્રનો ત્યારે બીજી તરફ લક્ષ્મીપુરના નગર શેઠ એટલે કે લક્ષ્મીપુર વાસિઓના નાયક તરીકેની કીર્તિ અને ફરજનો સવાલ-લલિતનું અંતઃ કરણ કહેતું હતું કે પ્રેમમાં વચ્ચે પડવું એ પાપ છે. પ્રેમ કદી પણ શુભલાબધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ બીજી તરફ લલિતને લક્ષ્મીપુરમાં જ રહેવાનું હતું. વળી લક્ષ્મીપુરમાં તેના ગુપ્ત દુશ્મનોની પણ સંખ્યા કાંઈ અદ્ધ હતી તેમ નહિ. નગરશેઠની પદવી જાય એ તો ઠીક પરંતુ જો લોકોને રહેજ પણ જણાય કે હેમ સાથે કાંચનને રવાના કરી દેનાર લલિતજ છે તો, તેની અને તેના કુટુંબની સ્થિતિજ ભયમાં આવી પડે તેમ હતું. કાંચન સાથે હેમના વિવાહની વાતથી લોકોમાં ખળભળાટ તો ઉઠ્યોજ હતો અને લલિતના ગુપ્ત અને જાહેર દુશ્મનોએ પોતાનું કામ કરવા તો માંડ્યુંજ હતું ત્યાં વળી આ બાબત અગ્નિમાં ઘી હોમવા જેવું કરે તેવી હતી, અને લલિતનું હૃદય આથીજ કમ્પનું હતું.

લલિતે થોડીએક ક્ષણો વિચાર વમળમાં કાઢ્યા પછી કહ્યું.

“હેમ ! તમે કહો છો એ પ્રમાણે કરવું એ મને શ્રેયકર લાગતું નથી. એ ન થાય તો ઠીક. વળી લક્ષ્મીપુરના લોકો પણ આ લગ્નથી વિરુદ્ધ છે.”

‘સ્નેહ-પ્રદર્શન સહિત લોકોને શો સંબંધ છે તે હું સમજી શકતો નથી. લોકો તો રૂઢિના પ્રવાહમાં તણાયા જાય એટલે જમનાં હૃદય ખુલ્યાં છે તેમણે પણ એ પ્રવાહમાં નયનો બંધ રાખી તણાવે જવું એવો કાંઈ નિયમ નથી.’

‘પરંતુ જનસમાજ તમને આ કાર્ય કરવાથી બહુ કષ્ટ આપશે’ લલિતે કાંઈ ધીમેથી જણાવ્યું.

‘બહુ કષ્ટ આપશે. લલે આપે. મારા પ્રેમ પાસે એ કષ્ટ ઉભું રહી શકશે નહિ. હું સહન કરીશ. પરંતુ મારી આબત પરથી લોકો કદાચ જોઈ શકશે કે પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવેલા રૂઢિઓ હવે સમ્પૂર્ણ રીતે સડી ગઈ છે અને હવે તેને તિલાંજલીજ આપવી જોઈએ. લોકો વિરૂદ્ધ હોય તેથી મને શું ? મારું અંતઃકરણ સાક્ષી પુરે છે કે હું ધર્મ વિરૂદ્ધ કરતો નથી. ફક્ત લોકાચાર વિરૂદ્ધ કરું છું. ત્યારે લોકાચાર શું બંધન-કર્તા છે ? કોઈપણ ધર્મગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું નથી કે મનુષ્યે લોકાચારને નૈતિક કાયદા રીતે પાળવાં.

‘પણ’

હમે વચમાંજ લલિતને બોલતાં અટકાવી કહ્યું.

‘લલિત હું તમને કષ્ટમાં ઉતારવા ઇચ્છતો નથી. મારી મુલાકાતનું પરિણામ તમારા માટે જરા પણ દુષ્કર આવે તે મને ગમતું નથી. તમે તમારે લક્ષ્મીપુર વાસિઓની રૂઢિને અનુસરો, પરંતુ કાંચનને તમે લક્ષ્મીપુર બહાર મોકલી દ્યો, ત્યારે તમે મને જણાવજો કે તમે તેને કયે સ્થળે મોકલી છે. બસ, આટલુંજ, આથી વધારે હું તમારી પાસે યાચતો નથી.’

‘હેમ ! મને ખાત્રી છે કે કાંચન માટેની આ વાતો ફક્ત અફવાઓજ છે, ગપ્પોજ છે, અને આ ગપ્પો ઉડાડનારાઓ સ્વાર્થાન્ધો છે. સ્વાર્થની ખાતર જનસમાજને પણ ભસ્મીભુત કરવા આ અફવા ફેલાવનારાઓ તત્પર હાથે છે. હેમ ! તમે જાણો છો કે તમારા આ પ્રેમલગ્નને ઉત્સાહિત કરનાર હું છું. કાંચન અને તમારી વચ્ચેની સ્નેહ-કળીને વિકસિત કરનાર હું છું. અને હાય ! આ સમયે એ કળીને કરમાવી નાખવાનું કાર્ય પણ મારે કરવું પડે છે, પરંતુ ક્ષમા કરજે હેમ ! પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે અને સાથે હિંદુ જનસમાજની ગતિ પણ ન્યારી થઇ ગઇ છે. જે સમાજ ભુતકાળમાં હજારો લિન્ન ધર્મોને પંથોને પોતાના પેટામાં સ્થાન આપતી આવી છે તે આજે આટલી સંકુચિત બની ગઇ છે. હિંદુ જનસમાજનું મહાન પવિત્ર પુસ્તક કાયદાનુંજ પુસ્તક મનુસ્મૃતિ હિંદુ સમાજને સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જન્મથી જ્ઞાતિ છેજ નહિ. કાર્યોથીજ જ્ઞાતિ થાય છે, પરંતુ વર્તમાનમાં મનુસ્મૃતિને કાણુ ગણકારે છે ? મનુસ્મૃતિના પવિત્ર વચનોને એક બાજુએ રાખવામાં આવે છે અને તેને સ્થળે રૂઢીઓને ધર્મના કાનુનો ગણવામાં આવે છે. અને પરિણામ એ આવે છે કે આ રૂઢી રૂપ રાક્ષસી હજારો અને હાથો નિર્દોષ પ્રભુ-બાળકોનો ભોગ લે છે, જુઓ ! આ ખીચારી કાંચનની સ્થિતિ ! કાંચન બ્રાહ્મણ-કન્યા છે એટલે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં યોગ્ય વર ન હોય તોપણ તેમાંજ તેને પરણાવી દેવી-હર ! હર ! આથી ખીજું શું પૈશાચીક હોઇ શકે ? હું આ કદી થવા દઇશજ નહીં, એ નિર્દોષ બાલિકાને રૂઢીનો ભોગ બનવા દઇશ નહિ. હું તેને

બચાવીશ. તમે કહો છો તેમ હું તમને કાંચનનું હવે પછીનું નિવાસ સ્થાન જણાવીશ. માફ કરજો હેમ ! કે હું કાંચનને તમારી સાથે મોકલી શકતો નથી, તમે સમજો છો કે એથી શી શી મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે.’

‘બસ’—લલિત ! મારે આટલુંજ જોઈએ છીએ આ બાબતમાં તમારું હૃદય મારી તરફ જોઈ મને અત્યંત આનંદ થાય છે, હવે હું કાલે દીલ્હી જઈશ અને ત્યાં તમારા ખબરની રાહ જોઈશ.’

બંને ઉઠ્યા, બંનેએ પોતાની સલાલપૂર્ણ નયનો લુછ્યાં અને ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું. બંનેના હૃદયો કાંઈક હલકા થયાં પરંતુ લલિતનું હૃદય સમ્પૂર્ણ રીતે વ્યથા મુકત થયું નહિ તેને લાગ્યું કે આ સર્વનું મુળ પોતેજ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

રઘુનાથનું કારસ્થાન.

‘મુખમે’ રામ બગલમે’ છુરી’

રઘુનાથનો પરિચય આગલા પ્રકરણોમાં અપાઈ ગયો છે, રઘુનાથના જેવીજ એક બીજી નરાધમ વ્યક્તિ લક્ષ્મીપુરમાં રહેતી હતી, તેનું નામ નવલરામ હતું રઘુનાથ ખાખીનું બહિ-વર્તન એક મહાત્મા જેવું હતું ત્યારે તેનું આંતરિક-વર્તન એક પીશાચ કરતાં પણ ચડે તેવું હતું, પરંતુ નવલરામમાં આમ હતું નહિ નવલરામનું વર્તન બહારનું અને અંદરનું સરખુંજ હતું. નવલ-

રામ એક ખુની હતો, નવલરામ એક લુટારો હતો ત્યારે નવલ-
રામ એક દારૂડીયો પણ હતો. કોઈ પણ દુષ્ટ કામ કરતાં તે
અચકાતો નહિ. ઉલટું તેનો આજ ધંધો હતો. પુષ્કળ સમય
જેલ યાત્રામાં ગાળ્યા છતાં પણ તેની આ પૈશાચિક પ્રકૃતિમાં
ફેરફાર થયો હતો નહીં. બલકે એ પ્રકૃતિનો પ્રવાહ પ્રચંડ વેગે
વહેવા લાગ્યો હતો. વળી લલલલા ગુન્તચરોને પણ ભુલાવે તેવો
નવલરામ હતો. ગુન્હામાંથી છટકી જઈ ખીજપરજ ગુન્હાને ઓળવી
દેવાની કળાનો તે શાસ્ત્રી ગણાતો હતો, અને લક્ષ્મીપુરમાં તેની હાક
વાગતી હતી. રઘુનાથ ખાખી અને નવલરામને પણ ઘાડી મિત્રતા
હતી, બન્ને પોતાના કુકર્મો પરસ્પરની સહાયતાથી પાર પાડે
જતા હતા. હમણા હમણા નવલરામ કાંઈક શાન્ત પડ્યો હતો,
તેના કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્ય આ આલમમાંથી કુચ કરી જવાથી
તેના હૃદયને જરા પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો હતો.

લલિતની પાસે એક બ્રાહ્મણને કાંચન માટેના ખખર આપતાં
આપણે જોયા છે. વળી લલિતને કાંચન માટે સત્ય ખખર લાવી
દેવાનું કહ્યું છે તે પણ વાંચકે જાણ્યું છે, આ બ્રાહ્મણ 'મારાજ'નું
અભિધાન પૃથ્વીશંકર હતું નવલરામેજ પૃથ્વીશંકરને કાંચન
માટેની ગપોથી જ્ઞાત કરેલ હતા. કાંચન શુદ્ધ કન્યા છે. અને લક્ષ્મી
દુષ્કાળના સમયમાં દીલ્હીથી અહિં નાસી આવેલ છે એ સઘળી વાતો
પૃથ્વીશંકરને કહી નવલે તેને ખુબ ચાવી ચડાવી હતી. સાથે સાથે એ
પણ ઉમેરીદીધું હતું કે લક્ષ્મી તો મૂસલમાન સાથે પણ ચાલતી
હતી. અને પંચરત્ન મંદિર પણ અપવિત્ર ગણાયું છે. આ સઘળું
પૃથ્વીશંકરે સાંભળ્યું અને નવલરામ પર તેને વિશ્વાસ પેદા થયો.
અને પરિણામે તેઓ લલિત પાસે આવ્યા.

બ્રાહ્મણ પોતાના કાર્યમાં સફળ થયા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા એક દિવસ રાત્રિએ નવલરામ અને રઘુનાથ પૃથ્વી-શંકરની પાસે આવ્યા. તેમને જોઇ પૃથ્વી શંકર કાંઇક ગભરાતે અવાજ બોલ્યા.

‘જુઓ’-નવલરામભાઇ ‘હું’ તમારી પાસેજ આવવાનો વિચાર કરતો હતો. લલિત મારાપર ક્રોધે બરાયા છે. હવે મને ખરેખરી રીતે જણાવો જોઇએ કે કાંચન માટે તમે કહેલી સર્વ વાતો સાચી છે કે નહિ ?

‘સાચી છે કે નહિ ? નવલરામ પોતેજ તમને એ વાતો કહે છે અને છતાં તે મિથ્યા ? શું હજુ તમને વિશ્વાસ નથી આવતો ? ખરેખર ! તને ધણું શંકા થી માણસ લાગે છે, નવલરામને કકંઈ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

‘પરન્તુ મને તો વિશ્વાસ આવે છે. તોપણ લલિતને તો ખાત્રી થવીજ જોઇએ ને એ ખાત્રી મારે કેમ કરી આપવી !’

‘આ વાતો માટે પ્રમાણ મળે એ કાંઇ સમ્ભવિત નથી. જો આ બાબત તમારાથી ન થાય તેમ હોય તો હું કરીશ.

‘ના-બાપુ ! ના-વૃદ્ધપર ગુસ્સે થાંવો નહિ. હું તમારો આશ્રિત બ્રાહ્મણ છું’,

‘હીક-ત્યારે હવે કાર્ય સિદ્ધી તમારા પર રાખું છું’-બોલી નવલરામે ખાખીને લઇ ત્યાંથી ચાલતી પકડી અને ખાખીને રસ્તામાં પૂછ્યું.

‘ખાખીજી ! હર હંમેશ માટે આપ કાંચનને તમારી પાસે રાખવા ઇચ્છે છે ?’

‘નહિ-નહિ મારે તો તેની માતાનો ગર્વ ચૂર્ણ કરવો છે. અને આજ હેતુથી તેના સતીત્વનું હરણ કરવું છે. બસ-આટલું કામ સંમાપ્ત થાય ત્યાર પછી તેની મરણ પડે તે કરે અને મરણ પડે ત્યાં જાય. મારે તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી’

આખીજીએ સ્વાર્થ પરંપરા સાથે પોતાની નીચતાનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું.

આ વચનો સાંભળી નવલરામના હૃદયમાં દ્વેષની જવાલા લલકી ઉઠી. બસ તેની મ્હેનતનું ફળ ખીજા ખાય ! પોતે સર્વ કારસ્થાન ચલાવે અને કાંચન આખીના હાથમાં જાય ? નહિં એતો નહિંજ બને. પરંતુ આ સમય શત્રુતા પ્રકટ કરવાનો નથી તેણે પોતાના હૃદયને કાળુમાં રાખ્યું અને કહ્યું.

‘ડીક, પરંતુ લક્ષ્મીપર સખત દબાણ કરવાની જરૂર છે. તે એક બડી લુચ્ચી સ્ત્રી છે. એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી બાબત છે, પણ આખીજી ? કાંચનનો ઉપભોગ કર્યા પછી કાંચનને કાને આપી દેશો ?’

‘તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે કરજો, હું એક બ્રાહ્મણ વળી એક બાળ બ્રહ્મચારી-મને કાંચન જોઈએ નહીં. !

નવલરામ આખીની આત્માશ્લેષા સાંભળી અતિશય ખીન્ન થયો પરંતુ ખીન્નતાને દબાવી તે બોલ્યો.

‘કાંચન આપને માટેજ યોગ્ય છે. આ ગામમાં તમેજ તેના માટેનું પાત્ર છો પરંતુ અહીંજ તમારી અભિલાષા પૂર્ણ થવી મને તો મુશ્કેલ લાગે છે.’

‘પણ કાંચનને આપણે બહારગામ ન લઈ જઈ શકીએ ?’

‘તમે જાણો તો જાણ-કે કાંચન હાથમાં લલિતને ત્યાં છે. લલિતના ગૃહમાંથી બહાર આવે તોજ આ કાર્ય બની શકેને ?’

‘નવલરામ ! બચ્યા ! તારા હાથમાંજ આ બધું કાર્ય હું સોપું છું, બસ ! મારા હૃદયની ઇચ્છાનો આધાર તારા પરજ છે, પરન્તુ ધ્યાનમાં રાખજે કે કોઇ પણ ઉપાયે મારે મારૂં વૈર તો હેવાનુંજ છે, કાંચનના સતિત્વનો વિનાશ કરી લક્ષ્મીએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવોજ છે.’

“ વાતો કરતાં કરતાં બન્નેજણા પંચરત્ન મંદિર પાસે આવી ચઢ્યા અને નવલે કહ્યું.

‘રધુનાથજી ! રાત્રિ ઘણી ગઇ છે હવે તમે ખીજે કોઇપણ સ્થળે જવા કરતા મંદિરમાંજ જાઓ.’

આ પછી થોડી એક ક્ષણો : બે ચાર ખીજ વાતો કરી ખાખી મંદિરમાં ગયા અને નવલ પોતાના ઘર તરફ વળ્યો.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં નવલને એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા અને તે બબડવા લાગ્યો.

ખેટા ! તું બ્રાહ્મણ છો બ્રાહ્મણ છો ખોલી ગર્વ કરી રહ્યો છે કેમ ? જોવાશે. હા. આ સઘળું જોવાશે-હુંજ તારી એક માત્ર સહાય છું. તોપણ મારી પાસે તું આત્મસ્થાપા કરે છે ? પણ તને હજી આ નવલરામનો ખરો અનુભવ નથી. બ્રાહ્મણ થઇ તું એક બાળાનું સતિત્વ ખવંસ કરવા ઇચ્છે છે ? જોઇ છું. આ બધું તું કેમ કરી શકે છે. હું હમણાંજ જઇ લલિતને જણાવી દઉં કે આ સર્વ કારસ્થાન આ ખાખીનુંજ છે તો તારી શી સ્થિતિ થાય ! અને મારી પણ શી અવસ્થા થાય ?

ઓ ખાખી ! આજ લલે હજુ હું તારી સહાયમાં છું. પણ
અરે ! એક બીજો રસ્તો છે. કાંચનને હું પોતેજ ઉપાડી જઈ
એકાદ એકાન્ત સ્થાનમાં સંતાડી દઉં તો ? જો પેલો હેમ તેની
શોધ કરે તો પૈસા લઈને તેને કાંચન સોંપી દેવાય. બસ-આમાંજ
લાલ છે. અને આમાંજ પુણ્ય પણ અરે ! મારે અને
પુણ્યને શો સંબંધ છે ? હું પુણ્યનું કામ કરું ? પાપના
અધિરાજ તરીકે અમર કીર્તિ મેળવનાર આ નવલરામ
પુણ્ય કામ કરે ? ત્યારે શું કરવું ? કાંચનને બદ નામ તો કરી.
હવે તેના શીયળનો પણ ભંગ કરવો. ? પણ હવે જોઈશું કે શો
રસ્તો હોવો-હાય ! આખું જીવન પાપમય બનાવ્યું છે. વળી
પણ પાતકી બનવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

બીજાના ખુનો કરવામાં, પર સ્ત્રીઓના શીયળ ભંગ કરવામાં,
કામળ બાળકોના રૂધિરથી હસ્તને સ્નાન કરાવતાં જે નવલ કદી
ગભરાયો નહોતો, જેના નયનોમાંથી કદી અશ્રુઓ નહોતા વહ્યાં
તે નવલના ચક્ષુઓમાંથી આજે અશ્રુ બિન્દુઓ ટપક્યાં. બીજાનો
નાશ કરવામાં જે પ્રાણ કદી રોમાં નહોતાં તેજ પ્રાણ આજે રોમાં.
છેવટે કાંઈ શાન્તિ મેળવ્યા પછી નવલ ગદ્ ગદ્ સ્વરે બોલ્યો.
'જે બાળ રચી છે તેમાંથી હવે છૂટા થવું અસંભવિત છે. હવે
જો બધી બાળ ખુલ્લી કરી દઉં તો મારી પણ દુર્દશા થાય.
અને આ ખાખી બ્રાહ્મણ પણ મરે. બસ ! કાંચનને કોઈ એકાન્ત
સ્થળમાંજ ઉપાડી જવી એજ બહેતર છે. જે થયું એ થયું. હવે
કાંચનને હું સહાય નહિં કરી શકું તોપણ હું તેને દુઃખ તો
દઈશજ નહિ. બીજાઓને પણ કાંચન ઉપર અત્યાચાર કરતાં
અટકાવીશ. બસ-આજ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ત્યાગ.

‘A high post demands high duty.’

 નદર દિવાનખાનામાં એક ખુણામાંથી આછો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. લલિતમહાલયના મધ્ય ભાગમાં આ દિવાનખાનું આવેલું હતું સાદાઈ અને સ્વચ્છતા અહિં ખીરાજી રહ્યા હતા તથા તેના માલીકની વૃત્તિનું દીગદર્શન કરાવી રહ્યા હતાં.

આ ઓરડામાં લલિત એક ખુરશીપર બેઠેલા હતા. તેના મૂખપરની ભાવનાઓ તેના દૂખીત હૃદયનું બાન કરાવી રહી હતી. કપાળપર વારંવાર થતી કડચલીઓ હૃદયમંથનનું દિગદર્શન કરાવી રહી હતી.

પૃથ્વીશંકર લલિત પાસે બેઠા હતા. તેના ચહેરાપર ભયની લાગણી સીવાય બીજું કંઈ જણાતું નહોતું. તેના હૃદયનાં ધબકારા અને તેના શરીરનું વારંવાર હલવું તેના હૃદયની સ્થિતિ જણાવી આપતા હતા.

આ બ્રાહ્મણ પાસે લક્ષ્મીની તપાસ કરાવી લોકાપવાદમાંથી મુક્ત થવા અને બને તે લક્ષ્મીને પણ બચાવવા લલિતે નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ હાય ! તેને અધિકાર સિવાય કંઈ જણાતું નહોતું.

બંને જણુ મૌન હતા. ફક્ત દિવાલપર ટાંગેલી ઘડીઆળ ટીક ટીક કરતી હતી.

‘મહારાજ ! લક્ષ્મી આવેલ છે’. દારવાળે આવી જણાવ્યું.

‘અંદર મોકલ’ લલિતે કંકજ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

લલિતે પોતાને બોલાવી છે એ જાણી લક્ષ્મી ધણી ખુશી થઈ હતી. તેના ચહેરાપર આનન્દ રમતો હતો. તે આનંદિત મૂખે અંદર તો આવી પરન્તુ લલિતનું મૂખ જોતાં તેનો આનન્દ ગુમ થઈ ગયો. લલિતનો પ્રેમ તેને યાદ આવ્યો. હસ્તે મૂખડે પોતાની સાથે વાતચીત કરતા તેને સાંભળ્યાં. પરન્તુ એતો હવે સ્વપ્ન બની ગયું કે શું ? આ લલિત અને એ સ્વપ્ન ભૂમિના લલિતમાં કેટલો ફેર ?

‘લક્ષ્મી’ ! લલિતે ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

વીજળી ઝળુકે અને કોમળ સ્ત્રીઓના હૃદયો ધડકે તેમ લક્ષ્મીનું હૃદય પણ આ સ્વર સાંભળી ધડક્યું. આ સ્વર માધુર્યમય નહોતો. તે સ્વર ભુતકાળનો સ્વર નહોતો.

લક્ષ્મીએ પાસે આવી બહુજ નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું ‘આશું ? આપ આજે મારી સાથે આવી કઠીન સ્વરે શા માટે વાતચીત કરો છો ?’

લલિતે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. હાથમાં લેખીની લઈ કાગળપર લીટા કરતાં કરતાં તેનું મન વિચાર વમળમાં ગુમ થઈ ગયું હતું, તો પણ લક્ષ્મીના વચનો વ્યર્થ ગયા નહિ તેનું હૃદય અનુકંપાથી ભરાઈ ગયું અને આ દયાનો ભાવ તેના નયનોમાં પણ આવી ગયો, પ્રથ્વીશંકરે આ જોયું, દયાના ભાવને પણ પારખ્યો અને બાજુ બગડવાનો ભય તેનામાં જાગ્રત થયો. લલિતે તેની સામે જોયું. પ્રથ્વીશંકર આ સુચના બરાબર સમજ્યા અને તેમણે શરીરને ખુરસીપર સારી રીતે ગોઠવી લક્ષ્મીની જુવાની લેવાનો પ્રારંભ કર્યો અને પૂછ્યું.

‘લક્ષ્મી ! તમે દેહી જોયું છે ?’

લક્ષ્મી આ સવાલ સાંભળીને જરા ગભરાણી તો ખરી. દીદહીમાંનો ગત વખતનો ભયંકર દુષ્કાળ તેના હૃદયપર ફરી ખડો થયો. માખીઓની માફક મરતાં પાણકો વૃદ્ધો અને યુવાનો તેની યાદદસ્તમાં ફરી તાજ થઇ આવ્યાં. અને પોતાની ભયંકર સ્થિતિ પણ યાદ આવી ગઇ. જવાબ આપ્યા વગર તે શાન્તજ ઉભી રહી. અને ખરેખર ! આ શાન્તિ એજ તેનો સર્વ નાશ કર્યો.

લલિતે આ સંધળું જોયું. તેણે લક્ષ્મીને કહ્યું.

‘લક્ષ્મી ! સાથે સાચુંજ કહેવાનું છે ?’

લક્ષ્મીએ જોયું કે કોઇએ પણ કપટભળ ખીજાવી છે. તેણે જવાબ આપ્યો.

‘હાજી દીદહીમાં મેં થોડો સમય ગાળ્યો છે.’

પૃથ્વીશંકર ‘મારાજ, પ્રસન્ન થયા અને પુલકીતવદને વળી તેમણે ખીજો સવાલ કર્યો.

‘તું નિયામતખાંને જાણે છે ?’

આશું ? નિયામતખાં કાણુ ? તેને મારી સાથે શો સંબંધ ? લક્ષ્મીનું હૃદય થરથરી ઉઠ્યું. લક્ષ્મીપુરમાં ઉડતી ગયો તેણે સાંભળી હતી. તે આ વખતે તેને યાદ આવી. પોતાને એક મુસલમાનની જરૂર ઠરાવવાના અને કાંચનને એક મુસલમાન તનયા ઠરાવવાના પૃથ્વીશંકર ‘મારાજ’ના આ પ્રયત્નને તે પામી ગઇ અને તેણે ધીમે રહીને કહ્યું.

‘નહિ જી. હું તેમને જાણતી નથી ?’

લક્ષ્મીનો આ જવાબ સાંભળી પૃથ્વીશંકરના મૂખપર સ્થામતા તો આવી તોપણ વળી તેમણે પૂછ્યું.

‘ખુદાબક્ષને તું ઓળખે છે ? ,

‘ખુદાબક્ષ તો હજારો હશે. એવા સવાલો મને શા માટે પૂછા છે. એ હું સમજી શકતી નથી.’

લલિતે લક્ષ્મીનો આ ક્રોધ ભર્યો જવાબ સાંભળ્યો. અને પોતે પણ ઢોંગી ક્રોધી બની જોસથી બોલ્યા.

‘લક્ષ્મી ! બસ કર ! મારા ગામમાંથી આજને આજ ચાલી જ. ચાલ નિકળ. કાંચનને પણ અહિંથી લઇ તારું મોં કાઠું કર.

આ વજ્રધાતુ ઝીલતાં લક્ષ્મીથી રડાઇ જવાયું. તેને બીચારીને શી ખબર પડે કે લલિતનો આ સર્વ ઢોંગજ હતો.

‘રામચરણ’ રણધીર ! આ લક્ષ્મી અને તેની કન્યા કાંચનને આપણા ગામ બહાર મૂકી આવો, લલિતે પોતાના નોકરોને હુકમ આપી દીધો.

‘લલિતચંદ શેઠ, વિના દોષે. બીજા કોઇની વાતો સાંભળી આવો અન્યાય કરવો તમને યોગ્ય નથી. લક્ષ્મીએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

પરંતુ લલિત હવે કાંઈ સાંભળવા ઇચ્છતાજ નહોતા. અને અને હજી તો લક્ષ્મીના શબ્દો પુરા થાય છે ત્યાં તો રણધીરે આવી લક્ષ્મીને બહાર કાઢી અને રામચરણ ગાડી જોડવા ગયો.

ગાડી જોડાઇ આવે એ દરમિયાન લક્ષ્મીને લાગ્યું કે ઇન્દુ પાસે જઈ ઇન્દુને પગે પડી આ હુકમ બદલાવવો. અને આ હેતુથી તેણે કાંચનને પણ લલિતના આ આદેશના ખબર આપ્યા. અને બન્ને જણાં બન્ને નિરાધાર અબળાઓ ઇન્દુના ઓરડા તરફ ગઈ. પરંતુ ઇન્દુ ત્યાં નહોતી. ત્રણાએ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ ઇન્દુ મળી નહિ. અને પરિણામે ઇન્દુને મળ્યા વગરજ ફરજિયાત રીતે કાંચન અને લક્ષ્મીને ગાડીમાં બેસવું પડ્યું.

ગાડી હવે ચાલવાની તૈયારીમાં હતી. અને રણધીર ઘોડાને ચાથુક મારી દોડાવી મૂકવાની અણીપર હતો ત્યાં રૂદન પૂર્ણ સ્વર આવ્યો.

‘રણધીર ! તને જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યાદ છે કે ?’

રણધીરે ઉત્તર આપ્યો ‘જી હા’

લક્ષ્મી અને કાંચને જાણ્યું કે એ સ્વર ઇન્દુનો હતો. ઇન્દુ રડતી હતી.

લલિતને લાગ્યું કે લોકોપવાદ ગયો. બ્રાહ્મણની સમક્ષ તેણે લક્ષ્મી અને તેની પુત્રીને ગામ બહાર હાંકી કાઢી. અને ગુપ્તરીતે નક્કી કરેલ સ્થળે મોકલાવી દીધી પરંતુ હાય. એક ફક્ત લોકોપવાદના કારણે થોડે સામાજિક ખાચલા બન્યા. સત્યનું પાલન કરી ન શક્યા એથી તેના હૃદયની સ્થિતિ લચકર બની ગઈ પરંતુ આ સર્વમાં એક દિલાસો હતો. અને તે એજ કે કાંચનને હેમ સાથે ગમે તે કરી પરણાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો તથા કાંચન અને લક્ષ્મીને તેણે હેમ પાસે મોકલ્યાં હતા.

લલિત ! દેવની ગતિની તમને ખબર છે, તમારી કાંચન દીલ્હી પહોંચશે કે રઘુનાથની વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાનું પાત્ર બનશે ? ત્યારે ચાલો એ હવે જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૫ મું. અરવલ્લીના થાગી.

આશ્વાસ્ય પર્વતકૂલં તપનોપતપ્ત

મહામદાવવિરોદૌ ચ કાનનાનિ ।

નાના નદી નદશતાનિ ચ પૂરચિત્વા

સ્થિતોહસિ યજ્ઞલદ સૈવ તવોત્તમ શ્રી : ॥

રવલ્લી પર્વતની તળેટીમાં ચોતરફ ધાઢ
વૃક્ષ સમૃદ્ધ આવી રહ્યા છે. સમય રાત્રિનો છે.
અને વળી કૃષ્ણ પક્ષ ચાલે છે. એટલે આ સમયે
આ નિર્જન સ્થાન વધારે ભયંકર લાગે છે.
શીતલ વાયુની શાન્ત લહરીઓ આવે જાય છે.

વૃક્ષ-પર્ણો મધુરું સંગીત સંભળાવી રહ્યા છે અને આકાશવાસિ
તારલાઓ એ સંગીત સાથે તાલ મેળવતાં નૃત્ય કરી રહ્યા છે.
સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાયેલી છે. પરંતુ આ તળેટીમાં આ સમયે
શાન્તિ દેવીએ પરાજય મેળવ્યો હોય તેમ જણાય છે. પૃકર્તિની
શાન્તિનો ભંગ કરતો કાંઈ અવાજ આવતો સંભળાય છે ‘હાય મારા
જેવો કોઈ દુરાત્મા હશે નહિ. આ આખું જીવન પાપલિપ્ત
બનાવ્યું છે. પશ્ચાતાપ અને અંતઃકરણની આસાઓને લત્તાપ્રહાર
કરી એક પછી એક પૈશાચિક કર્મો કરતો આવ્યો છું. ધણીએ
વાર લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ કદી પાળી નથી. પરંતુ અરેરે ! આજ
કેટલાએક વરસોથી મનુષ્યહત્યા કરવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું ત્યાં વળી
આજેજ એ કરપીણ કામ કરાયું. તેનું ખુન શા માટે મેં ક્યું !
પોતાના દુષ્કર્મોનું ફળ પ્રભુજ તેને આપતજ. મેં તેના સ્વીરમાં
મારા હાથ શા માટે લિપ્ત કર્યા.’

સ્વર અટક્યો અને જરાવાર ચોતરફ શાન્તિ પ્રસરી પરન્તુ તે થોડી એકપળ વારજ. વળી સ્વર આવવા લાગ્યો.

‘ઓ પ્રભુ’- હવે તો જે થવાનું હતું તે થયું એ નિરપરાધી બાલાનેજ બચાવવાનું હવેતો રહ્યું છે. પરન્તુ તે બચી છે એ કોણ જાણે છે ! પિશાય રઘુનાથે પોતાના સર્વ બળનો ઉપયોગ કરી તેને વૃક્ષ સાથે બાંધી હતી. એ કુમળું ફલ હજી સુધી બચ્યું હશે ? પ્રભુ ! પ્રભુ ! આ શો અત્યાચાર થયો છે. પરન્તુ જો કાંચન બચી હોય તો પણ મારે હવે તેના રક્ષણ માટે શું કરવું ? ક્યાં લઇ જવી ? મને એ જોશે તો બચીને એ મરણ શરણ થઇ જશે. લુટારાઓમાંના એકાદ લુટારા તરીકેજ એ મને ઓળખશે. અને વળી મારેા પૂર્વવૃત્તાંત પણ એ જાણે છે. ત્યારે હું તેને કેમ બચાવું ? હાય ! હાય ! જો લક્ષ્મીપુરમાંજ આવા વિચારો અને આટલો પશ્ચાતાપ થયો હોત તો કદી પણ હું આ કાર્યમાં જાણ્યો નહોત ?

પાઠક ! જાણ્યું હશે કે આ વક્તા ખીજો કોઇજ નહિ પણ આપણો પૂર્વ પરિચિત નવલરામજ છે વળી કાંચનની દુર્દશાથી પણ તું જાત હોઇશ. વિયોગી એ કુસુમકળીને આ અરવલ્લીની તલાટીવાસિ કોઇ એક વૃક્ષ સાથે બાંધવામાં આવી છે. વિશુદ્ધ પ્રેમનું આવું પરિણામ જોઇ તને પણ કમકમાટી છુટે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરન્તુ આ વિષાદમાં એક માત્ર આનન્દજનક વસ્તુ છે. રઘુનાથ ખાખીને તેના દુષ્કર્મોનું ફલ મળી ગયું છે.

નવલરામે કેટલીક પળો સુધી વળી મૌન ધારણ કરી ચલ્યાવ્યું

‘અસ હમણાંજ જઈ કાંચનને અન્ધન મુક્ત કર’. પછી તેના રક્ષણનો ઉપાય કરીશ’ બોલતો બોલતો નવલરામ એ અન્ધકારમાં ગાઠ વૃક્ષોની ઘટામાં ધુસી ગયો.

નવલરામ ઝાડીમાં તો પેડો-પરન્તુ એ પ્રવેશ પછી તેને એક પછી એક ફરીવાર વિચારો આવવા લાગ્યા અને આ અરવલ્લીની એકાદ ટેકરીપર ચડી એકાદ આશ્રય સ્થાન શોધવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ ઘટામાંથી બહાર આવી સામેનીજ એક ટેકરીપર ચડી જોયું તો એ ટેકરીની બીજી બાજુએ એક નાની એવી ગુફાની પાસે એક યોગી ધુણી તાપી રહેલ દેખાવા, નવલરામને લાગ્યું કે આ મહાત્મા પાસે જઈ આશ્રય માગવો અને કાંચનના પ્રાણુદાનની ભીક્ષા ચાચવી.

અસ ! હવે આશ્રય સ્થાન મળ્યું. અને એથી નવલરામ ત્વરાથી ટેકરીપરથી નીચે આવ્યો અને ઝાડીમાં તેણે ફરી પ્રવેશ કર્યો.

કાંચનને કયે સ્થળે બાંધવામાં આવી હતી. તેથી નવલરામ જાતજ હતો. અને આથી વગર મુશ્કેલીએ તે એજ દિશામાં આગળ વધ્યો. અને એ સ્થાન પાસે આવી પહોંચતાં તેને ભયંકર આતંનાદ સંભળાયો.

‘ઓમા ! થોડું પાણી ! હાય ! પાણી ! અરે રે ! કાંચનનું ! મેં મારા સ્વાર્થ માટેજ ખુન કર્યું. હાય ! ઓ ઓ ઓ પાણી ! પાણી !’ નવલરામ જોયું કે એક લઠ શરીર જમીનપર તરફડીયાં મારી રહ્યું હતું. નવલે જોયું. અને સાંભળ્યું પણ ખરું. પરન્તુ જવાબ આપ્યા શિવાય તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને એક મહાન વૃક્ષ પાસે જઈ તેની શાખા સાથે લટકાવેલ કાંચનને સ્કંધપર લઈ યોગી વાળી ટેકરીનો માર્ગ તેણે લીધો.

ચારે તરફ ગાઢ અંધકાર જવાઇ રહ્યો હતો. વળી પર્વતમાં માર્ગ કાપવાનો હતો. અને સ્કંધપર ભાર પશુ હતો. આ સધળાં વિધ્નો હોવા છતાં નવલરામ ધીમે ધીમે રસ્તો કાપવા લાગ્યો. ઘડીમાં કાચનને જમીનપર મુકે અને ઘડીભર વિશ્રાન્તિ લઇ વળી ચાલવા માંડે એમ કરતાં કરતાં નવલરામ યોગી પાસે આવી પહોંચ્યો. અને યોગી પાસેજ કાંચનને ભુમિપર મૂકી હાથ જોડી નમ્રભાવે યોગીને કહ્યું.

‘મહા પુરુષ ? આને પ્રાણુદાન આપશો ?’

યોગીનો ચહેરો ગંભીર બન્યો. નેત્રમાંથી ક્રોધ અતૈકિક જ્યોતિ ઝરવા લાગ્યું અને મૂખપર આશ્ચર્યના ચિન્હો જવાઇ રહ્યાં. તેમણે ગંભીર અવાજે પૂછ્યું.

‘તમે કોણ છો અને આ વ્યક્તિ અહિં ક્યાંથી ?’

નવલરામે કાતર સ્વરે જવાબ આપ્યો.

‘હું એક પાપી નરાધમ નર છું. અને આ એક અનાથ બાલિકા છે. આપ તેને બચાવશો એવી આશાથીજ તેને આપ પાસે લઇ આવ્યો છું ;’

નવલરામના મૂખપર ધુણીનો પ્રકાશ પડતો હતો. અને આથી યોગી તેના મૂખલાવને સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકતા હતા. નવલરામનો નમ્ર પ્રત્યુત્તર સાંભળી તેઓ ઉઠ્યા અને કાંચન પાસે જઇ બેઠા અને થોડી એક પળો સુધી કાંચન તરફ જોઇ બોલ્યા.

‘તમારા હાથમાં આ બાલિકા આવી એથીજ હવે તેના પ્રાણુનું રક્ષણ થઇ શકશે પરંતુ તમે તેના જીવનની શા માટે ઇચ્છા કરો છો ?’

‘પ્રભો’ નવલરામે ફરી એક વખત હાથ જોડતાં કહ્યું
 ‘પ્રભો’ કોઈપણ દુષ્ટ હેતુથી આ અનાથ દુઃખી અબળાને હું
 આપ પાસે લાવ્યો નથી હું એક નીચ છું, પાપાત્મા છું એ
 ખરૂં પરંતુ હવે મને ફરી એક સમય પાપ પૂર્વાર્તમાં પડવાની
 તૃણ રહી નથી. આપને કદાચ મારામાં વિશ્વાસ ન ઉપજતો
 હોય તો હું અહિંથી વિદાય થાઉં છું. પરંતુ આપને ફક્ત
 એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે કોઈ પણ રીતે આ બાલાના
 પ્રાણ બચાવો’

આ સમયે - ધીમે ધીમે ઉપાનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો.
 અન્ધકારનું સામરાજ્ય વિદાય થવા લાગ્યું હતું અને પશુ પક્ષીઓ
 સ્વકર્તવ્ય કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા.

નવલરામના આ વિષાદપૂર્ણ વચનો સાંભળી યોગીના
 હૃદયમાં દયાનો ઉદય થયો. અને તેઓ બોલ્યા.

‘મને તમારા પર વિશ્વાસ આવે છે. હું આ બાલિકાના
 જીવન માટે પ્રયત્ન કરીશ ;

‘મહાન કૃપા ! પ્રભો ! મારે હજી એક બીજી બીક્ષા યાચ-
 વાની છે. દિવસે હું આપ પાસે રહી શકીશ નહિ. કોઈ એકાન્ત
 સ્થળમાં મારે ભરાઈ રહેવું પડશે. અને રાત્રિએ હું આપની
 સેવામાં હાજર થઈશ. ક્ષમા કરજો. પરંતુ આ સર્વનું કારણ
 હું હવે પછી આપને જણાવીશ.

‘તમે ચોક્કસ આવશો ?

‘આપ પાસે હું અસત્ય નથી કહેતો. હું રાત્રિ થશે કે તુરંતજ
 હાજર થઈશ. હવે સૂર્યોદયનો સમય થયો છે. મહારાજ ? હવે હું
 જઈશ. નવલરામે યોગીને વિનંતિપૂર્વક જવાબ આપી વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ૧૬ સુઃ

જીવન રક્ષા.

‘અંતર આશા ઇશ્વરે આને પૂરી જણુ’

નવલરામ વિદાય થયો.

યોગીએ બરાબર ધ્યાન પૂર્વક જોયું કે કાંચનના પ્રાણ હજી કાંચનના સ્થૂલ દેહમાં જ હતા અને આ જોઈને તેને જરા આશા આવી. જંગલમાં રહેવામાં યોગીઓને જંગલની જંગલી પણ અસરકાર ઔષધીઓની બનતા સુધી ખબરજ હોય છે. તેઓની પાસે દવા દારુઓના ખાટલા હોતા નથી. સરસ ચળકતાં ટેબલ ખુરશીઓ પણ તેમની પાસે હોતા નથી. વળી પશ્ચિમાત્ય પોષાક કે નાસિકાપર, પોતાને પ્રભાવશાલી દર્શાવવા માટે, તેમને ચસ્માઓ પહેરવા પડતા નથી. તેઓ ફક્ત એકાદ કૌપીનજ ધારણ કરે છે અને મસ્તકમાં કેરોસીનના કચરાને બદલે ભસ્મજ ધારણ કરે છે છતાં તેમની પાસે અમૂલ્ય ઔષધીઓ હોઈ શકે છે. હોય છે. અને આજ રીતે આ યોગીની પાસે પણ પોતાની ધુણીની ભસ્મ રૂપ ઔષધી હતી. આ ઔષધી તેણે ધીમે ધીમે કાંચનના શરીરપર ઘોળવા માંડી. અને વાચક ? તને આશ્ચર્ય લાગશે કે આ રાખથીજ ખરેખર આ રાખથીજ કાંચનના હૃદયને જાગ્રતિ આવવા લાગી. એક પછી એક એમ કાંચનના સર્વ અંગો હલવા લાગ્યાં અને સાથે સાથે કાંચને ‘ઓ ! મા, કરતાં પડ્યું’ ફરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. હા ! આ દુનિયામાં સખતમાં

સખત લયંકરમાં લયંકર દુઃખ જ્યારે મનુષ્યપર આવી પડે છે ત્યારે તેને તેની જનનીજ યાદ આવે છે. બાહ્યાવસ્થાના માતાના પ્રેમના અંપૂર્વ સંસ્કારો સ્મરણ પંથમાં તાજા અને છે અને માતાના બોળામાં અનુભવેલું નિર્ભયપણું ત્વરીત વેગે હૃદયમાં સમીપ ખડું થાય છે.

આ સમયે અન્ધકારનો સમ્પૂર્ણ નાશ થયો હતો અને બાહ્યરવિના કુમળાં કિરણો કુસમલતા સમાન કાંચનની દેહચળિ પર પ્રકાશી રહ્યા હતા. યોગીએ આ પ્રકાશમાં કાંચનનું મૂખા-વિદ્ જોયું અને તરતજ પાસેના એકાદ દુનિયાથી અજાણ્યા, જગતને નિર્માલ્ય નકામા જેવા લાગતાં વૃક્ષના કેટલાક પાંદડા લઈ તેનો રસ તેણે કાંચનના મોઢાંમાં બહુજ સંભાળ પૂર્વક નાંખ્યો તથા થોડા એક મિનુટો તેની નાસિકાપર પણ ચોળ્યા. બસ. ઔષધિ હવે ઝડપથી કામ કરવા માંડ્યું. બાલિકાના બન્ને નેત્રો ઉન્મીલીત થયાં.

કાંચન તરફ જોતાં યોગીએ સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે પુછ્યું ‘કેમ બહેન ! કેમ છે ?’ પરંતુ હજી કાંચનને સમ્પૂર્ણ લાન આવ્યું નહોતું, યોગી તરફ તેણે જોયું અને ઘડી લરની શાંતિ પછી અતિ દુઃખી સ્વરે કહ્યું.

‘ઓ પ્રભુ ! વળી આ શું ?’

‘બેટા ! બીહીશ નહિં. તું મારી પુત્રી તુલ્ય છો. હવે કેમ જણાય છે ?’

‘આપ કાણુ છો ? મારી મા ક્યાં છે’ રમણીએ બોલતાં બોલતાં યોગી તરફ કાતર નયને જોવા માંડ્યું.

‘તારી મા ? આપુ તેના માટે ચિન્તા કર નહિ. પરન્તુ તું થોડું એક ચાલી શકશે ?’

કાંચને ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરન્તુ કડમાં ભારે દુઃખ થવા લાગ્યું. તેણે દુઃખી અવાજે પૂછ્યું.

‘ક્યાં જવાનું છે ?’

ખેસ ! અહિં પાસેજ. ખેચાર કદમજ ?

કાંચને ચાલવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પરન્તુ ચલાયું નહિ અને છેવટે યોગીએ તેને પોતાના હાથનો ટેકો આવી પાસેની યુક્તમાં તેને સુવાડતાં કહ્યું

‘ખેટા ! અહિં તું જરા નિદ્રા કર. હું હમણાંજ આવું છું. બોલી યોગી વિદાય થયા.

હવે ધીરે ધીરે કાંચને ને ભાન આવવા લાગ્યું. હા ! ભાગ્ય પરિવર્તન ! આશું ? ક્યાં લક્ષ્મીપુર અને ક્યાં આ જંગલનો યોગી અને તેની આ ગુહા ! વળી માં ક્યાં ? અરેરે માનું શું થયું હશે ! ભુટારાઓએ તેનું ખૂનતો નહિં કયું હોયને ! અને આ ઉમ વહાલા ઉમ ક્યાં છે ! આ વિપત્તિના સમયે તેઓ કેમ મદદે આવતા નથી ! કાંચનેના હૃદયમાં ભુતકાળના બનાવો એક પછી એક ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. શોક વિરહ અને દુઃખથી ખિચારી નિર્દોષ કુસુમકળી રદન કરવા લાગી. વિધાતા ! આ તારી કૃતિજ છે. હિન્દુ સમાજ આ નિર્દોષ બાલિકાના દુઃખ માટે તારોજ આભાર માનવાનો છે.

બાલિકાના નયનોમાંથી અશ્રુ પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો ત્યાં થોડાં એક ફળપુલો લઈ યોગી આવ્યા અને કાંચનને રડતી જોઈ દયાપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યા.

‘વત્સ ! રડ નહી, તારૂં સર્વ દુઃખ પ્રજ્ઞ કૃપાથી ટળી જશે જગનિયંતા તારી મુશ્કેલીઓને દુર કરશે, ચાલ ! ઉઠ જોઈએ, અને આ ફલો ખાઈ જરા આરામ લે.’

કાંચને ફળપુલો લીધાં પરંતુ એકાએક મા યાદ આવી અને પ્રેમ ભૂતિ હેમનું પશુ સ્મરણ થઈ આવ્યું, વળી નયનોમાં આશ્રુધારા વહેવા લાગી, અને યોગીના અત્યાગ્રહથી છેવટમાં કાંચને મહા મુશ્કેલીથી થોડાએક ફળોનો આહાર કર્યો અને પાણીને સ્થળે તરસ છીપાવવા માટે યોગીએ આપેલી ઔષધી લીધી.

જહરમાં જહર માટેનો ખોરાક ગયો, અને આથી કાંચનને શરીરમાં નવીન બળ આવ્યું, તેને લાગ્યું કે હવે આ સ્થળ છોડી દઈ માની પાસે જવું, અને આ વિચારથી તેણે યોગીને હાથ જોડતાં કહ્યું.

‘આપે મને પૂનર્જીવન આપ્યું છે, પરંતુ હવે આપ મને રજા આપો, હું મારી મા વગર રહી શકું તેમ નથી, મને તે દુઃખી માની શોધમાં જવા દેવાની કૃપા કરો.’

યોગી જરા હસ્યા, કાંચનમાં બળ આવેલું જોઈ તેઓ આનંદ પામ્યા અને સ્મિત દરતાં તેમણે કહ્યું.

‘બેટા ! તું કાંઈ ચિન્તા કર નહિ, પહેલા તું તારો સર્વ ઇતિહાસ મને જણાવ અને ત્યારપછી યોગ્ય કરીશું.’

કાંચન થોડી એક પળો સુધી મૌન રહી. પરન્તુ યોગીના આગ્રહ પાસે તેનું કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ. બાહ્યાવસ્થાનો જે વૃતાન્ત યાદ હતો તે કહ્યો. હેમ સાથેના મેળાપ પહેલાંનો સર્વ ઇતિહાસ ધીમે ધીમે કહી બતાવ્યો. અને પાછું મૌન ધારણ કર્યું.

‘ત્યાર પછી !’ યોગીએ પ્રશ્ન કર્યું ‘ત્યાર પછી શું બન્યું’ એતો ખેટા વું નથી જણાવતી, બોલ ! ખેટા ! એક સંસાર ત્યાગી સાધુ તને કાંઈ પણ નુકશાન પહોંચાડશે નહિ. ગભરા નહિ. મને સર્વ જણાવ. બોલ જોઈએ તારા વિવાહ થયા છે ! ,

વિવાહ લગ્નઃ સ્મરણમાં આવતાં કાંચનના ચક્ષુઓ સલિલ પુણ્ય થઈ ગયાં હૃદય વધારેને વધારે ધબકવા લાગ્યું હેમની પ્રતિમા હૃદયપર ખડી થઈ ગઈ હા ! લગ્ન થવાનાંજ હતા. લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી બે આત્માઓ અભિન્ન થવાના હતા, ત્યાં આ વજ્રવાત થયો, રૂઢિઓ રૂપ રાક્ષસીઓએ પોતાનું રાક્ષસી કાર્ય બજાવ્યું અને છેવટે આ બિચારી બાળાની આ ભયાનક હૃદય વિદારક દુર્દશા કરી, કાંચનને આ સંઘર્ષ સ્મરણમાં આવ્યું તો પણ તેણે રૂદન પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.

‘ નહિ. વિવાહ થયા નથી.’

‘ ત્યાર પછી.’

હેમ સાથેના મેળાપ, હેમનું જવું, લક્ષ્મીપુરમાંથી દેશ-નિકાલ, અને રાત્રિના ભયંકર સમયે છુટારાઓના હાથમાં સપ-ડાવું વિગેરે બાબતોનું વર્ણન કાંચને કરી બતાવ્યું અને કહ્યું.

‘ બસ, અહીં સુધીના બનાવો મને યાદ છે, આ પછી શું બન્યું તે હું જાણતી નથી.’

‘કાંચનના ઇતિહાસથી યોગીનું મૂખ પ્રકટિત બન્યું અને તેમણે જરા હિમત કરતાં કહ્યું.

‘વત્સ! મારે મારા નિત્ય કર્મ માટે હવે જવાનું છે. તું અહિં જરા વિશ્રાન્તિ લે ત્યાં હું આવું છું’. ‘પણ મને હવે જવાની રજા આપવાની કૃપા કરો. મારે મારી માની શોધમાં જવું છે.

‘નહિં. ખેટા? હમણાં નહિ. સન્ધ્યા કાળ સુધી રાહ જો એ પછી બધું થઈ રહેશે.

કાંચન શાન્ત રહી. યોગીના વચનોમાં તેને ભરોસો આવ્યો એ યોગીના મૂખાંવિન્દ પરથી યોગી પ્રત્યે તેને કાંઈ અઘોરિક ભાવ ઉપજ્યો.

યોગી હર હમેશ મુજબ પોતાનું સન્ધ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવા ચાલ્યા ગયા.

*

*

*

*

અરવલ્લીના શીખરો પરનો જળહળતો પ્રકાશ અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે સ્યામતાના સામરાજ્યનો અમલ થવા લાગ્યો હતો.

યોગી ધુણી તાપતા ખેદા હતા. અને કાંચન તેનાથી જરાદૂર એક શિલાપર ખેઠાં ખેઠાં આગલા દિવસના બનાવો પર વિચાર કરતાં કરતાં વિચાર વિષ્ણુનાં તારો શોકમય સ્વરે વગાડી રહી હતી. તેની દ્રષ્ટિ પોતાની સમીપના વૃક્ષ ધટાપર હતી. પરન્તુ તેનું મન હેમના હૃદયમાં વિરાજતું હતું. કાંચન આજ દશામાં કેટલાક કલાકોથી ખેડી હતી. વિચારો આવેજ

જતા હતા અને શોક સમુદ્રને વધારેને વધારે તોફાની બનાવે જતા હતા. કાંચન આમ વિચારમાંજ હતી ત્યાં તેણે યોગીનો સ્વર સાંભળ્યો. અને ચમકીને યોગી તરફ જોયું પરંતુ એ જોતાં કે તરતજ તે ભયથી વ્યાકુળ બની ગઇ. અરે ! આ પિશાચ અહિં ક્યાંથી ?' બોલતાંજ તેણે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો.

યોગીએ એ વ્યક્તિને પૂછ્યું.

‘આ બાલિકાને તમે ઓળખો છો ?

નવલરામે કાંચનનો સર્વ પરિચય આપ્યો. અને પછી મૌન ધારણ કર્યું. પરંતુ યોગીએ પૂછ્યું.

‘બાલાની આ દુર્દશાનું મૂળ કાણુ છે ?’

‘પ્રભુ ! અભયદાન આપો તો આ સર્વ બીના કહું.’ નવલે હાથ જોડતાં નમ્ર ભાવે જણાવ્યું.

પરંતુ જવાબમાં યોગીએ સહેજ હસતાં હસતાં મસ્તક ધ્રુણાવ્યું. એક યોગી પાસેથી નવલરામને અભયદાન માંગતાં જોતાં એ યોગીને આશ્ચર્ય થયું.

ઉમચન્દ સાથેના મેળાપ, ઉમ સાથેના વિવાહ વાત અને રઘુનાથનું કારસ્થાન વિગેરે ઇતિહાસ નવલે યોગીને કહી સંભળાવ્યો અને બોલ્યો.

‘રઘુનાથે એકાન્તમાં આ બાલિકાપર અત્યાચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પરંતુ મારાથી એ સહન થઇ શક્યું નહિં. અને આથી મેં તેનું ખૂન કર્યું. અને છેવટે કાંચનને આ બાલિ-

કાને આપના પાસે લાવ્યો. યોગા મહારાજ ? ક્ષમા કરજો. પશ્ચાતાપથી આ હૃદય બળે છે, પાપ પુનઃથી આ શરીરપરનો બોજો વધી ગયો છે, હું નરકને યોગ્ય છું.’

‘તમને લોકો શા નામથી જાણે છે ?’

‘આ પાતકીનું નામ નવલરામ છે.’

કાંચને ગુફામાં બેઠાં બેઠાં આ સર્વ સાંભળ્યું. હાય ! રઘુનાથના અત્યાચારી પ્રયત્નથી તેનું શરીર કંપી ઉઠ્યું. અરેરે ! હવે હેમ તેના વિષે શું ધારશે ?

કાંચનથી હવે વધારે સમય ગુફામાં રહેવાયું નહિ. નવલરામનું નામ સાંભળી તે બહાર દોડી આવી અને રોપપૂર્ણ અવાજે નવલને પૂછ્યું.

‘ત્યારે માં ક્યા છે ! તેના માટે કેમ કાંઈ કહેતા નથી !’

કાંચનના વચનો સાંભળી નવલના નયનોમાં અશ્રુભરાંઈ આવ્યાં. અને તેણે રડતે અવાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો

‘કાંચન ! તમારી માનું મેં ખુન ક્યું નથી.

‘ત્યારે તેને તમે અહિંયા શા માટે લઈ આવતા નથી ?

યોગીએ કહ્યું

‘બેટા ! વ્યાકુળ થા નહિ. આપણે એ સર્વ બાબતોની વ્યવસ્થા કરીશું. તારી ઇચ્છા હશે તો તને પણ લક્ષ્મીપુર મોકલી દઈશ !

કાંચને મૃદુરવરે જાણાવ્યું

‘લક્ષ્મીપુર ? નહિ ! નહિ ! હવે દેશમાં શું મૂખ દેખાડવું !
કલંકીત બની દેશમાં ક્યાં રહેવું ! નહિ. મહારાજ ! મારે દેશમાં
કે લક્ષ્મીપુરમાં નથી જવું ! બોલતાં બોલતાં કાંચને ગુફામાં
પ્રવેશ કર્યો એને વળી શોકસમુદ્રમાં પડી.

યોગીએ નવલને કાંચનના જવા પછી પૂછ્યું

‘નવલરામ ? બોલો હવે શું ઉપાય લેવાનો છે ?’

પરંતુ નવલરામનું મગજ અમિત બની ગયું હતું. હૃદય
પશ્ચાતાપના ચક્રાક્રમાં ઝપલાઈ પડ્યું હતું તેણે જવાબ
આપ્યો નહિ. અને યોગીની સામે ને સામે જોયા કર્યું. છેવટે
યોગી ઉઠ્યા ધુણીને સંક્રાંતી એકાદ બે લાકડાના ટુકડા તેમાં
નાખી નવલને હસ્ત પકડી ગુફા પાસેથી ચાલી નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

‘No None are clear.’

Cawper.

ખુની.

સ

મસ્ત જગતને એકાદ મહાન ખેટ રૂપ બનાવતાં જલધિના કોષ્ઠક લાગમાં સખત તોફાન થાય છે. ત્યારે કોષ્ઠ એક લાગમાં શાન્તિના તરંગો વહે છે. આવીજ રીતે હૃદયરૂપ સમુદ્રની પણ સ્થિતિ છે, એકજ વખતે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના લાવો અહિં ઉત્પન્ન થાય છે. આજે કાંચનના હૃદયની પણ આજ

દશા થઇ છે. હેમનો સ્નેહ અહિંયા એક પછી એક તરંગો ઉપજાવી રહ્યો છે. ત્યારે રઘુનાથના અત્યાચારથી આજે આ હૃદય ક્ષુભિત બની ગયું છે. વળી સાથે સાથે નવલરામના હૃદય પરિવર્તનથી થોડી એક શાન્તિ પણ અહિંયા પ્રસરી રહી છે. કાંચનને નવલરામમાં શ્રદ્ધા ઉપજી છે. અને નવલરામને હવે પ્રભુ ફરી એકવાર પાપ કર્તા ન બનાવે એ માટે આજે આ બાલા પ્રાર્થના કરી રહી છે.

કાંચનની સર્વ આશાઓનો વિષેદ થયો છે. ભવિષ્ય કાળના સૂચક સ્વપ્નો સ્વપ્નજ નિવડ્યા છે. અને કાંચન જીવનનું સૂચક ગુમાવી ખેડી છે. મા પોતાને પાળી પોપીને ઉછેરનાર મા પણ આજે કાંચનથી વિખુટી પડી ગઇ છે. રઘુનાથની ભીષણ મૂર્તિ આ નિદોષ બાલાના નયનો સામે ખડી થઇ આજે વિકટ હાસ્ય કરી રહી છે. એકાદ પિશાચની માફક આ બાળાના જીવન ને ગળી જવા માટે પોતાના કરાળ પંજ લાંબાવી રહી છે. અનાથ અને દુઃખી કાંચન આજે

એકાન્તમાં ભયંકર અધિકારમય રાત્રીએ આ પર્વત ગુફામાં સમય વ્યતિત કરી રહી છે. વિચાર વમળમાં તરંગો સાથે તણાઈ રહી છે પરન્તુ આ વિચારો લાંબા સમય સુધી ચાલ્યા નહિ. અને કાંચનના કથુ પ્રદેશ પર આવતા અશ્વની ખરીઓના અવાજે કાંચનને આ વિચારમય નીદ્રામાંથી જાગ્રત કરી દીધી.

અશ્વોના ખરીઓના અવાજથી કાંચનચમકી અને ગુફામાંથી નજર કરતાં તેને જણાયું કે કેટલાંક ઘોડેસ્વારો ધુણીની પાસે આવી અહીં તહીં નજર ફેંકી રહ્યા છે. આ વળી નવીન આકૃત આવી કે શું ! ખીચારી અખળાનું હૃદય ફફડી ઉઠ્યું અને એ બ્રાહ્મણુતન્યા ગુફાના એક ખુણામાં ભરાઈ બેઠી.

‘ ધુણીનો અગ્નિ સારી રીતે પ્રજ્વલિત છે અને આથી જણાય છે કે યોગી આ ગુફામાં જ હોવો જોઈએ. ! પરન્તુ તેમને કેમ ખોલાવાય ! નહિં નહિં તેમની સમાધીમાંથી તેમને જાગ્રત કરવા યોગ્યતા નથી ! એક ઘોડેસ્વારો તુરંગપરથી ઉતરતાં પોતાના સાથીને કહેતાં કાંચને સાંભળ્યો. વળી પણ તેમની વાત-ચીતપરથી તેને જણાવ્યું કે આ સ્વારો લક્ષ્મીપુરના માલીકના છે અને તેઓ એક ખુનીની શોધમાં નિકળેલા છે. હાય ! શું આ નવલરામનેજ પકડવા આવ્યા છે ? અરેરે જો નવલરામ આજ રાત્રીએ અહિંયા ન આવેતો કેવું સારું ! નિર્દોષ બાલા પોતાનું દુઃખતો વિસરી ગઈ અને ખીજના દુઃખમાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેના હૃદયમાં આ સર્વ ગડમથલ ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં યોગીનો સ્વર તેને સંભળાયો.

‘ ભાઈઓ ! તમે કેાણુછો અને અહિંયા શા પ્રયોજને આવેલા છો ! ’ કાંચને યોગીને ઘોડેસ્વારોને પૂછતા સાંભળ્યાં

ઘોડેસ્વારોના નાયકે આગળ આવી હાથ જોડતાં કહ્યું.

‘ મહારાજ ! અમે લક્ષ્મીપુર નરેશના સેવકો છીએ. અને એક ખુનીની તપાસમાં નીકળેલા છીએ. પરંતુ રાત્રિ પડી જવાથી આપના આશ્રયસ્થળે આવ્યા છીએ.

‘ કાંઈ શીકર નહિં. ખેટાઓ ! ખુશીથી વીશ્રાન્તિ લ્યો. યોગી જવાબ આપતા ગુફા તરફ વળ્યા અને ગુફામાં નજર કરતાં કાચનને ખેડેલી જોઈ કહ્યું.

‘ કેમ ખેટા ! હજી સુધી તું જાગે છે ? હવે તું સૂઈ જા. અને ચિન્તા કરવી છોડી દે. પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરશે.

કાંચને કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી પ્રભુજ તારું કલ્યાણ કરશે એ શબ્દો તેને બહુ મધુર લાગ્યા. જગનિયંતા એ એકજ સ્થળ છે કે જેનાપર કાંઈ પણ અશ્રદ્ધા અથવા શંકા વગર વિશ્વાસ રાખી શકાય. પ્રભુ દરેક મનુષ્યનું ભલુંજ કરે છે. આહા ! મનુષ્યના હૃદયોમાં આ સિદ્ધાન્તો કોતરાઈ બન્યે તે જગત આજે દુઃખમય ભુવનને બદલે નન્દનવન બની જાય. કાંચનને પ્રભુપર સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. જીવન ચલાવનાર કોઈ અલગજ વ્યક્તિ છે. તેની ઇચ્છા અનુસારજ જગતનું સામરાજ્ય ચાલી રહ્યું છે એ માટે તેને શંકા નહોતી. પ્રભુના ફક્ત નામ સ્મરણથીજ તેને અપૂર્વ શાન્તિ મળતી હતી. આજે પણ આજ શાન્તિનો અનુભવ કરતાં કાંચન નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

યોગી તો પોતાના હંમેશના કાર્યક્રમ પ્રમાણે ધુણી પાસે ગયા અને આકાશમાં, પવનની કામળ લહરીઓ સાથે, થોડા સમય પછી, ॥ ઐ ॥ નો નાદ સંભળાવા લાગ્યો.

રાત્રિ વ્યતીત થઇ છે. અને અશ્વરોહીઓ યોગીના આશ્રમ-
માંથી ચાલ્યા ગયા છે.

અપરાધીને દરેક વસ્તુપર શંકા ઉપજે છે. વૃક્ષપણે પવ-
નથી હલે છે તોપણ તેને લય લાગે છે. નવલરામને પણ આજે
આ પ્રમાણે થયું. અશ્વેના પગલાં જોઇ તેને પણ કંપારી
આવી ગઇ. પરન્તુ ખીજી પળે યોગી તરફ તેની દ્રષ્ટિ ગઇ
અને તેનું હૃદય જરા શાન્ત થયું. ધીમે ધીમે આવતાં ચારે
તરફ દ્રષ્ટિ ફેકતાં નવલે યોગી પાસે આવી પૂછ્યું.

‘મહારાજ ! આપે મને અલય આપ્યું છે. અને આથી મને
લય તો નથી તોપણ અહિંયા રાત્રિને સમયે અશ્વે આવ્યા
હોય તેમ લાગે છે એટલે આપને સહજ પૂછું છું કે કોઇ અહિં
આવ્યું હતું ?’,

‘હા. કેટલાક ઘોડે સ્વારે તમને પકડવા આવ્યા હતા ?’

‘મને ? પ્રભુ ! તેઓ ચાલ્યા ગયા છે ?’

‘હા. પરન્તુ તેમના આવવાથી કાંચનને ઘણો લાલ થયો છે,
‘કાંચનને તેઓ પોતાની સાથે લઇ ગયા છે ?’

નહી પરન્તુ કાંચનની માતાના ખજર તેમની પાસેથી મળ્યા
છે, તે જીવતી છે અને તે પાપાત્મા રઘુનાથના મૃતપાત્ર દેહને
લક્ષ્મીપુર મોકલવામાં આવ્યો છે. વળી કાંચનની માએજ તમે
આ રસ્તે આવતા હતા તેની ખજર આપેલી જણાય છે. અને
તમને પકડી આપનાંરને ઇનામ આપવાનું પણ જાહેર થયું હોય
તેમ લાગે છે. હવે તમેજ લક્ષ્મીપુરના મહારાજને મળો. અને
તમને સર્વ ખીનાથી વાકેફ કરી તમારા પ્રાણ બચાવો અને વળી
પારિતોષીક પણ મેળવો ?

‘નહિ પ્રભુ ! હવે એ દિશામાં હું જઈ શકતો નથી. નવલરામે નમ્ર સ્વરે દીલગીરી પૂર્ણ અવાજે જણાવ્યું.

નવલે પોતાના માટેજ આ જવાબ આપ્યો તેમ નહિં. તેને લાગ્યું કે યોગીના કહેવા અનુસાર કરવાથી કાંચનપરતું કલંક બમણું થશે. અને એથી કાંચનનેજ નુકસાન થશે. જેને હવે કોઈ પણ રીતે નુકસાન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેને આ કાર્ય કરવું ઠીક લાગ્યું નહિ. બસ ! હવે તો એકજ ઉત્તર સફળ કરવાનો રહ્યો છે. હેમ સાથે કોઈ પણ રીતે કાંચનનો મેળાપ કરી આપવો.

યોગીએ કહ્યું.

‘બાલા પોતાની માને મળવા આતુર બની છે. મને તો લાગે છે કે હવે તેને તેની મા પાસે લઈ જવી જોઈએ ?

‘પ્રભો ! એ સર્વ સાચું પરંતુ આપ કાંચનને કોઈ સ્થળે રાખી આવો. એ પછી તેની માને ખબર આપવાની વ્યવસ્થા થઈ શકશે !

‘ ઠીક ત્યારે આપણે હવે આ માટે કાંચનનોજ અભિપ્રાય પૂછીએ યોગી ઉઠ્યા અને ગુફા પાસે જઈ કાંચનને. કહ્યું.

‘ બેટા ! અમારી વાતચીત તેં સાંભળી છે કે ! લક્ષ્મીપુર જવાની તારી ઇચ્છા છે !’

‘ ક્યાં લક્ષ્મીપુર ! નહિ મહારાજ ! હવે ત્યાં નહિ. એ ગામમાંથી અમને દેશ નિકાલ કરવામાં આવ્યાં છે. કલંકની શરૂઆત ત્યાંથીજ થઈ છે. હવે ત્યાં નહિ. વળી મારી મા પણ ત્યાં હશે. હવે આ કાળું મોઢું હું તેને બતાવવા ઇચ્છતી નથી. બોલતાં બોલતાં કાંચન રડી પડી, વહી ગયેલા સુખી દિવસો

તેને માદ આવી આને વળી તે બોલી 'મા સાથેનો મારો સબન્ધ પુરો થયો છે. દુનિયા સાથેનો મારો સબન્ધ તુટ્યો છે. મારે તો હવે આપના આશ્રમમાં રહી આપની સેવાજ કરવી છે.

'વત્સ ! બાલક બુદ્ધિને લક્ષનેજનું આ સર્વ કહે છે. શ્મશાન વૈરાગ્યની આ આછી છાયાજ છે ; યોગીએ કહ્યું. અને નવલરામ તરફ જોઈ તેઓ ફરી બોલ્યા

'નવલરામ ! ચાલો હું તમને દીલ્હીમાં લઈ જઈ ત્યાં મારા એક પરમપ્રિય શિષ્ય રહે છે. તેમને ત્યાં તમે સૂખપૂર્વક રહી શકશો ;

'આપશ્રીની જેવી ઇચ્છા પરન્તુ કાંચન બહેન મને સાથે રાખશે ?

'કાંચન બેટા ! નવલરામ તારી સાથે રહે તો કેમ ? , યોગીએ કાંચન તરફ જોતાં મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું.'

કાંચન:-'જેવી તેમની ઇચ્છા. પરન્તુ'

કાંચનનું વાક્ય અધરુંજ રહી ગયું અને નવલ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

'બહેન ! આ હવે ભાગીએજ તમારા સુખની પાયમાલીમાં ભાગ લીધો છે. હવે તમને કોઈ પણ ઉપાયે સુખી કરવા એજ મારો નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચયની ફલીભુતતાનો આધાર તમારાપર છે. જો તમે તમારી સાથે મને નહિ આવવા દ્યો તો આ જીવનના બાકી રહેલા દિવસો પશ્ચાતાપના અગ્નિમાં બળતાં બળતાં રખડી રખડીને પુરા કરીશ ? કહેતાં કહેતાં નવલરામનો સાદ તુટી ગયો. કંઈ રૂંધાઈ ગયો અને પાપના પશ્ચાતાપથી દબાઈ કાંચનના પગો પાસે તે નમી પડ્યો.

‘લાઇ ! નવલલાઇ ! ઉઠો. તમે મ્હારા મોટા લાઇ છો. પ્રભુ તમારા નિશ્ચયને સફળ કરે ? કાંચને નવલને ઉઠાડતાં કહ્યું. તેના નયનો પણ સલીલપૂર્ણ થઇ ગયાં.

યોગીએ આ સર્વ જોયું. હૃદયની પવિત્રતાનો તેને અહિંઆ શાક્ષાત્કાર થયો, પ્રભુની મહાન અગાથ રચનાનો ભેદ અહિંયાજ તેને જણાયો, થોડી પણ સુધી આ દ્રશ્ય જોયા પછી તેઓ ખોડ્યા.

‘હીક ત્યારે વત્સો ! હવે ચાલો, આપણે પ્રયાણની તૈયારી કરીએ.’

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ભેદી માદળીયું.

‘ધેરો અગમ્યતાનો જે દશે દિશ ફરી વળ્યો

ખસી જતો નીલાળું આ પ્રેમાર્દ નયનો મહી’

યદૈવ ધીમે ધીમે માથાપર આવવા લાગ્યા છે. વાદળાઓ મદમસ્ત માતંગો પ્રમાણે સૂર્યકિરણો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવા ધસી આવતા જણાય છે; પરન્તુ આ રૂતુમાં તેમનો વિજ્ય થાય એ સંભવિત લાગતું નથી. વાયુદેવની ધીમી સુખજનક લહરીઓ આજે મનુષ્યોના મનોને વૃશ, પાલવોને તથા વૃશ, લતિકાઓને રમાડી રહી છે અને કલરવક રતી કુદરતની પુત્રિરૂપ નદીના તરંગોપર નાચી રહી છે. કાંચનના વસ્ત્રોમાં ભરાઇ મસ્તી કરી રહી છે. યોગીના ભસ્મવિભૂષિત કેશ રાશિની ભસ્મને ઉડાવી રહી છે અને નવલની શીખાને આકાશ ગમન માટે તૈયાર કરી છે.

ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરતાં કરતાં યોગી, કાંચન અને નવલ એક નદી કીનારે આવી પહોંચ્યા છે, અને નવલ નદી પાસે પહોંચતાજ પથશ્રમ દૂર કરવા પ્રયાણ કરી ગયેલ છે. ત્યારે કાંચન અને યોગી એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતાં બેઠા છે. યોગીને ॥ ઐ ॥ સ્વર ચાલુ છે. કાંચન પોતાની નિર્દોષ ભગીની રૂપ નદીના ધીમા કામળ તરંગો તરફ જોતી હોડાં વિચારમાં પડેલી છે.

‘બેટા ! કાંચન ! શા વિચારમાં છો ? આ નદીને, નૈસર્ગિક નિર્દોષતાને જોઈ રહી છે ? સમજે છે બેટા ! આ નદી શું કહે છે ? કાળના અનન્ત પ્રવાહના માફક તે વહે જાય છે, તેના જલ પ્રવાહમાંની વસ્તુઓ ક્યાંની ક્યાં ચાલી જાય છે, કાંચન ! વત્સ ! આ સમજે છે ? મનુષ્ય જીવનનો પ્રવાહ પણ આજ રીતે વહે છે, રસ્તામાં આડે આવતી શીલાઓ સાથે અથડાય છે. સહેજ અટકે છે. અને કદાચ તેને પોતાના ઇચ્છીત માર્ગ છોડી દઈ બીજો માર્ગ પણ લેવો પડે છે. મનુષ્યના જીવનમાં આવી શીલાઓ ઘણી આવે છે; પરંતુ એ શીલાઓને નાશવન્ત ધારી ટુકડે ટુકડા કરી પોતાના ઇચ્છીત માર્ગે ગમન કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, એજ કર્તવ્યપાલન માટે મનુષ્યને બુદ્ધિબળ અને હૃદય આપવામાં આવ્યા છે, એજ કર્તવ્ય માટે ધર્મ સ્થપાયેલ છે. અને એજ કર્તવ્ય પાલન કરવાનો માર્ગ બતાવવા સારુ મહાત્માઓના જન્મો થયેલા છે. થશે’.

યોગી થોડી એક ક્ષણો શાન્ત પડ્યા, તેમનું મૂખાવિન્દ ગંભીર બન્યું અને ॥ ઐ ॥ નો સ્વર કાંઈક વધારે ત્વરાથી સંભળાવવા લાગ્યો. વળી તેઓ બોલ્યા.

‘ખેટા ! તારા માર્ગમાં આજે નજીવી જેવી શીલા આવી છે. તેના ચુરા કરી આગળ વધવું એ તારું કર્તવ્ય છે. એ તારી પવિત્ર ફરજ છે. કુદરત આજ શિખવે છે. સુખનો, અમર સુખનો આજ પથ છે. આમાંજ મનુષ્ય જીવનનો ભાવાર્થ સમા-
એલો છે. આમાંજ ધર્મનું ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે.

કાંચન ! સાંભળે છે ?-આ પર જરા વિચાર કરજે અને પછી તું જોઈ શકીશ કે તારું દુઃખ ધણુંજ અદ્ય છે.’

કાંચન આ સંઘળું શાન્તિથી સાંભળી રહી હતી ધાર્મિક માતાના નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણથી તેનું હૃદય ઉચ્ચ પદને પામ્યું હતું. પ્રભુના આદેશો ઝીલવાને સમર્થ બન્યું હતું; પરંતુ આમ છતાં પણ તે હૃદય હતું તો મનુષ્યનુંજ-મનુષ્ય સ્વભાવને તાબે થઈ ક્રોધક સમયે તે વ્યથીત થતું. આં સમ-
યનો યોગીનો ઉપદેશ બરાબર સમયાકુળ થયો, અને અબળાનું દુઃખી હૃદય શાન્ત થયું.

‘પ્રભો ! મારા જીવનની હજી આ શરૂઆત છે. આપે જે કશું તે હું બરાબર સમજી છું; પરંતુ હૃદય ઝાલ્યું રહેતું નથી.’

‘ખેટા ! હૃદય એ વાનર પ્રકૃતિનું છે. હરહમેશના દમન પછીજ એ મનુષ્ય પ્રકૃતિને પામે છે’,

‘દેવ ! આશીર્વાદ આપો કે હું આ દુઃખમાંથી સહેલાઈથી તરી જાઉં મહારાજ ! હવે આરા હોય તો હું સ્નાન કરવા જાઉં.’

‘હા-એટા, જા. કલકલ નાદીની ગીરીપુત્રીના જલમાં સ્નાન કરી સ્થૂનદેહ સાથે આત્માને પણ પવિત્ર કરી પુલ્કમૂળનો આહાર લે અને શાન્ત થા.’

કાંચન નદી તરફ વિદાય થઇ.

પણ અચાનક આ શું? કાંચન ગયા પછી યોગીના નયનોમાં અશ્રુ બિન્દુઓ ટપકવા લાગ્યા. દુનિયાને ત્યજી જનાર અલખ જગાવનાર યોગીના અશ્રુઓ અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યા અને તેમનું હૃદય ફફડી ઉઠ્યું અને ખોલી ઉઠ્યું:

‘એજ. બસ. એજ-એજ મૃત્તિ-પરન્તુ હા ! એ ભયંકર દુષ્કાળમાં નાની બાલકીનું કોણે રક્ષણ કર્યું? પ્રભુના હજારો પુત્રો અને પુત્રીઓ ભુખે ટળવળતાં યમસદનમાં પહોંચતા હતા એવા સમયે નિરાધાર બાલિકા બચે એ સંભવિત છે? બાલિકાના જીવન પાલન કરનારનું નામ લક્ષ્મી છે ત્યારે એ લક્ષ્મી કોણ? શું ચન્દાએ પોતાનું નામાભિમાન ફેરવ્યું છે? હાય-પણ કાંચન ગમે તે હોય, તેને જોઇને હૃદય-વીણા રણકાર કરી ઉઠે છે-પણ હું સંસાર ત્યાગી છું. મારે સ્નેહ જોઇએ? મારે હૃદય સ્નેહ તો સ્નેહસાગરમાં અર્પાઇ ચુક્યો છે. હવે શું?

પરન્તુ આટલા વરસો પછી વિજળી શા માટે યાદ આવે છે? જયન્તી જો જીવતી હોત તો શું વિજલીની શોધ તે ન કરત? કન્યારત્ન કોઇ વગર મહેનતે જવા દે છે? નહિં નહિ. જયન્તી તો સ્વર્ગમાંજ ગઇ હોવી જોઇએ?

‘પ્રભો? કાંચન સ્નાન કરવા ગયેલ છે? યોગીની વિચારવીણાને બંધ કરતાં નવલે કહ્યું.

‘હા. આ યુલમ્બળ હ્યો અને એ આવે ત્યારે તેને આપજો ? યોગી સ્નાનાથે ઉઠ્યાં; પરન્તુ થોડે ગયા પછી વળી પાછા આવી નવલને પૂછ્યું : કે.

‘નવલરામ ? કાંચનના કુટુંબ વિષે કાંઈ જાણો છો ?’

‘જી ના. ખાસ તો કાંઈ જાણતો નથી; પરન્તુ આ માદ-
ળાયું આપ જુવો; તે પરથી કદાચ કાંઈ વિશેષ જાણી શકાય ?’

યોગીએ માદળીયું લીધું અને ખીજી પળે તેમનું હૃદય ખળખળી ઉઠ્યું. આંખોમાં પાણી આવી ગયા. નવલ આ સર્વ જોઈ બોલ્યો :

‘કેમ મહારાજ ? આ શું ? આપ આ બાલિકાને જાણો છો ?’

‘હા આ બાલિકા મારી પરીચીત છે; પરન્તુ આ વાત કાંઈને કહેવાની નથી. લલિતચન્દ જાણતા નથી કે આ બાલિકા કાણ છે. વળી હેમને પણ ખલાલ નહિં હોય કે કાંચન રમણી રત્નોમાં કોહીનૂર છે, પણ નવલરામ ! તમારે પણ ભારેશ્રમ ઊઠાવવો પડશે ?’

‘મહારાજ ! હું આપનો દાસ છું. સેવા કરવી એ દાસ ધર્મ છે.

આહા ! એજ માદળીયું. કાંચનનું બાલ્યાવસ્થાનું આલુ-
પણુ લક્ષ્મીપુરથી નિકળતી વખતે કાંચને હેમે આપેલા સર્વ આલુપણો ઉતારી નાંખી ઇન્દ્રને સુપ્રત કરી દીધા હતા. ફક્ત આ એકજ માદળીયું તેણે પોતાની ગ્રીવામાં રહેવા દીધું હતું, અને જ્યારે નવલરામે કાંચનને વૃક્ષ પરથી નીચે ઉતારી હતી

ત્યારે આજ માદળીયું તેના હાથમાં આવ્યું હતું તથા એક મૂલ્યવાન વસ્તુ જાણી નવલે તેને પોતાની પાસે રાખ્યું હતું; પરંતુ નવલ જાણતો નહોતો કે એજ માદળીયામાં કાંચનનો જન્મ થતાંત લખેલો છે.

‘નવલ ! વત્સ ! આ વિષે કાંચનને કાંઈ જાણાવવાની જરૂર નથી. હયો આ કાંચન પણ આવી.’ યોગીએ શબ્દો પુરા કર્યા ત્યાં ભીના વસ્ત્રોએ કાંચન આવી. ખીલતી યુવાની આજ કરમાઈ ગઈ હતી, નવ જીવનમાં નૃત્ય કરતી કુસુમ કળી આજે મરણોન્મુખ બની ગઈ હતી.

‘ખેટા ! કાંચન ! નવલ તારા મોટા ભાઈ છે. શરમાઈશ નહિ. આ ડુલફલો છે તે તમે બંને ભાઈ બેન બાજે ત્યાં હું સ્નાન સંન્યા કરીને આવું છું ?’

કાંચન તરફ સ્નેહાળ દષ્ટિ ફેંકતાં, ભાવિનો વિચાર કરતાં, અને વિધાતાના ખેલતું રહસ્ય જાણવાને માટે યત્ન કરતાં કરતાં યોગી નદી પ્રવાહ તરફ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કાતીલ ઘા.

‘જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે,
પાસા ફેંકે જનો સર્વે દા દેવો હરિ હાથ છે,’
‘કરું છું’, ને ‘કયું’ છે મેં જાહું એ અલિમાન હા !
કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?’

કલાપી.

લક્ષ્મીપુરમાંથી કાંચન અને લક્ષ્મીને વિદાય થયા
આજે ઘણાં દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા છે.
લોકોની વૃત્તિ શાન્ત થવા લાગી છે. વિસ્મૃતિ
પોતાનું કાળય સફળ કરવા લાગી છે.

નવલરામ અને રઘુનાથ ખાખી લક્ષ્મીપુરમાં પ્રસિદ્ધ હતા
અને તેઓને કાંચનની સાથેજ અદ્રસ્ય થઈ ગએલાં જોઈ લક્ષ્મી-
પુરવાસિઓને લાગ્યું કે કાંચન પોતેજ વ્યલિચારાણી વૈશ્યા છે
આ ! લોકોની ખુદ્દિ ! વાળો તે તરફ વળે, ‘દુનિયા ઝુકતી હૈ
ઝુકાનેવાલા ચાઇએ’

પૃથ્વીશંકર ‘મારાજ’ ની દશા કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનીજ થઈ
ગઈ ત્યારે લલિત અને ઇન્દુઓના નયનો કોઈપણ પ્રસંગે
જળવિણુ દેખાવા લાગ્યાં નહિ.

ઇન્દુના નયનો આજ પણ અશ્રુ વિકસર્જન કરી રહ્યા છે.
અને ઇન્દુના ગુલાખી ગાલની લાલીનો ભોગ લઈ રહ્યા છે. ઇન્દુ
પોતાના પર્યંકપર પડી છે. ત્યાં લલિત આવ્યા અને ઇન્દુ પાસે
એસતાં ઇન્દુનું મસ્તક ખોળામાં લેતાં ઓઠ્યાં:

‘ઇન્દુ બહારી ! શોકની પણ સીમા હોય છે. આમ કરવાથી
કેટલાક દિવસ નભાશે ?’

ઇન્દુએ કુસકાં ભરતાં કહ્યું.

‘મારે જીવન નભાવવું નથી મને મારી કાંચન લાવી આપો.’

‘પણ પ્રિયા ! શાન્ત થા. તારી કાંચન મળમાં છે. અને
વળી બીજા પણ સમાચાર આવ્યા છે ?’

‘શું ! વળી કાંઈ બાકી રહ્યું છે ?’

‘નહિ. નહિ. રણધીર પાછો આવેલ છે અને હુટારો
વિષે કાંઈક કહે છે’

‘હુટારો ! એ શું બહાલા ! વળી નવી વિપદ ?’

‘પ્રભુ સર્વ સારા માટેજ કરે છે. મનુષ્યોને તેમની દ્રષ્ટિમાં
જ દુઃખ જણાય છે તેજ તેમના હિત માટે પ્રભુ કડવા ઔષ-
ધરૂપે આપે છે. આપણા માટે પણ તેમજ થયું હશે તો કાણ
જાણે છે ? ઇન્દુ ! સાંભળ આપણાં મહારાજાએ વીરપુરથી ખબર
મોકલાવ્યા છે કે રામશરણ કાંચનનું રક્ષણ કરતા મરાએલ છે.’

ઇન્દુએ પતિની આંખો તરફ કાતર દ્રષ્ટિએ નજર ફેંકતાં કહ્યું :

‘પણ કાંચનનું શું ? જલ્દી કહી દ્યોને નાથ ?’

‘ઇન્દુ ! હવે રૂદન કરવાથી વળે તેમ નથી. કાંચનની તપા-
સને માટે મેં ફરી માણસો મોકલ્યા છે અને તેઓ જલ્દીથી
કાંચનને હુટારોના હાથમાંથી છોડાવી લાવશે.’

‘ઓ નાથ ! એક પછી એક વિપદ-ખોટા લોકપવાદમાંથી
અચવાના પ્રયત્નોના આ ફળ ! ઓ કાંચન ! મારી લાડકી ! તું’

કયાં છે ? કાંચન ! કાંચન ! ઇન્દ્રથી હવે એકદમ જોસથી રડાઇ જવાયું. સ્નેહના પ્રવાહે નયનમાંથી વહેવાનું શરૂ કર્યું અને તે પણ પ્રચંડવેગે.

લલિતની સ્થિતિ પણ વિચિત્ર થઇ પડી. ઇન્દ્રના હૃદયને સ્થિર રાખવા માટે પોતે પોતાના શોકને દબાવ્યો; પરંતુ હવે એ કાર્ય અસંભવિત થઇ પડ્યું અને તેના શોકસાગરે પણ તોફાન કરવા માંડ્યું. છેવટમાં ઇન્દ્રને ત્યાંજ રાખી લલિત શોકસમુદ્રને શાન્ત કરવા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

* * * *

વીરપુરના કારાગારમાં એક પુરૂષ મૃત્યુ અને જીવન વચ્ચે, ત્રીશંકુની દશા જેવી દશા ભોગવી રહ્યો છે. હાય ઓય, હાય ઓય સિવાય આ ઓરડામાં ખીજે કોઇપણ જાતનો રવ કણુ-પથ્રે આવતો નથી.

લલિત આજે વીરપુર આવ્યા છે અને રાજગણથી આ કારાગારમાં પડેલાને જોવા આવેલ છે લલિતની આંખો મૃત્યુ શય્યાપર પડેલા તરફ વળી કે તરતજ તેને જણાયું કે એ વ્યક્તિ પંચરત્ન મંદિરના ખાખી રઘુનાથની છે રઘુનાથના ત્રાયલ થયાની કે તેના કારાગારમાં બદ્ધ થવાની લલિતને ખબર નહોતી રઘુનાથને અહિંયા આ દશામાં જોઇ તેમના આશ્રયનો પાર રહ્યો નહિ અને આશ્રય સહિત પાસે ઉભેલા સ્વારને તેણે પૂછ્યું.

‘આ શું ? આ પુરૂષ અહિંયા કેમ છે ?’

‘મહારાજ ! જે સ્થળે રામશરણનો મૃતદેહ મળી આવ્યો તેજ સ્થળ પાસેથી આ વ્યક્તિ પણ મળી આવી છે, અને આથી

એ કુર્ધનામાં આ પુરુષ પણ સામેલ હોય એવો શક ઉત્પન્ન થવાથી તેને અહિં આણુવામાં આવેલ છે.’

રઘુનાથ અને પૃથ્વીશંકરની મૈત્રિ લલિતથી અભણી નહોતી અને આથી તેઓ સ્વાર તરફ જોતાં ખોલ્યાં:

‘તમે એકદમ લક્ષ્મીપુર જઈ પૃથ્વીશંકરને અહિં લઈ આવો. જાઓ અને તેને તુરતજમાં અહિં લાવો ?

સ્વાર નમન કરી લલિતની આજ્ઞા પાળવા માટે ચાલ્યો ગયો.

વીરપુરના રાજા પાસે લલિતનું બારે માન હતું. લક્ષ્મીપુર, વીર પુરના મહારાજાની માલિકીમાં હતું અને લક્ષ્મીપુરમાં લલિત નગરશેઠની પદવી સાથે સાથે રાજા જેવી પદવી પણ ભોગવતા હતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ વીરપુર આવતા હતા ત્યારે ત્યારે તેમને વીરપુરના રાજા તરફથી બહુ સન્માન મળતું હતું, અને તેઓ રાજાના જમણા હાથ જેવા ગણાતા હતા. લોકો પણ આ સંબંધને જાણતા હતા. એટલે લલિતતા હુકમનો અનાદર તેઓ કરવા ઇચ્છતા નહિ.

લલિત એકચિત્તે રઘુનાથ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ખાખીનું એક સમયનું પ્રયંત શરીર આજે તદ્દન નિર્માલ્ય જેવું લાગતું હતું. ગાલો ખેસી ગયા હતા, અને માથાપરથી જટા અદ્રસ્ય થઈ ગઈ હતી. તથા તેને સ્થળે એક મોટો પાટો દ્રષ્ટિગોચર થતો હતો. વળી વૃક્ષઃસ્થળ અને ગ્રીવાપર પણ પાટાઓ જણાતા હતા. તથા કપાળમાં પણ એકાદ બચંકર ચીરા જેવું જણાતું હતું. આ શું? આટલા બધા ધા ક્યાંથી? અને તે પણ વળી આ

મદમસ્ત હાથી જેવા રઘુનાથ ખાખીને ! લલિતનું મન ચગડોળે ચડ્યું. આ સર્વનું કારણ તે સમજી શક્યા નહિ, અને આ સર્વ ભેદનો ભાવાર્થ જાણવા માટે વિચારમાં પડ્યા.

લક્ષ્મીપુર અને વીરપુર વચ્ચે કાંઈ ઝાઝું અંતર હતું નહિ. એટલે પૃથ્વીશંકરને લેવા ગએલ સ્વાર ત્વરાથી પાછો આવ્યો અને પૃથ્વીશંકર ‘મહારાજ’ને લલિત પાસે ખડા કરતા બોલ્યો :

‘મહારાજ ! આ પૃથ્વીશંકરજી આવી પહોંચ્યા છે.’

લલિત વિચારતન્દ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યા. અને કારાગારમાના બાંકડાપરથી ઉઠતા બોલ્યા.

‘સ્વાર ! આ તારી સેવા માટે, લલિતે પાંચ રૂપિયાની નોટ સ્વારના હાથમાં આપતાં કહ્યું. ખીયારા સ્વારનો પગાર મહિને રૂપિયા દશ અને આ પાંચ રૂપિયા એ ૧૫ દિવસનો પગાર કોનું મન ન લલચાય. સ્વારે નમન સહિત રૂપિયા લઈ લલિતની આજ્ઞા લઈ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

લલિત પૃથ્વીશંકર તરફ જોતાં બોલ્યા.

‘મહારાજ ! કાંચન માટેની અફવાગો વિષે સમ્પૂર્ણ તપાસ કરવા મેં આપને જણાવ્યું હતું. એ વિષે તમે કાંઈ વિશેષ જણ્યું છે ?’

પરન્તુ પૃથ્વીશંકર મૌનજ રહ્યા. તેમનો ચહેરો સ્યામ બની ગયો, અને તેમનું શરીર ધૂન્નવા લાગ્યું. લલિતે આ સર્વ જોયું અને ક્રોધથી તેમનું મોઢું લાલ બની ગયું.

‘પૃથ્વીશંકર ? એકદમ સત્ય જણાવી દ્યો. નહિંતર રઘુનાથ જેવીજ તમારી દશા થશે.’

‘મહારાજ ? હું કાંઈ જાણતો નથી. હું નિર્દોષ છું’
પૃથ્વીશંકર ‘મારાજે’ એક વૈશ્યને મહારાજ શબ્દેવડે સંબોધતાં
થર થર ધ્રુજતે શરીરે કહ્યું.

‘નિર્દોષ ! ત્યારે દોષી કોણ ?’ લલિત હવે તો એકદમ
જોસથી કહ્યું :

‘મહારાજ ! જે રાત્રિએ કાંચનને આપે વિદાય કરી તેજ
રાત્રિએ નવલરામ અને રઘુનાથ પણ લક્ષ્મીપુરમાંથી ચાલ્યા
ગયા હતા ;

‘કોણ નવલરામ ! પેલો લક્ષ્મીગો ચોર ખુની !’

‘હા-મહારાજ.

‘ત્યારે તમે મને એ વિષે ખબર કેમ ન આપ્યા ?’

‘ભૂલ થઈ. અપરાધ થયો. મને ક્ષમા કરો.’

‘ક્ષમા ! તમને ક્ષમા ! આજ્ઞાણ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા
પાતકીને ક્ષમા કાંચનના સર્વ દુઃખનું કારણ તમે છો.’

‘નહિ મહારાજ. મેં તો રઘુનાથે કહ્યું તેજ પ્રમાણે કયું’ છે.

‘હા ત્યારે તો કાવતરું થયું. સ્વાર્થીઓ ! તમે તમારા
સ્વાર્થ માટેજ ત્યારે તો પેલી નિર્દોષ બાલિકા માટેની અફ-
વાઓનો પ્રચાર કર્યો જણાય છે. બસ, પૃથ્વીશંકર ! હવે તમે
આજ કોટડીમાં તમારા રઘુનાથ સાથે રહો, લલિતે રક્ત
નયને છેલ્લું વાક્ય પુરું કરતાં રઘુનાથ સામું જોયું અને ગુસ્-
સાથી તેને ખૂંચ્યું :

‘રધુનાથ ! કાંચન ક્યાં છે તેની તને ખબર છે ? તારા પાતકોનું હવે મરણ પથારીએ સ્મરણ કરી સત્યજ ઘોલ.

પરન્તુ ખાખીએ લલિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિં આપતા ધીમે સ્વરે કહ્યું.

‘ઓય. ઓય. ઓય. નવલ રાક્ષસ મારું ખુન કરી ગયો. હાય.’

‘ નવલ તારુ ખુન કરી ગયો ? શા માટે.’

‘ કાંચન માટે એ. ઓય ઓય.’

‘ કાંચન એ સમયે ક્યાં હતી ? ’

‘ ઝાડની ડાળીએ તેને બાંધવા આ-આ-માં-આ-આ-માં-આવી હ-હ-હતી,’

‘ જીવતી બાંધી હતી ? ’

‘ હા-આ-આ-ઓય-ઓય ’

‘ ત્યાર પછી ? ’

‘ નવલ મારી-રી-ગ-અ-અ-યો !

‘ તું જાણે છે કે હાલમાં કાંચન ક્યાં હશે ? ’

‘ ના-આ-આ-ના ’

હવે લલિતથી રહેવાયું નહિ. આખું કાવતરું તેના પાસે ખુલ્લું થઇ ગયું. સ્વાથીઓના સ્વાથે આણેલા ફળો તેણે જોયા. પોતાથી થએલ મહાન ગુન્હાથી તેને પણ પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો અને એ ઓરડામાંથી બહાર જઇ હવે લક્ષ્મીની કોટડી તરફ વળ્યો.

લક્ષ્મી તેા ગાતી હતી. એકાદ ગાંડીની માફક વાળ પીખતી પીખતી ચોતાની કાટડીમાં ફરતી ફરતી તે વિકટ હાસ્ય કરતી હતી. લક્ષ્મી ગાંડી બની ગઇ હતી.

લલિતે તેની પાસે જઇ કહ્યું:

‘લક્ષ્મી ? લક્ષ્મી ?’

લક્ષ્મી તેના તરફ જોઇ વિકટ હાસ્ય કરવા લાગી, અને ચૂડેલની માફક નૃત્ય કરવાનું શરુ કરી દીધું.

વળી લલિતે કહ્યું:

‘લક્ષ્મી ? તારી કાંચન આવી છે ’

‘કાંચન ? ઓ-હો-હો-હો-હા-હા-હા ? લક્ષ્મીએ નૃત્ય બંધ કરતાં કહ્યું:

લલિતે જાણ્યું કે લક્ષ્મીનું હૃદય ફટકી ગયું છે. ચોતાની પુત્રીના વિયોગથી તેનું મગજ ખસી ગયું છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ગુતન સખી

On the Sea Shore of endless world children meet. They seek not for hidden treasures they know not how to cast nests.

Tagore.

નહ કેમ છો બહાલી ? હળુ રડો છો કે ? લલિતે
વીરપુરથી આવતા અને ધરમાં પ્રવેશ કરતાં
ધનૂના ઝોરડામાં જઈ પૂછ્યું.

‘શું બહાલી ! શા સમાચાર લાવ્યા છો ? મારી કાંચનનું શું ?

‘તારી કાંચન માટે માણસો ગયા છે, તેઓ હમણાંજ ખબર
લાવશે.’ લલિત જવાબ આપતાં હતો ત્યાં બહારથી ઘોડાઓની
ખરીનો અવાજ આવ્યો અને લલિત ધનૂને લઈને બહાર આવ્યા.

‘મહારાજ ! ખુનીની શોધમાં ગએલી ખીણ ટુકડી પણ
આવી પહોંચી છે, અને તેમના તરફથી મળેલા સમાચાર મહારા-
જાએ આ પત્રમાં મોકલ્યા છે,’ રણુધીરે લલિતને પત્ર આપતાં કહ્યું.

લલિતે દેખીતી રીતેજ ધૂનતે હાથે પત્ર લીધો. અને ફેડયો.
વાચક ! ઉતાવળ નહી. એ પત્ર નીચે મુજબનો હતો.

‘પ્રિય ભાઈ;

સ્વારોની ખીણ ટુકડી આવી પહોંચી છે. તેમની પાસેથી
ખબર મળ્યા છે કે અરવલ્લીની ટેકરી પર રહેતા એક યોગી
પાસે કોઈ એક વ્યક્તિ બાલિકાને લાવી હતી, પરંતુ હાલમાં

યોગી ત્યાં નથી. રઘુનાથનું શરીર જ્યાંથી મળી આવ્યું હતું તેની પાસેજ આ ટેકરી છે. એટલે તમે જે બાલિકાની શોધમાં છો તે એજ બાલિકા હોવી જોઈએ. બાલિકાને યોગીનો આશ્રય મળ્યો છે. એટલે હવે ભય નથી.’

લલિત આ પત્ર વાંચતા હતા એજ વખતે ઇન્દુ પણ તે પત્રને ઉતાવળે ઉતાવળે વાંચતી હતી. પત્ર પુરો થતાં ઇન્દુ જરા આનન્દમાં આવી બોલી.

‘ પ્રભો ! મારી નિદોષ યેનડીનું રક્ષણ કરો. લલિત ? હવે તમે બીજા માણસો મોકલો. અને એ યોગીની ખબર કઢાવો.

‘ હા. બહાલી ! જલદીથી પરન્તુ હવે તો આપણે ઉમને પત્ર લખવો જોઈએ. તેઓ તો બહુ દુઃખમાં પડ્યા હશે. ઘણાં દિવસોથી તે અહિંથી ગયા છે, પરન્તુ તેમને પત્ર લખાયો નથી. લખીએ પણ શું ? કાંચન પર પડેલાં વસ્તિથી તેમના હૃદયને વળી વધારે શોકમાં શા માટે નાંખવું જોઈએ, પરન્તુ હવે પત્ર લખી શકાય તેમજ છે, કાંચન જીવે છે, અને થોડા કાળમાં આપણી પાસે આવી પહોંચશે એટલે કાંઈ વાંધો નથી.’ લલિતે ઇન્દુના હાથમાં હાથ મેળવી અંદર આવતા કહ્યું અને તેઓ પત્ર લખવા ગયા.

‘સ્નેહારૂપદ ઉમ !

તમને અહિંથી વિદાય થયાને આજે કેટલાક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા છે; પરન્તુ આ સમય દરમીઆન કેટલાક એવા એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છે કે જેથી હું પત્ર લખી શક્યો નથી.

કાંચનને અહિંથી તમે ગયા તેને બીજા દિવસે વિદાય કરવામાં આવી હતી, અને તેને તમારી પાસે આણવાની વ્યવસ્થા

કરવામાં આવી હતી. પણ મારી આ ધારણા અને વ્યવસ્થા નિષ્ફળ ગઇ છે.

કાંચન માટેની લક્ષ્મીપુરમાં ચાલેલી અફવાઓનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું છે. આ માટે મારું મન બળે છે, પરંતુ હવે લાચાર. એ મર્યો સ્વાર્થાન્ધ્રોએજ ચલાવી હતી. નવલરામ અને પંચરત્ન મંદીરના પુજારી ખાખીનું એ સર્વ કારસ્થાન હતું.

અહિંથી કાંચન સાથે રણુધીર અને રામશરણ ગયા હતા. રસ્તામાં ઉપર જણાવેલ વ્યક્તિઓના કાવતરાંના તેઓ ભોગ થઇ પડ્યા. રામશરણ માર્યો ગયો છે; પરંતુ કાંચન અદ્રશ્ય થએલ છે, ત્યારે લક્ષ્મી ઉન્માદીની બની ગએલ છે.

નવલરામનો પ-તો નથી. નવલેજ રઘુનાથના ખુન માટેનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ જણાય છે, કેમકે રઘુનાથનું જખમી શરીર મળી આવેલ છે, હાલમાં તે વીરપુરની જેલમાં છે.

કાંચનની તપાસ માટે માણસો મોકલતાં ખબર મળ્યા છે કે અરવલ્લીની ટેકરીપર રહેતા યોગી પાસે કોઇ એક વ્યક્તિ એક બાલિકાને લઇ આવી હતી. આ ટેકરી, જે સ્થળેથી રઘુનાથનો દેહ મળી આવ્યો તેની પાસેજ આવેલી છે. એટલે એ બાલિકા કાંચનજ હોવી જોઇએ એમ મને લાગે છે. હજુ પણ હું કાંચનની તપાસ માટે માણસો મોકલું છું. વધુ ખબર મળેથી જણાવીશ.

પ્રિય ભાઇ ! દુઃખી થશો નહિ. લોક રૂઢિના અત્યાચારોના પરિણામો નૈતિક બળને અલાભે સહન કરવાજ પડે છે. શુદ્ધ પ્રેમની પણ કસોટી જગતમાં થાય છે. જગતમાં દુઃખ એ કાંઇ

નવીન વસ્તુ નથી. સુખના યુગો પસાર થઇ ગયા છે. માનવીઓએ વર્તમાનમાં દુઃખોનેજ સુખો માનવાના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે.

મારાથીજ તમારા હૃદયને કલેશ થયો છે તે માટે મને પણ અતિશય શોક થાય છે, પણ તમે શીક્ષીત છો, એટલે મારી સ્થિતિને સારી રીતે સમજી શકો તેમ છો.

ઇન્દ્રના આંસુઓ હજી સુકાતા નથી; પરંતુ કાંચન માટેના છેલ્લા સમાચારથી તેનું હૃદય પણ કાંઈક શાન્તિ પામ્યું છે.

લક્ષ્મી માટે ઉપચાર ચાલુ છે.

હાલમાં તો તમે દીલ્હીજ રહેવાનું હશે ;

હૃદય હૃદયને સમજી શકે છે. ત્યાં વધારે શું.

લિ. તમારા મિત્ર

લલિતના હસ્તધ્વનન.

આકાશ ધીમે ધીમે સ્વચ્છ સ્ફટીકનું રૂપ ધારણ કરતું. હવે, પ્રાતઃકાળની જગનિયાંતાની પ્રાર્થનાઓના મધુર સ્વો ગગનમાં પ્રસરી આ વખતે દીલ્હીના વાતાવરણને પવિત્ર બનાવી રહ્યા હતા.

રામઘાટપર પ્રભુ શિવની આરતી થઇ રહી હતી, અને સ્વર્ગમાંથી જાણે પુષ્પમાળાઓ મોકલવામાં આવતી ન હોય તેમ રવિ કીરણો નટરાજના મસ્તકને વીંટી વળતા હતા. ઘાટના પગથીઆઓ પર શિવ મંદીરમાં અને તેની આસપાસ પુષ્કળ મનુષ્યોની મેદની થઇ હતી. જ્યાં ત્યાં પ્રભુ નામના ઉચ્ચારો થઇ રહ્યા છે. જમુનાના કાંઠે જળે સ્નાન કરતા લાવિકો 'જય

જમુને જય ગંગે ' ઉચ્ચારી રહ્યા હતા. આહા ! આ ભાવિકોના હૃદયો હાલમાં મળશે ! તેઓ વિજ્ઞાનોના કારણે જાણતા નહોતા. પ્રભુના અસ્તિત્વ માટે તેઓ પુરાવા અને સાક્ષીઓની ઇચ્છા કરતા ન હતા. તેમના હૃદયમાં આવી કલ્પનાઓ પણ આવતી નહોતી, પરન્તુ સમયની બલિહારી છે. સમય જતાં, દિવસો વહી જતાં પવિત્ર આર્યભુમિનું પણ પરિવર્તન થવા લાગ્યું. પ્રભુના અસ્તિત્વ માટે મનુષ્યો પુરાવા અને સાક્ષીઓ માગવા લાગ્યા પણ હાય ! સાક્ષીઓ અને પુરાવા ! જ્ઞાને માટે ! મનુષ્યની મગજ શક્તિથી પણ ન સમજી શકાય તેવા માટે ક્યાંથી હોઈ શકે ? વળી આવા પુરાવા દ્રષ્ટિગોચર થાય તો તેને સમજી પણ કોણ શકે છે ? આ જીવો અહિંયા કલકલ નાદની જમુના વહે જાય છે કેવું સૌન્દર્ય કેવો નૈસર્ગિક આનંદ તે ઉત્પન્ન કરે છે. આ આનંદ શાથી આવે છે ? વળી આ સામે જીવો. પેલું નાવ જમુનાના તરંગોપર માતાના ખોળામાં રમી રહેલા એકાદ બાલક પ્રમાણે કેવું નૃત્ય કરી રહ્યું છે. આ ઘંટનાદો શી ગંભીર અસર કરી રહ્યા છે. વળી આ પેલા દુરથી આવતા, પિતાને પાંચે પડતા મુસ્લીમ ભાઈઓની 'અલ્લા હો અકબર, ના નાદો કેવા મધુર લાગે છે. આહા ! આ માનુષી દ્રષ્ય ન હોતું. સ્વર્ગના આનંદની આછી છાયા અહિંયા છટકાવવામાં આવી હતી.

અરવલ્લીના યોગી કાચન અને નવલને લઈ આજે અહિં આવી પહોંચ્યા હતા. આ મંગળ સમયે તેઓ રામઘાટપરના મંદિરમાં હાજર થયા હતા, અને ચારે દિશામાંથી આવતા, જગનિયંતાનું ભાન કરાવતા સ્વરોથી પ્રપ્રુહિત થઈ એ મહાન પિતાના ધ્યાનમાં જોડાયા હતા. કાંચન નવલની સાથે યમુના-સ્નાનાર્થે ગઈ હતી.

યોગીએ દીદ્દહીવાસી પોતાના શિષ્યને પોતાના આવા-
ગમનના સમાચાર જાણ્યા નહોતા; પરંતુ તેઓ જાણતા હતા
કે શિવશંકર હરહમેશ નિત્યનિયમ તરીકે રામઘાટપર આવતાજ
હતા, અને તેમની આં ધારણા આજે પણ સત્યજ હરી હતી.
શિવશંકર પણ અહિં આવી પહોંચ્યા હતા, પરંતુ પોતાના પ્રિય
અને પુજ્ય ગુરૂપ યોગીના આવા ગમનની તેમને જરા પણ
કલ્પના ન હોતી.

વિશાળ રામઘાટના પગથીઆના ખુણાપર સમાધિ જેવી
સ્થિતિમાં પદ્માસનવાળી એઠેલા યોગી પર શિવશંકરની અચાનક
દષ્ટિ પડી. શિવશંકર જગન્નાથ પંડિતની ‘ગંગા લહરી’
ધીમે અને મધુર સ્વરે ગાતા ગાતા ચાલ્યા આવતા હતા.
હાથમાં ચળકતો ઉજ્જો લોટો અને ભાલપ્રદેશમાં ભવ્ય ત્રિપુંડ
આજ તેમને ઓરજ ખુબસુરતી બક્ષસતું હતું. તેમની પાછળ
તેમની પુત્રી શાન્તા કોમળ પગલે ઝાંઝરેનો ઝમકાર કરતી ઘાટના
પગથિયા ચડી રહી હતી. તેની વય લગભગ ૧૩ વરસની
હતી. કુમારી હતી. એટલે પોશાક પણ ઘણોજ સાદો
અને બંધનકર્તા હતો નહિ. યમુનામાં હમણાજ સ્નાન કર્યું
હોવાથી નાગપાશ જેવા સ્કંધપ્રદેશ સુધી પહોંચતા તેના કેશો
જમનાના જળથી શીતળ બનેલ વાયુ લહરીઓ સાથે ગેલ કરી
રહ્યા હતા. શાન્તાના ખીલતી કળી જેવા ઓઢોને અડકતા હતા
અને વળી શિક્ષા પણ સહન કરે જતા હતા તેના હાથમાં જાંઘ
અનેજીવના કુસમોથી ભરેલ જાબડી હતી. ખભે પિતાના અને
પોતાના બીન્ના વસ્ત્રો હતા, અને આ સર્વથીજ શાન્તા કોઈ
માંધવ કન્યા જેવી લાગતી હતી.

‘શાન્તા ? ખેન ? આજે તો આપણાં ભાગ્ય સવળું મળ જણાય છે. જો પેલા યોગીને જોયા ? તેમને ઓળખ્યા ?’

‘બાપુ ? તેઓ અહિંયા ક્યાંથી ? અચાનક આવી ચઢ્યા હશે કે શું ?’

‘હા ખેટા ! યોગીઓ અને સાધુઓ માટે કાંઈ એકસ ઠોાવું નથી. પણ ચાલ બેન ! આપણે તેમની પાસે જઈએ જો તેમણે આંખો ખોલી છે.

શિવશંકર શાન્તાને લઈ ઉતાવળે પગલે યોગી પાસે ગયા અને શાન્તાએ ખોજો પાથરી નમન કર્યું તથા શિવશંકર પણ દંડવત પ્રણામ કરી નમ્ર સ્વરે બોલ્યા

‘મહારાજ અમારા ધન્ય ભાગ્ય છે કે આજે આપનો અહિં મેળાપ થઈ ગયો છે. હવે આપ અમારે ત્યાં પધારો અને અમારા પર કૃપા કરો.

‘કેમ ખેટા શાન્તા ? હું ત્હારે ત્યાં આવું કે ? મને ભોજન આપવાની તને મહેનત નહિં પડે ?’

‘મહારાજ ! મહેનત ? તેમાં મહેનત શી ? મારા બાપુ એક સમયે કહેતા હતા કે આપ જેવા ઉચ્ચ કોટિના મહાત્માઓને અન પ્રાશન કરાવવું એ પ્રભુના શીરસ્તાઓને ભોજન આપવા જેવું છે.’

યોગી હસ્યા. આહા ! માતાપિતાના શિક્ષણના કેટલાં સ્વાદીષ્ટ ફળો આવી શકે છે તેવું વર્તમાનમાં કોઈને જાન છે. ?

શાન્તાને શિવશંકરે કોઈપણ દિવસ નિશાળમાં મોકલી ન હોતા; પરંતુ તેમણે પોતેજ પોતાથી બની શકે તેટલું જ્ઞાન તેને

આપ્યું હતું. વાતચીતોના પ્રસંગો કહાડી ગૌરવથી ઇલઝલી રહેલાં ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસોની કથાઓને કહી તેણે શાન્તાના હૃદયને કોઈ ઉચ્ચતમ પ્રકારનું જ બનાવ્યું હતું. શાન્તા સાદાઈ ની મુતી હતી, ત્યારે તેનું હૃદય જ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ પ્રકાશમાં સ્નાન કરી રહ્યું હતું.

‘શિવશંકર ! આજે મારી સાથે એક બ્રાહ્મણ તનયા આવેલ છે. શાન્તાની વય કરતા તેનું વય સહેજ વધારે છે, અને તેને તમારી પાસેજ રાખવા માટે હું લાવ્યો છું. જુઓ આ સામેથી કાંચન ચાલી આવે છે.’

કાંચન પાસે આવી પહોંચતા યોગી બોલ્યા :

‘બેટા કાંચન ? જો આ તારી આ નવીન સખી શાન્તા અને તેના પિતા શિવશંકર. શાન્તા તું અને કાંચન બે બહેનો થઈ રહેજો અને પ્રભુના રાજ્યમાં બે નિર્દોષ પંખીડા પ્રમાણે ગાતાં ફરજો.’

‘બહુ સારું-મહારાજ ! આપની ઇચ્છા શિરોધાર્ય છે, પરંતુ કાંચન બેન સાથે કોઈ બીજું છે ?’

‘કેમ લાઈ ! કેમ પૂછવું પડ્યું !’

‘મહારાજ ! ક્ષમા કરજો-પણ પેલા લાઈ આપણી સામુંજ જોતા આવે છે અને વળી તેઓ આવે છે પણ આપણી તરફજ.’

‘શિવશંકર ! વત્સ ! તારું અનુમાન સત્ય છે. તેનું નામ નવલરામ છે. હાલમાં તો તે પણ તમારે ત્યાં રહેશે,’

‘ ધણી કૃપા મહારાજ ! આપની સેવા કરવાનો આજે પ્રભાતમાંજ પ્રસંગ મળ્યો એ જોઇ મારું હૃદય ધણું આનન્દ પામે છે. અને શાન્તાને પણ આજે નવીન સખી મળ્યા એટલે હવે તેને વધારે આનન્દ પ્રડશે.’

‘ હીક ત્યારે શાન્તા ! હવે તમે જાઓ. બેટા ! કાંચન ! ચિન્તા કરીશ નહિ. પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખજે, તે સર્વનું કલ્યાણ કરે છે. પ્રભુ એ મનુષ્ય હિતની પ્રતિમા છે. પ્રેમનો સાગર છે. ત્યાંથી પ્રેમજ વહે છે. એ પ્રેમને સ્નેહ કહેવા કે વિષ કહેવું એ પાત્ર પર આધાર રાખે છે. કાંચન ! હવે હું જઈશ, અને થોડા સમય પછી પાછો તને મળીશ હો બેટા ! બોલ ગલરાધશ નહિને ?’

‘ ના પ્રભુ ! આપના આશ્રય તમેની બાલિકાને શાથી ગલરાવું જોઈએ ? વળી શાન્તા બેન છે એટલે મને મજબુત જેવું તો કાંઈ નથી. ’

‘ હીક ત્યારે વત્સ શિવશંકર ! હવે હું જઈશ. અહિંયા આવવાનો મારો હેતુ સફળ થયો છે એટલે અહિંયા રોકાવાનું કાંઈ કારણ નથી. ’

‘ મહારાજ ! આપની ઇચ્છાનો હું સેવક છઉં; પરન્તુ આજનો દિવસ તો મારે ત્યાંજ વ્યતીત થાય તો હીક.,

‘ નહિ આજ તો નહિં. શિવશંકર ! આત્માઓ ભિન્ન નથી. શુદ્ધ સ્નેહ વચ્ચે અંતરાય હોતો નથી. ’

‘ જીહા. પરન્તુ માનુષી હૃદયને અમુક વાંછનાઓ થાય એ ક્ષતવ્ય ગણાય. ’

‘ નહિં-ખેટા-આજ તારી ઇચ્છા હું સફળ, કરી શકું તેમ નથી ?

‘ ભલે ત્યારે આપશ્રીની જેવી ઇચ્છા; પરન્તુ કાંઈ ફળા-હાર લેવાને હું વિનંતિ કરું છું. ’

‘ ઠીક. પરન્તુ હું નગરમાં નહિં આવું, તમે અહિંયાજ. લઈ આવો તો સારું. ’

શિવશંકરને આ યોગી પર સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેમની’ ઇચ્છાને તેઓ આશાજ માનતા હતા. એટલે વિશેષ આગ્રહ કર્યા વગર તેઓ ફળાહાર લઈ આવ્યા અને યોગી મહારાજને ફળાહાર કરાવી ત્યાંથી કાંચન શાન્તા, સાથે ધીર તરફ ગયા.

અને યોગી પોતાને રસ્તે પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું

હેમ અને થોડી.

केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिमयः ।

શુક્તિહીન વિચારે તુ ધર્મહાનિઃપ્રયોયત ॥

મનુસ્મૃતિ ૧૧૩.

વી પ્રિયાને છોડી લક્ષ્મીપુરનો ત્યાગ કરી બળતા હૃદયે હેમ દીલ્હી આવી પહોંચ્યા; પરંતુ અહિંયા પણ તેમને શાન્તિ મળી નહિ. દીલ્હીવાસિ હેમના સગા સંબંધીઓ હેમનું કૃશ મૂખ જોઈ ચિન્તાતુર બન્યા; પરંતુ હેમને તેઓ આ વિષે કશું પૂછી શક્યા નહિ. ચિન્તામાંને ચિન્તામાં હેમનું શરીર ગળવા માંડ્યું, અને થોડા દિવસોમાં એક સમયનું માંશલ શરીર હાડપીંજર બની ગયું. ચિન્તા રાક્ષસીની શી અજબ કરવો તેનાજ દેહનું લક્ષણ કરી જીવન નભાવે જવાનો તેનો નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે.

દિવસો એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ હેમની ચિન્તા વધતીજ ગઈ. લલિતના પત્રની રાહ જોતાં જોતાં હેમનું હૃદયકંમળ કરમાવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે મરણોન્મુખ થતું ચાલ્યું. આહા ! ખીચારી અબળા કાંચનનું શું થયું હશે ? ગરીબ નિર્દોષ આલિકાને હજી આ જગતનો અનુભવ નથી. આ આલમપટપર તે હજી આલક છે. તેનું શું થયું હશે ? રાત્રિ દહાડો આવાજ વિચારો હેમના હૃદયમાં સ્થાન લેવા લાગ્યા.

નયનોના મિલનથી પ્રણય જન્મ પામે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ કુદરતી રીતેજ પરસ્પર તરફ આકર્ષાય છે. ત્યાર પછી એ પ્રણયને ફળીભુત કરવા માટે રમણી અને પુરુષના હૃદયો તરફડવા લાગે છે, અને જો આ પ્રેમ શુદ્ધ તથા પવિત્ર હોય તો બંને પ્રેમીઓ, પોતાનો સ્નેહ ફળીભુત ન થાય ત્યાંસુધી તરફડીયાં માર્યાંજ કરે છે. જ્યાં પ્રેમ આવે છે ત્યાં જ્ઞાતિ કે વય પણ જોવાતી નથી, અને જ્યારે ખરો સ્નેહ આવે છે ત્યાં જન-સમાજના બંધનો પણ રસ્તો રોકી શકતા નથી.

કાંચન અને હેમની બાબતમાં આજ પ્રમાણે બન્યું. હેમ એક બ્રાહ્મણ-તનયા કાંચનને ચાહતા હતા, અને એ પણ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજતા હતા કે વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણના લગ્નો જન-સમાજમાં જડમૂળ ધાલી ખેડેલ પ્રચલિત રૂઠીઓ વિરુદ્ધ છે; પરંતુ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજતાં હતાં કે રૂઠીઓ એ ધર્મના આદેશો નથી. શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓ નથી. રૂઠીઓ ધણું પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે એટલે એ માન્ય કરવી એવું કાંઈ છેજ નહિ. વળી દેશની વર્તમાન દુર્દશા જોતાં તેમને આ જ્ઞાતિબંધનો અતિશય હાનિ કરનારા જણાતાં હતાં. એકબીની વચ્ચે મહાન વિદ્વ તરીકે આજ રૂઠીઓ હતી. હિન્દુ જનસમાજને ક્રમે ક્રમે કરી નાશ કરનાર આ રાક્ષસીઓજ છે એમ તેમને લાગતું હતું.

દીલ્હીમાં તેઓએ દશેક દિવસ ગાળ્યા; પરંતુ તેમને ત્યાં લાંબો સમય રહેવાનું ગમ્યું નહિ અને આથી તેઓ મથુરાં આવી રહ્યા. આજે તેઓ પોતાના ભાવિનો વિચાર કરતા ખેદા હતા, અને પાસે પડેલા ચાના પ્યાલા તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકી રહ્યા હતા.

‘હેમચન્દલાઈ ! આ કોઈ યોગી તમને મળવા ઇચ્છે છે’
હેમે ચાનો પ્યાલો પુરો કર્યો ત્યાં તેના પડોસી કરુણાશંકરે
બહારથી કહ્યું. હેમ જ્યારથી અહિં આવ્યા ત્યારથી તેમને કરુ-
ણાશંકર સાથે ભારે સખ્ય થયું હતું. સાયંકાળે તેઓ હાથમાં
હાથ લઈ યમુના તટે શુદ્ધ હવા માટે જતા, અને હેમ વારંવાર
તેના આ આત્મણુ મિત્ર સાથે રૂઢિઓના જીલમ વિષે ચર્ચા કરતા
હતા, અને કરુણાશંકર ક્યારેક આત્મણુનો અને રૂઢિઓનો પક્ષ
લેતા હતા ત્યારે કેટલીકવાર અને મોટે ભાગે હેમના પક્ષમાંજ
લખી જતા હતા.

‘કોઈ યોગી મળવા ઇચ્છે છે’ સાંભળી હેમને જરા આશ્ચર્ય
તો થયું. વળી આ શા ઢોંગ ? આ યુગમાં યોગી કોણ ? પેલા
ધુતારા લંગોટીઆ બાવામાંઓનો તો કોઈ નહિં હોય ? વળી
મારી સાથે તેને શું કામ હશે ? પણ ગમે તેમ હોય તેને મળ-
વામાં કાંઈ વિઘ્ન નથી એમ ધારી હેમ બહાર આવ્યા અને
આંગણમાં ઉભા રહેલા યોગીને પ્રણામ કરી તેમને અંદર લઈ
આવી, તેમને પોતાની ખુરશીપર બેસાડવાનો આગ્રહ કર્યો; પરન્તુ
યોગી બોલ્યા: ‘બેટા ! આજ દશ વરસ થયાં દુનિયા ત્યાગી છે.
અને ત્યાગની સાથે આ આત્મમપટપરની સર્વ વસ્તુઓ સાથેનો
મારો સંબંધ તૂટ્યો છે. જગનિયંતાની ઇચ્છાનુસાર હવે નીલા-
વવા માટેની જરૂરી વસ્તુઓ સિવાય બીજી વસ્તુઓનો હું ઉપ-
યોગ કરતો નથી.’

હેમને આ જવાબ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. મુળમવાસિ,
પાત્રિમાત્ર કેળવણી સીધેત્ર હેમને આવા ઉત્તરનો સ્વપ્ને પણ
ખ્યાલ નહોતો. યોગી, અરેબરો યોગી તેણે કોઈપણ દિવસ

નજરે તો શું પણ સ્વપ્ને પણ જોયો નહોતો. ભારતના ગૌરવરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં સુવર્ણમય અક્ષરે કાતરાઈ રહેલાં યોગીઓના નામોથી તે અજાણ્યો નહોતો; પરંતુ અરે રે. હિન્દમાં વર્તમાનમાં આવા યોગીઓ હશે કે નહિ તે વિષે પણ તેનું હૃદય શંકાથી ભરેલું હતું.

હોમને હવે જરા ગુન્યવડો તો ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ તરતજ પાસેના ઝારડામાં જઈ સાદડી લાવી તે પર યોગીને બેસાડ્યા અને તેમને જળપાન કરાવી પોતે પણ સામેજ આસન લીધું.

થોડીવાર વિશ્રાન્તિ લીધા પછી યોગી બોલ્યા:

‘અહિંના મારા આવાગમનથી તમને આશ્ચર્ય થતું હશે. તમે મને નથી જાણતા પરંતુ તમારા નામ અને તમારી સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક બાબતોથી હું પરીચીત છઉં, અને આથી તમારી પાસે આવ્યો છું, યોગીએ વળી કહેવા માંડ્યું:

‘મારા કહેવાથી આશ્ચર્ય પામશો નહિ. કાંચનને તમે ખરા સ્નેહથી ચાહો છો એ પણ હું જાણું છું; પરંતુ તમે વૈશ્ય છો. અને કાંચન એક બ્રાહ્મણ તનયા છે. વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ વચ્ચે લગ્ન વ્યવહાર નથી તે તો તમે જાણતાજ હશો.’

‘જી-હા-મહારાજ-પરંતુ ત્રણા સમયથી પડી ગએલ રીઠીને આપ વ્યવહાર કહો છો. એ રીઠી બંધનકર્તા નથી. વળી જ્ઞાતિ એ કાર્યથીજ છે. જન્મથી નહિં એમ મનુભગવાન જણાવે છે. આપને આતો વિદીતજ હશે.’

‘હા એ સર્વ સાચુ—પ્રાચીન સમયમાં આવા લગ્નો થતાં હતાં તે પણ મારાથી અજ્ઞાત નથી. તોપણ મનુષ્યોના હૃદયો યુગની રૂઢીઓથી બંધાએલા હોય છે, અને આથી એ રૂઢી ભંગ કરતાં તેમને ક્ષોભ થાય છે. વળી કાંચનના સગાંઓ આ બાબતમાં અનુમતિ આપે એ પણ મને તો અસંભવિત લાગે છે.’

‘મહારાજ ! એ સર્વ સાચું. સારાનરસાનો વિચાર નહિં કરનાર અને સ્વાથી માણસોનું આ પ્રમાણે કહે છે. પોતાના સમયના જમાના તરફ દ્રષ્ટિ નહિ ફેંકતા પોતાની માતૃભુમિના લાલાલાલનો જરા પણ વિચાર નહિં કરતા તેઓ પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવેલી પ્રથાનેજ વળગવા મથે છે; પરંતુ આથીજ હિન્દુ જનસમાજે કેટલું ભયંકર નુકસાન ખમ્યું છે તે તો ભુતકાળ તરફ દ્રષ્ટિ કરનારજ જોઈ શકે તેમ છે. વળી હાલ વર્તમાનમાં પણ રૂઢી રાક્ષસીઓના હજારો બલિદાનો મોળુદ છે. જ્યારે આવી રૂઢીઓ આવા સ્નેહલગ્નો થવા દેતી નથી ત્યારે વ્યક્તિઓ હિન્દુ ધર્મને પાદપ્રહાર કરી શહેરી (સીવીલ) લગ્ન કરે છે, અને એ રીતે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ જનસમાજ બે શુદ્ધ સ્નેહીઓને હરહમેશને માટે ખોઈ બેસે છે. જમાનો સમયના અનન્ત સાગરમાં વહે જાય છે. દુનિયાના દરેક પ્રદેશો સંસ્કૃતિના પગલાં ભરી રહ્યા છે ત્યારે એક સમયે આલમના કોહીનૂર રૂપ ભારત આજે ગુલામગીરી અને કુસંપની શૃંખલામાં બદ્ધ બની તરફડી રહ્યું છે. મહારાજ ! આં શોચનીય દશા પણ આવીજ રૂઢીઓને આભારી છે ?’

‘હૈમચન્દ ! તમારા શબ્દોપરથી મને જણાય છે કે તમે વર્ણોને પણ ઈચ્છતા નથી ?

‘આપનું’ અનુમાન સત્ય છે. યુરોપના પંડિતોએ એ તો સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને આપણો ઇતિહાસ પણ જણાવે છે કે આપણે શરુઆતમાંથીજ ભારતવાસિઓ નથી. આપણે ખીજેજ સ્થળેથી ભારતમાં આવ્યા હતા. આ સમય અને આ પછીના સમયને વૈદિક સમય કહેવામાં આવે છે. અને ત્યાર પછીજ આ જાતિ પ્રતિષ્ઠા થઇ અને સમયના વહેવા સાથે તેનું બળ પણ વૃદ્ધિંગત થયું. આ માટેના ઘણા પ્રમાણો વેદના મંત્રોમાં મળી આવે છે. વળી એ સમયે સમાજ-નિયંત્રા બ્રાહ્મણોને પણ આ બાબતનું જ્ઞાન હતું અને વર્તમાન દશા તે આ સર્વનુંજ ફળ છે. ધીમે ધીમે હિમાલયમાંથી આર્યો કન્યાકુમારી નરફ વધવા લાગ્યા, અને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તેઓએ લિત્ર લિત્ર સમાજો સ્થાપી, અને આ રીતે હિંદમાં પુષ્કળ સમાજો સ્થપાણી. સમાજભેદ, ભાષા-ભેદ, આચાર વ્યવહારભેદ અને ખીજ પણ પુષ્કળ ભેદોને પરિણામે જાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો. સાગરમાંનાં મત્સ્યોના ટોળાંઓની માફક ભારતવાસિઓ એકતાશૂન્ય બન્યા, અને પરિણામમાં તેઓને વર્તમાન દુર્દશામાં આવી પડ્યું પડ્યું છે. ઐક્ય વગર ઉન્નતિની કદી પણ આશા રાખી શકાય તેમ નથી. અને આ ઐક્ય જ્ઞાતિભેદ તૂટ્યા સિવાય થઇ શકે તેમ નથી.’

‘વત્સ હેમ ! તમે જરા આગળ વધો છો; પરંતુ એક દુનિયા ત્યાગી તરીકે મારે તે સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. તમારી મનોવૃત્તિ જાણવાના હેતુથીજ તમને મેં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. ચાલો હવે હું જઇશ.’

‘નહિ-મહારાજ-આજ સાયંકાળની બીક્ષા આપ અહિંજ લેવા કૃપા કરો.’

‘ નહિ-ખેટા હું દિવસમાં એકજ સમય બીક્ષા લઉં છું.
તોપણ તમારો આગ્રહ છે તો થોડું જળ આપો.’

હેમનું મૂખ નિસ્તેજ થઇ ગયું. કટપનામાં પણ નહિ
ધારેલા આવા યોગીના મેળાપથી તેને ધણો આનન્દ થયો હતો,
અને વિરહ દુઃખ પણ ઓછું થયું હતું. યોગી માટે તેના હૃદયમાં
કુદરતી માનનો ઉદય થયો હતો; પરન્તુ યોગીને પોતાની આ-
નાની ઇચ્છા પણ સફળ કરતાં ન જોઇ તે જરા શુભીત થયો,
છેવટમાં યોગીના કમંડલુમાં જળ આવ્યું અને યોગી પણ જળ
લઇ હેમને આશીર્વાદ દઇ વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૨૨ મું,

ગંગા ડોશીના ઘરાકો.

‘ But we have bid farewell,
To all the virtues of those better days,
And all their honest pleasures.

Cowper.

યન ઓ કાંયન ! હજુ ઉડી નથીને ? ચાલ ચાલ,
સૂર્યોદય થવા આવ્યો છે. યમુનામાં સ્નાન કરવા
જવું છેને ? શાન્તાએ પ્રભાતના પહોરમાં
આનન્દથી કહ્યું.

‘ અરે વાહ ! શાન્તા બહેન ! આજ તો પ્રાતઃકાળમાંજ
કાયલ ટહુકી કે શું ? ’

‘હા મારા બાબા લાભી ! કોયલડી ટહુકી અને તે પણ વસન્તદેવીના સ્મિતથી.

‘પણ આજે શું છે તે તમારુ મોઢું હસી રહ્યું છે ? સ્વપ્નમાં કોઈને જ્યાં તો નથીને ?’

‘વાહ લાભી ! વરે તેજ હસે અને કુમારા રહે તેટલા રહે કે ? તમે મારા લાઈને વર્ષા એટલે તો તમને જ્યારે અને ત્યારે વરવું વરવું થઈ રહ્યું છે. હમેશ વરવાની વાત. કુમારા રહેવાની વાત કોઈ દિવસ કરી છે.’

‘અરે શાન્તા બહેન ? એ તો બહુ ચતુરાઈ ન કરો. પોપટની માફક પઢે જાવ છો પણ તમારુ મન શું કહે છે ? વરવાની વાત આવે છે ત્યાં તો ગુલાબ ખીલી નીકળે છે ?

‘અને જીવો પેલી પુષ્પ કળી જેવું આ તમારુ મુખ મારા લાઈનું નામ સંભળાય કે તરતજ સુવાસ પ્રસરાવવાનો પ્રારંભ કરે છે તેનું કેમ ?’

‘તેનું આમ’ કહેતાજ વિમલાએ શાન્તાને બાથમાં પકડી તેના મ્હોપર હાથ દઈ દીધો, અને બંને નણુંદ લાભી હસી પડ્યાં. આવું નિર્દોષપણું અને આવું સુખ કેટલા હિન્દુ ગૃહોમાં વિરાજીત છે ?

‘શું હતું શાન્તા ? આજે સવારમાં તમે બંને જણુ શું વરવું વરવું કરી રહ્યા હતા ? લાંબી શ્રી તો વર્ષા હવે તો તારેજ રહ્યું. બહુ ઉતાવળી શા માટે થાય છે ? સમય આવે તું પણ વરીશ. તારા જેવી કુટડીને કોઈ કુમારી તો નહિં રાખેને ?

‘વાહ-વાહ-કાંચન ! લાભીનો પવન તને પણ આજે વાયો લાગે છે. વરવાની વાત તો લાભીએ કહાઠી-હું તો એ માટે

બોલી પણ નથી; પરન્તુ વરવાનું તો મન તમારું છે. એટલે કોઈ વરવાની વાંત : કહાડે કે તેને તમે ઉપાડી લ્યો છો. '

‘હવે-ચાલ-સવારના પહોરમાં આવી ઠંઠા મસ્કરી હોય ? ચાલો તડકો થતાં પહેલા સ્નાન કરીને પાછા વળી આવીયે. '

હસતી અને રમતી કાંચન અને શાન્તા યમુનાના ઘાટ ભણી વિદાય થઈ. શાન્તાનાપિતા શીવશંકર તો પહેલેથીજ યમુના તટે ગયા હતા.

કલકલ નાદીની યમુના તો સ્નેહની ધૂનમાંને ધૂનમાં સમૃદ્ધ તરફ વહે જતી હતી-એક પક્ષી એક તરંગો અને એ તરંગોની સાથે રમતા ઉપા સૂન્દરીના ભવ્ય કિરણો તરફ તેની દ્રષ્ટિ પણ ન હોતી-નાના નાવડાઓ યમૂનાપર ગેલ કરતા હતા, અને નાવિકોના પ્રભાતીયાં યમુના તરંગોની લહરીઓ સાથે ગેલ કરી યમુનાના અગાધ જળમાં અને અનન્ત આકાશમાં અદ્રશ્ય થઈ જતા હતા. ફક્ત રહેતો હતો પછવાડે શંખ અને ભેરી નાદ-આસ્તિકોના પ્રભુ પ્રાર્થનાના નમ્ર શબ્દોનો ગુંજારવ અને ઘાટોના પગથીઆ સાથે અથડાતા તરંગોનો સુમધુર અવાજ તથા સાથે સાથે ઘાટ પર આવતી રમણીઓના ઝાંઝરોનો ઝલુકાર-આ સિવાય અહિં રામઘાટપર બીજું કંઈ સંભળાતું નહોતું.

અગિયરસ હોવાથી રામઘાટપર આજે હજારો મનુષ્ય બચ્ચાઓ આવ્યા હતા. યમુના જલમાં પાપના પુંજને પીગળાવી નાંખવાની આતુરતાથી ઘણાં ભાવિકોનો પણ અહિં જમાવ થયો હતો. વળી સ્નાન કરી, પુણ્ય ખાદી જઈ એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાના હેતુથી દીલહીવાસિઓની પણ અહિં ઠૂંઠ જામી હતી. બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધો, લિંગ લિંગ ધમ્મ્યાઓથી અને હેતુઓથી અહિં.

હતા અને મનુના પોતાના સ્નેહભીના જલથી તેમને સ્નાન કરાવી રહી હતી.

તીર્થસ્થાનોમાં ફક્ત ભાવિકોજ આવે છે તેમ નહિં. ભાવિકો યા તો નાસ્તિકો, પ્રભુને નહિં માનનારા અથવા પ્રભુની મસ્કરી કરનારા પણ અહિં આવે છે. વળી કેટલાક કુદરતમાતાના સૌન્દર્યને નિહાળવા પણ આવે છે ત્યારે કેટલાક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સ્થૂલ દેહના લાવણ્યનું પાન કરવા પણ અહિં પધારે છે. આવા બાટો પર કેટલાક પ્રભુ પૂજનાર્થે આવે છે, ત્યારે કેટલાક શિકારીઓ શિકારાર્થે પણ આવે છે. તિર્થસ્થાનો એ કાંઈ ભાવિકોએ ઇજારે રાખેલ સ્થળો નથી. વળી એક મનુષ્ય ભાવિક છે કે નહિં તે પણ તેના મોઢાપરથી ચોકસ કહી શકાય નહિ. પ્રાચીન સમયમાં કદાચ કહી શકાતું હશે પણ વર્તમાનમાં તો નહિંજ 'દગા બાજ દોતું નમે' એ વાક્ય અનુસાર અને એ કાંઈ અસંભવિત નથી, અને આ વાતના હજારો દાખલા વર્તમાનમાં હિન્દુઓના મહાન પવિત્ર સ્થાનોમાંજ નજરે દેખાય છે. હાલમાં તિર્થસ્થાનો ઘણે ભાગે બ્રહ્માચારનાજ સ્થાનો થઈ પડેલા છે, જ્યારે મંદિરો અને હવેલીઓ કુથલી અને નિન્દાના ઓતરા બન્યા છે, ત્યારે આવા સ્થાનો કે જ્યાં દેશ દેશના હજારો તરેહની પ્રકૃતિના મનુષ્યો આવે ત્યાં આવો બ્રહ્માચાર થાય તેમાં નવાઈ શી ?

આજે પણ અહિંયા આજ પ્રકાર હતો. રામઘાટ પર સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને સ્નાન કરવાના સ્થળો જુદાંજ મૂકરર કરવામાં આવ્યા હતા. તોપણ એ સ્થળો વચ્ચે વધારે અંતર હતું નહિ. એટલે પુરુષો સ્ત્રીઓને જોઈ શકતા અને સ્ત્રીઓ પુરુષોને જોઈ શકતી; પરંતુ આતો તીર્થસ્થાન; છે, પાપ દૂર કરી હૃદયપાવત્ર કરવાનું સ્થળ છે ત્યાં વળી આવી બાબતો પર લક્ષ્યઆપવાનું હોય ?

કાંચનને દિલ્હીમાં આવી રહ્યા ને એ ચાર દિવસો થયા હતા અને યમુના તટપર શિકારની શોધમાં ફરતાં ગોર 'મારાજે' ના ટોળાંઓએ તેને હજી દીલ્હીવાસી તરીકે ઓળખી નહોતી. શાન્તાની સાથેજ કાંચન આવતી તોપણ ગોરો તો પોતાનું કર્તવ્ય(!) કરતાજ-એક પછી એક, લાંબા લાંબા ત્રીપુંડવાળા, શિખાને સ્વતંત્રતા આપી શુદ્ધ હવા સાથે ગેલ કરવા દેનારા, અને ગોળ-મટોળ શરીરવાળા ગોર 'મારાજે' ખીસામાં કંકુ અને અક્ષતના પડીકાં લઇ કાંચનની આસપાસ ફરી વળી 'એન ! સ્નાનવિધી કરો-સવિધ જમુનામાં અસ્નાન કરો, હાથ જોડ કરો-દખણા આપી આત્માનું કલ્યાણ કરો' વિગેરે વચનોનો ધ્વનિ કરતા હતા; પરંતુ શાન્તા ચાલાક હતી, અને ગોર 'મારાજે' ની પ્રચંડ દૂંદોનીચે રહેલા 'દખણા' ખાઇ ખાઇને જીવન નલાવતા હૃદયમાં શું છે તે તે સમજતી હતી-સ્નાનવિધી એટલે ગોર 'મારાજે' ના હાથોની હર હમેશને માટે તૈયાર અને ખુલ્લી હથેલીમાં એ ત્રણ દમડીઓ અને તેના બદલામાં ભાવિકોને, અંધશ્રદ્ધાળુઓને પઢાવવામાં આવતું અષ્ટમુપષ્ટમ અને ભદ્રંભદ્રં. આ સિવાય, 'દખણા' માટેનીજ ખાસ ક્રીયાઓમાં ખીજું કંઈ ગૂઢ તત્વ શાન્તાને તો સમજતુંજ નહોતું. એક દિવસમાં હજાર એ હજાર હાથ જોડ કરાવનારા હાલના જમાનાના બ્રાહ્મણોના બ્રાહ્મણત્વ પરથી લોકોને શ્રદ્ધા ઉડી જાય તો તેમાં ગુનડો કાનો ? પાશ્વિ-માત્ય સુધારાનો કે કહેવાતા બ્રાહ્મણ ગોર 'મારાજે' ની મોઢક પિપાસાનો ?

પ્રભાતની નૈસર્ગિક શાન્તિમાં આનન્દથી વાતો કરતાં કરતાં બંને સખી રામઘાટપર આવી પહોંચી અને સ્ત્રીઓને માટે

નિયમત થયેલા સ્થાનપર જવા લાગી-અંધકાર હવે દૂર થઈ ગયો હતો. સૂર્યદેવના કિરણો એક પછી એક યમુનાપર ડાલતો નૈકાઓમાં કુદકેને ભૂસકે સ્થાન લેતા કતાં-કાંચને, હજુ તો સ્ત્રીઓ માટેના સ્થળ તરફ જવા સારુ એકાદ એ પગલા લયાં હશે ત્યાં તેને લાગ્યું કે કોઈ વ્યક્તિએ તેને સ્પર્શ કર્યો છે, તેણે પાછા વળીને જોયું તો તેનાથી જરા દૂર એ યુવાનો ઉભા ઉભા તેના તરફ દ્રષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. બીચારી કાંચન, નિર્દોષ અબળા ભય પામી ગઈ-દુનિયાદારીથી અબળા બાલીકાને જ્ઞાન નહોતું કે આ આલમપર નરપીશાઓ પણ પેદા થાય છે. એ રાક્ષસોતું કાર્યસ્થાન અમુકજ નથી હોતું. કોઈપણ સ્થળે પોતાની વિષય વાસનાથી તૃપ્તિ માટે તેઓ નિશાચરો પ્રમાણે ભ્રમણ કરે છે અને પોતાના આત્માઓને માટે પોતેજ શૃંખલા બનાવે જાય છે. શાન્તા ધીમે ધીમે, આનંદમાં નાયતી, આગળ જતી રહી હતી. અને કાંચન પણ લયની મારી એકાદ હરણીની માફક તેની સાથે થઈ ગઈ. થયું. જવા દો.

પાપીઓ અને કાળાકર્મો કરનારા પ્રભુના વ્યાપકપણામાં માનતા હોય એ સંભવિત નથી-અરે ખુદ ખુદાના અસ્તિત્વમાં પણ તેઓને શ્રદ્ધા હોય એ પણ કલ્પનામાં આવી શકતું નથી કાંચન સરલતા અને નિર્દોષપણાની પ્રતિમાને હચરાન કરનારા નરરાક્ષસોએ પણ એમજ ધાયું કે તેમના કાળા કામ તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ નથી. શાન્તા અને કાંચનને સ્ત્રી-ઘાટ તરફ જતી જોઈ તેઓ પણ આગળ વસ્યા અને પુરુષ ઘાટના સ્ત્રી-ઘાટ તરફના છેડા પર આવી ઉભા-લોકલજ્ઞથી કહો કે કોઈપણ પ્રકારના લયથી કહો તેઓ, સ્ત્રી-ઘાટપર તો જઈ શક્યા નહિ.

અને શાન્તા તથા કાંચન આઓના સમૂહમાંથી અદ્રશ્ય થઇ ગઇ
છતાં સ્ત્રી સમૂહમાંથી તેમને શોધી કાઢવા માટે તેમના નયનો
તરફડીયા મારવા લાગ્યા,

‘બસ, એજ આપણે તો એજ જોઇએ, પેલી ગંગા ડોશીને
આજ લાવી આપવા માટે કહેવું. ભલે પૈસાના કાંકરા થાય પણ
એજ. આહા ! શું રૂપ, જાણે હંસણી ’ એમાંથી એક છેલ્લખટાઉ
એ બીજાને કહ્યું.

પણ અરે આ શું ?

બીજો હજી ઉત્તર આપે છે ત્યાં તો પાછળથી તેમને કાંઈએ
સખત ધક્કો લગાવ્યો અને બન્ને જીવાનીઆઓ, ઘાટના પગ-
થીઆઓને પાવન કરતાં યમુનાના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં પડ્યા.

પરન્તુ યમુનાને શું હતું ! આવાં પાપીઓના પાપ પુન્યોથી
તે તો બીયારી કંટાળી ગઇ હોય તેમ લાગતું હતું. તે તો
પોતાના વહાલાને ભેટવા ત્વરિતં વેગે સ્નેહગીત ગાતી નૃત્ય કરતી
વહે જતી હતી.

પ્રકરણ ૨૩ મુ.

લલિતનો આગ્રહ.

You know how to read the signs of weather
but cannot read the signs of times!

Christ.

ન વલરામ હમેશાં કાંચનની સાથેજ રહેતો હતો. અરવલ્લીના યોગી સાથેના મેળાપ પછી તેનો જીવનપ્રવાહ કાંઈ જુદીજ દિશામાં વહેવા લાગ્યો હતો. ભૂતકાળનો ખુની, હુટારો, ધુટારો, લક્ષ્મી નવલ હવે રહ્યો હતો નહિ. તે તો આ દુનિયાના પટ-પરથી હરહમેશને માટે વિદાય થયો હતો. કુકર્મો કરવા માટે જે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો તેજ બુદ્ધિનો ઉપયોગ હાલમાં તો સારાં અને પવિત્ર કામો માટે થતો હતો. પાપના પશ્ચાતાપથી હૃદય પવિત્ર બન્યું હતું.

નવલ હરહમેશ કાંચનની સાથેજ રહેતો હતો. જ્યાં કાંચન જાય ત્યાં નવલ તેની સાથેજ જતો હતો, અને કાંચનને એક પણ પણ વિખૂટી નહોતો. તેને એમજ લાગતું કે દીલ્હી શહેરમાં ઘણાં રઘુનાથો રહેતા હશે. વળી કાંચનના આ વર્તમાન દુઃખોનું મુળ પોતેજ છે એમ તે માનતો હતો. અને આથી તેણે કાંચનના હેમ સાથે લગ્ન કરાવી સુખી કરવાની જીવન પ્રતીજ્ઞ લીધી હતી. વાચક? દુર્ગુણી વ્યક્તિઓ અને પાપપુંજથી ઢંકાઈ ગયેલા પુરૂષો જ્યારે એતે છે, જ્યારે પશ્ચાતાપથી તેમનાં હૃદયો

પાવન થાય છે અને તેમને જ્ઞાન થાય છે કે તેઓના પોતાના કામો નીચ પ્રકૃતિના હતા ત્યારે તેમનો માર્ગ સત્ય તરફ વળે છે, અને એ માર્ગમાં તેઓ અતિશય ઝડપથી આગળે વધી જાય છે. આવા ખરાબ માણસોમાં બુદ્ધિ હોતી નથી તેમ નહિ. બલકે કહેવું જોઈએ કે સાધારણ માણસો કરતાં તેઓની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હોય છે; પરંતુ એ બુદ્ધિનો ઉપયોગજ ખરાબ રીતે થાય છે; પરંતુ જ્યારે અંધકારના પટો ચીરાય છે અને કોઈ સ્વર્ગીય કીરણો તેમના હૃદયોને પવિત્ર બનાવે છે ત્યારે આ બુદ્ધિ ડાહ્યામાં ડાહ્યા ગણાતા માણસો ન કરી શકે એવા સત્ય દિશા માટેના પરાક્રમે કરી દેખાડે છે. આજ પ્રમાણે નવલનું પણ થયું.

ઘાટપરના બનાવની સવારે નવલને સવારના પહોરમાં જરા વધારે નિદ્રા આવી ગઈ અને બન્ને સખીઓ તેને સાથે લીધા વગર વાતોમાંને વાતોમાં ઘાટ તરફ ચાલતી થઈ, પરંતુ તેમના વિદાય થવા પછી થોડાકજ સમયમાં નવલ જગ્રત થયો અને કાંચનને સ્નાન માટે ગએલી જાણી એકદમ પછવાડે ગયો. પ્રભુ જે કરે છે તે મારા માટેજ. નવલ પણ પછવાડે રહી ગયો તે સારું થયું અને એથીજ ગંગાડોરીના ઘરાકોને પુરુષાંજલી મળી.

સાયંકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો. શિવશંકર સાયં સન્ધ્યામાં પરોવાયા હતા, અને શાન્તા તથા તેના પ્રહારાં ભાભીશ્રી ભોજન સામગ્રીની તૈયારીમાં રોકાયેલાં હતા, અને કાંચન શિવશંકરના ગૃહની અગાસીપર વિચારમાં પડેલ હતી. શાન્તાને તથા તેના ભાભીને હરહમેશ કાંચન માટે વિચારો

આવતા હતા. કાંચન તેમને ત્યાં ક્યાંથી ! વળી આ નવલ સાથે શા માટે અને યોગી સાથે તેમનો સંબંધ શો ? વિગેરે વિગેરે વિચારો તેમના હૃદયમાં ઘોળાતા હતા; પરંતુ કાંચનનું પવિત્ર હૃદય ખતાવતું પવિત્ર વર્તન, કાંચનનો નિર્દોષ ચહેરો અને નવલનું સાધુ જીવન જોઈ તેમના હૃદયમાં કોઈપણ પ્રકારની ખરાબ શંકાએ સ્થાન લીધું હતું નહિ. વળી શાન્તાના પિતાપરના યોગીના પત્રપરથી તેમને સહજ જણાઈ ગયું હતું કે કાંચન કોઈપણ કારણે પોતાના ભરથારથી જુદી પડી છે. જ્યારે જ્યારે કાંચન વિચારમાં પડેલી જણાતી ત્યારે ત્યારે તેઓ એમજ ધારતા હતા કે કાંચન તેના પતિનોજ વિચાર કરે છે, પરંતુ શાન્તા પિતાની આજ્ઞાનુસાર કાંચનને એકલી રહેવાજ દેતી નહિ. તો પણ ૨૪ કલાકમાં અમુક પળો તો આવીજ જતી કે જ્યારે કાંચન ભૂતકાળને સંભારી આંસુ પાડતી. આ સમયે પણ તેને એકાન્ત મળી ગયું, અને પાક ગૃહમાં કાંઈ વધારે કામ નહિ હોવાથી તે છાનીમાની અહિં આવી વિચારવમળમાં ગોથાં ખાવા લાગી.

‘ હેમ ? ઓ નાથ ? બસ આટલાજ સમયમાં વિસરી ગયા ? આજે કેટલા દહાડા પસાર થયા પરંતુ આપ ક્યાં છો તે પણ જણાવ્યું નહિં. અરેરે સ્ત્રીનો અવતારજ અલાગ્યો છે. હાય જો પુરૂષ હોત તો આપની પાસે ન આવી શકી હોત ? દુનિયાની ચારે દિશા ઉથલપાથલ કરી આપને શોધી કાઢ્યા હોત નહિ ? પરંતુ આપ તો પુરૂષ છો. ત્યારે શું આપ મને ચાહતા નથી ? શું આપના હૃદયલાવ બધા ઉપરનાજ હતા. ? અરેરે ! એવું હોઈ શકે ? ત્યારે શું બધા માણસોનો સ્નેહ આવોજ હશે ?

શું માણસોનો, પ્રભુ ભક્તોનો પ્રભુપરનો સ્નેહ પણ આજ પ્રકારનો હશે ? દેવ દર્શન, અને હવેલીઓમાં પ્રભુ પૂજનાથે જનારા શું બધાં ઢોંગી હશે ? નહિ નહિ. એ સર્વ તો ગમે તે પ્રકારના હોય પણ હેમ તમે તો તેવા નથીજ. આહા ! તમારાં નયનોમાંથી વહેતી સ્નેહ ધારા હજુ મારી દ્રષ્ટિ સમક્ષ તરે છે. હાય હું એ જોષ શકું છું; પરન્તુ હવે તો બધું ગએલું યાદ કરી રડવાનાજ દિવસો આવ્યા, અને તે શાથી ? આ રૂપથી. નહિ. નહિ. થોડાએક સ્વાર્થીઓએ પોતાના સ્વાર્થ માટે રએલા કાવત્રાંથી અને મૂખ લોકોની અન્ધતાથી. હાય ! હલકી જ્ઞાતિનાઓને હૃદયોજ ન હોય જાણે ? તેઓને ઉચ્ચ જ્ઞાતિવાળાઓને ચલાવાનો હકજ નહિ ? અને નીચ જ્ઞાતિને ધીકારવાનો તેમને પરવાનોજ આપવામાં આવ્યો ન હોય જાણે ? અરે પ્રભુ ! આશું. તારા જગતમાં આ જોડાણો અને અંધકાર ક્યાંથી ? ગીતા કહે છે કે તું ન્યાયી છે. લોકો કહે છે કે ગીતા સર્વોત્તમ ધર્મગ્રંથ છે, ત્યારે આ સર્વ શું જણાય છે ? શું બધા હિન્દુઓ હિન્દુ ધર્મ માને છે કે કોઈ રૂઢી ધર્મ ? એ સર્વ હિન્દુઓ સાચા છે ? જો તેમને તેમના ધર્મ આદેશોમાં શ્રદ્ધા છે તો પછી આ સર્વ પોકળ ક્યાંથી આવ્યું ? પોતાની નીચ વાસના તૃપ્ત કરવા માટે પોતાની સત્તા માટે રઘુનાથે લોકોને ભમાવ્યા અને લોકો પણ આંખો મીચીને ચાલ્યા કયું અને આથીજ મારું સત્યાનાશ વળ્યું. અરેરે ! પણ આ સર્વ બીજા જ્ઞાતીઓનેજ લઇને, પરન્તુ આ જ્ઞાતી બન્ધનો તો ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે તે પ્રમાણે કર્મથી છે. ત્યારે હેમના કર્મો તો પ્રાચીન સમયના બ્રાહ્મણ જેવા છે, અને હાલના બ્રાહ્મણો ? પ્રભુ. પ્રભુ. આ

યમના તટે ખીલુઓની શાધમાં 'દખણી' માટે તરસ્યા અને તરફ
ડતાં બ્રાહ્મણોને શું બ્રાહ્મણ કહેવા? પ્રાચીન સમયમાં રાજ્ય
પાટને લક્ષ્મી પ્રહાર કરી પોતાના પવિત્ર કર્મોમાંજ મશગુલ રહે-
નાર, બાદશાહો અને શહેનશાહોને મુજબનાર ભૂદેવ બ્રાહ્મણો-
નાજ આ સર્વ વંશજો છે? ત્રણ દમડી માટે હાથ જોડ કરવાની
યાત્રાણુને વિનંતિ રૂપ આગ્રહ કરનાર હાલના બ્રાહ્મણોની નસોમાં
રૂપિમુનિઓતું રક્ત વહે છે? પ્રભુ. પ્રભુ. આ સર્વ મગજ
ભ્રમાવે તેવું છે. '

કાંચનની વિચારવીણાના તારો તુમ્તુમ્ થયે જતા હતા.
અને એ તારોને કાંચનની અંગુલીઓ શોકજનક નાદ કરાવી રહી
હતી. ત્યાં નીચે કાંઈ ગડબડાટ થયો; પરન્તુ કાંચનને તેનું કાંઈ
જ્ઞાન રહ્યું નહિ. ઉપર ખુલ્લું આકાશ અને આકાશમાં તારલા
જોધ તેને આ સમયે પંચરત્ન મંદિરની અગાશી યાદ આવી
અને આ સ્મૃતિ તાજ થતાંજ પોતાને ઉછેરનાર અને
પાળીપોષી મનુષ્ય બનાવર લક્ષ્મીની મંતિ તેના હૃદયમાં ખડી
થઈ ગઈ, તથા નયનોમાં પાણી ભરાંઈ ગયા. 'મા-મા-તને તો
નજરે જોઈ હોય એમ પણ યાદ આવતું નથી. તારી મંતિનું
સમ્પૂર્ણ વિસ્મરણ થયું છે; પરન્તુ ઓ દૈવ ! આ મારી જીવિત
માનો પણ તે મને વિયોગ કરાવ્યો ? હા. દુઃખ પોતાની સાથે
પોતાની સંતત્તિને પણ લાવે છે. ભવિષ્યના ભરથારનો વિયોગ.
લક્ષ્મીપુરવાસિઓએ ઉપજાવેલું પોકળ, સ્નેહથી ઉભરાઈ જતા
હૃદયવાળી ખેડેન ઇન્દ્રનો વિયોગ અને તેમાં અધુરામાં પૂરું આ
જીવનદાતામાંથી પણ અલગ પડાયું. ઇન્દ્ર. બહાલી ઇન્દ્ર ? તું
પણ મને વિસરી ગઈ ? આહ ! હેમના પ્રથમ દર્શન પ્રસંગે

તેં મને કેવા સ્નેહથી આભુષણાં પહેરાવ્યાં હતા ? એ સમયનો તારો ભગીની તરીકેનો પ્રેમ હું આ જીવનમાં ભુલીશ ? એ સ્નેહ કેમ ભુલાય ! શું જગતમાં એ સ્નેહને અરે તેની છાયાને પણ હું ફરી જોઈ શકીય ? પ્રભુ ! હાય ! સુખી દિવસો ગયા. હરહમેશને માટે ગયા. હવે રહ્યું ફક્ત રૂદન કરવાનું અને ભુત-કાળને સ્મરી રૂઢી રાક્ષસીના ભક્ષ થઈ બળી મરવાનું. ઇન્દ્ર જેવી બેન, લક્ષ્મી જેવી પ્રેમી મા અને હેમ જેવો સ્નેહમય ભર-યાર-હાય-આ બધું મેં ગુમાવ્યું. અને શાથી ? ફક્ત રૂઢિ અને રૂઢીથીજ. લોકોની અસત્ય ભાવનાની અને સ્વાર્થીઓની પોતાના સ્વાર્થ માટે આખા સમાજનો નાશ કરનાર રાક્ષસી વૃત્તિથી. ’

‘ અરે કાંચન ! અહિંયા શું કરે છે ? હું તે તને શોધી શોધીને થાકી-ચાલ-ચાલ-લક્ષ્મીપુરથી તને કોઈ મળવા આવ્યું છે. ’ શાન્તાએ અગાસીમાં આવતાં કહ્યું.

કાંચનની વિચારમા વા એકદમ તુટી ગઈ લક્ષ્મીપુરનું નામ સાંભળતાંજ તેનું હૃદય આશ્ચર્યમાં ડુબી ગયું. શું લક્ષ્મી પોતાની મા આવી છે ? શું ઇન્દ્ર તેને પાછી કાંચન કહી બોલાવવા અને ભગીની તરીકેનું સ્થાન ફરી આપવા આવી છે ? ત્યારે હેમ આવ્યા છે ? નહિ. હેમ તો ત્યાં નથા. વળી હેમને ખબર પણ ક્યાંથી હશે કે હું અહિં છું. લલિતે કદાચ લખ્યું હે.ય-પરન્તુ લલિત તો નહિ આવ્યા હોય ? હા-એ બનવા જોગ છે-યોગી મહારાજ કહેતા હતા કે હું લલિતને જણાવીશ- ખરેખર તેમણે જણાવ્યુંજ હશે, અને આથીજ કાંતો લલિતજ આવ્યા હશે. વાંચક ! થયું હતું પણ તેમજ-લલિતજ આવ્યા હતા, અને તે પણ યોગીએ આપેલા સમાચારપરથીજ.

‘ હવે ચાલ. બહુ વિચાર કરવાથી ગાંડી બની જઇશ. આખો દિવસ વિચારને વિચાર. ’

‘ શાન્તા ! કેણુ આવ્યું છે ? ’

‘ નવલે મને કહ્યું કે કાંચન બેનને લક્ષ્મીપુરથી કાઢ મળવા આવ્યું છે-એટલે હું તને અહિં બોલાવવા આવી. ’

‘ ચાલ ત્યારે હવે આપણે જઇએ !

બન્ને બહેનો હજી તો નીચે આવતી હતી ત્યાં સીડીના પગથીઆં પાસેજ નવલ મળ્યો અને તેણે કહ્યું :

‘ કાંચન બેન ! એક શુભ સમાચાર ! ગભરાશો નહિં હો. લલિત આવ્યા છે. ’

પણ કાંચનને ગભરાવાનું કે આશ્ચર્ય પામવાનું તો હતુંજ નહિ. લલિતના આવાગમન માટે તો તેને શરુઆતમાંજ શંકા ગઇ હતી. એટલે નવલના સમાચાર નવીન ન હોતા, અને આથી તેણે શાન્તિથી જવાબ આપ્યો,

‘ મને મળવા આવ્યા છે ? નવલ ! તમે જઇને કહો કે હું તેમને મળવા ઇચ્છતી નથી. ’

‘ બેન આ શું ? તમે લલિતને મળવા ઇચ્છતા નથી ? ’

‘ નવલભાઈ ! હવે આ મોઢું હું તેમને બતાવવા ઇચ્છતી નથી. અમને વગર ગુન્હાએ લક્ષ્મીપુરમાંથી કાઢી મૂક્યા અને સ્વાર્થીઓના સ્વાર્થને તેઓ વશ થયા. નહિ-હું તેમને મળીશ નહિ-તેમને તમે આ સમાચાર આપો ’

‘ પણ બેન ? ’

‘ નવલભાઈ-તમે જાઓ, અને તમે તેમને બસ મેં તમને જે કહ્યું છે તે જઇને કહો. ’

નવલનું મોઢું ઉતરી ગયું. કાંચનના શબ્દો સાંભળી તેને ઘણી દીલગીરી થઇ અને લલિત પાસે જઇને કાંચન સાથે પોતાને થએલો સંવાદ શોક સ્વરે લલિતને કહી સંભળાવ્યો. લલિત પણ આ સર્વ સમજ્યા. તેઓ થોડીવાર તો શાન્ત રહ્યા. પરંતુ પછીથી બોલ્યા:

‘ નવલરામ ! તમે કાંચનને જઇને કહો કે ઇન્દૂનો સંદેશો લઇ હું આવ્યો છું. વળી લક્ષ્મીના સમાચાર પણ આપવાના છે. જો તેને તેની મા માટે મારા મુખથી કાંઇ સાંભળવું ન હોય તો તે ન આવે એટલું તેને જણાવો. ’

નવલ આ ઉત્તર સાંભળીને ખુશ થયો અને કાંચનને જઇને અક્ષરશઃ આ ઉત્તર કહી સંભળાવ્યો. કાંચન પણ વિચારમાં પડી. ઇન્દૂના અને લક્ષ્મીના, પોતાના પર મમતા રાખનાર, પોતાને પુત્રી તરીકે પાળનાર લક્ષ્મીના ખબર-બસ-લક્ષ્મીનું નામ સાંભળી તેનું હૃદય પીગળી ગયું અને ધીમે પગલે લલિતની પાસે આવી પગ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી તે ઉભી રહી.

લલિતે તેના સામું જોયું. હાય ! કાંચનની ગુલાબી લાલ્લી ક્યાં ગઇ ? પેલું હરહમેશ સ્મિત કરતું મુખકું ક્યાં ગયું ? આનન્દથી નૃત્ય કરતી આંખો ક્યાં અદ્રશ્ય થઇ ગઇ ? અરે ! જમાનોજ બદલાઇ ગયો કે શું ?

‘ કાંચન ! તું મારાથી શરમાતી હતી ? ’

‘ નહિ-નહિ-લક્ષ્મીપુરમાંથી આપની ઇચ્છાથી અમે નીકળ્યા અને ત્યાર પછીના બનેલા બનવાથી આપ અજાણ્યા નથી;

પરન્તુ એ બનાવોના બેદથી આપ કદાચ અજાણ હો એમ ધારી મારું આપની દ્રષ્ટિમાંનું કલંકિત મોઢું ન બતાવવાજ મેં જણાવ્યું હતું.’

‘નહિ કાંચન. મને સર્વ જણાયું છે. રઘુનાથ ખાખી-એ મરતાં પહેલાં સર્વ જણાવ્યું છે. તે સાધુની ઉસ્કેરણીથી લોકો ઉસ્કેરાયા અને એથીજ સમ્પૂર્ણ હૃદય બળના અભાવે તમને લક્ષ્મીપુરમાંથી વિદાય કરવાના ભયંકર પરિણામોથી હું અજાત નથી, પણ હવે મને પશ્ચાતાપે ઘેરી લીધો છે. કાંચન હવે ચાલ. ફરી એકવાર મારા ગૃહને આનન્દમાં ડાલવું કર. ઇન્દુના નયનમાંથી વહેતા અશ્રુઓને લુછવા લક્ષ્મીપુર ફરી આવ.’

‘બાપુ ! આપ જણો છો કે લોકો અમારા લગ્ન વિરુદ્ધ છે એટલે વળી એ લોકોને કોઇ ભમાવનાર મળીશે તો ખૂમાટ કરશે.’

‘કાંચન ! પણ ઇન્દુનું શું ? વળી લક્ષ્મી પણ રૂદનજ કરે છે. તું નહિ આવે તો તે તરફડીજ મરશે-હાય, તમારા સર્વના દુઃખનો કારણ હુંજ થયો.’

‘નહિ, આપ દોષીત નથી. દોષી તો ફક્ત સ્વાર્થી રઘુનાથ અને વામે તે તરફ વળતા લોકો; પણ મારી મા ને કેમ છે ? તેને તથા મારી ઇન્દુ બેનને તમારી સાથે કેમ ન લાવ્યા ?’

‘અરવલ્લીના યોગી તમને જે માર્ગે અહિં લાવ્યા હતા તેજ પહાડી અને ટૂંકા માર્ગે હું આવ્યો એટલે તેમને અહિં સાથે લાવવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. વળી હું તને તેડી જવાજ આવ્યો છું એટલે તમને પણ શાન્તિ મળે.’

‘તેમની તંદુરસ્તી કેમ છે ?’

‘લક્ષ્મીને જરા બ્રમવાયુ થયો હતો; પરંતુ હવે તેને પણ ઘણું સારું થઈ ગયું છે, બાકી ઇન્દુ તો રહેજ છે.’

‘અને અમારી સાથે આવેલા નોકરોનું શું ?’

‘તેમાંનો એક મરણ પામ્યો છે; પરંતુ તેના સ્ત્રી-છોકરાં માટે ઘણી સારી સગવડ કરવામાં આવી છે, પણ તું બધી વાતો મૂકી દે, આપણે જલદીથી નિકળવાનું છે.’

‘નહિં, બાપુ. હું ત્યાં નહિં આવું. ભૂતકાળના ભયંકર બનાવોના સ્મરણ માત્રથી હું કંપી જાઉં છું. મારા સર્વ દુઃખના મૂળરૂપ એ ગામમાં હવે હું પગ મૂકીશ નહિં.’

‘કાંચન ! યાદ કર. એ ગામમાંજ હાલમાં તારા હૃદયમાં કોતરાઈ રહેલી મૂર્તિ મળી, તમે બન્ને રનેલીઓનો ત્યાંજ મેળાપ થયો.’

‘એ વાત સાચી, પરંતુ હવે તેઓ ત્યાં નથી. ક્યાં છે એ હું જાણતી નથી. બાપુ ! મને ત્યાં આવવાનો આગ્રહ કરો નહિ મારું હૃદય મહા મહેનતે અહિં સ્વસ્થ થયું છે, હવે પાછું દુઃખદરીયે તેને હોમવા હું ત્યાં નહિં આવું.’

‘કાંચન ? ઇન્દુ અને લક્ષ્મીને મળવાની પણ તને દરકાર રહી નથી એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે. આટલા સમયમાં હારા હૃદયમાં થએલું પરીવર્તન જોઈ મને દીલગીરી ઉપજે છે.’

‘હા, બાપુ, આપ ગમે તે કહો તે કબુલ છે. મારી મોટી બેન રૂપ ઇન્દુના રનેહને હું આ જીવનમાં તો વિસરી શકીશ

નહિ. વળી જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો લક્ષ્મી-
માતાનું નામ સ્નેહ સ્મરણવહિમાંથી સરી પડે તેમ નથી તોપણ
હું ત્યાં નહિં આવું. મને ખાત્રી છે કે તેઓ અહિં આવશે.
મારા સ્નેહનો પ્રબળ પ્રવાહ તેમને અહિં ધસડી લાવશે.’

‘હીક ત્યારે હું જઈ છું. તું અહિંયાજ રહે, તારા હૃદયને
હવે વધુ દુઃખમાં નાંખવા હું ઇચ્છતો નથી. આજેજ હું હેમને
પત્ર લખું છું. તે મથુરામાં છે. એટલે તેઓ પણ મારા ગયા
પછી તુરતજમાં આવી પહોંચશે.’

‘આપ અહિંયા થોડા દિવસ રહો તો ?’

‘નહિ, આપણા મહારાજાનું ઘણું અગત્યનું કામ છે,
અને તેમના ફરમાનથી આજેજ મારે વીરપુર જવાનું છે. એટલે
હું આજેજ અહિંથી જમશે.’

‘મારી બહેનને તેમજ મારી માતાને મારા કુશળ સમાચાર
આપજો, અને જેમ બને તેમ તેમને અહિં જલદીથી મોકલી
આપજો.’

‘હા. હવે તો તારા લગ્ન પ્રસંગેજ તેઓ આવશે.’

કાંચન શરમાઈ ગઈ અને કાંઈપણ બોલ્યા વગર પગ
તરફ દ્રષ્ટિ રાખી ઉભી રહી.

લલિત ઉઠ્યા અને કાંચન તરફ એક વખત ફરી સ્નેહાદૃ-
ષ્ટિએ જોઈ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. નવલ અહિં તેમની
રાહ જોતો હતો. નવલને જોઈ લલિત બોલ્યા:

‘નવલરામ ! રઘુનાથ ખાખીએ મૃત્યુ પથારીપર સુતાં
સુતાં મને જણાવ્યું હતું કે તમે હેમનું ખૂન કરવા ઇચ્છતા હતા.’

લલિતના શબ્દો સાંભળતા નવીન નવલ કંપી ઉઠ્યો. ભુત-કાળનો ઇતિહાસ યાદ આવતા તેનું હૃદય થરથરી ઉઠ્યું અને તેણે નમ્ર સ્વરે જણાવ્યું.

‘મહારાજ ? આપની સમક્ષ ઉભેલો નવલ આગળનો નવલ નથી, અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવવાનો લાલ મને મળ્યો છે અને એ લાલ મેં લીધો છે. મારામાં થયેલા પરિવર્તન માટે કાંચન બહેન અને યોગી મારા સાક્ષી છે.’

‘હા-નવલ-મને યોગીએ તમારા માટે જણાવ્યું હતું. પ્રભુનો ઉપકાર કે તમારી વૃત્તિ ફરી ગઇ છે. હવે આજે તમે મારે એક કામ કરો અને હું પત્ર આપું છું તે હેમને આપી આવો. હેમ આ વખતે મથુરામાં છે.’

‘મથુરામાં ? અહિંયાથી બ્રહ્મ નજદીક. ત્યારે તે અહિં કેમ આવતા નથી ?’

‘હેમ આજ સુધી મથુરામાં છે તેની મને પણ ખબર ન હોતી; પરંતુ હું અહિં આવવા નીકળ્યો એ પહેલાં મને મુંબ-ઇથી હેમના મિત્રનો પત્ર મળ્યો અને ત્યાર પછી તુરતજ યોગી મળ્યા તેઓ પણ હેમને મળ્યા હોય તેમ લાગે છે. હું ધારું છું કે યોગીએ તમારા અને કાંચનના અહિં હોવા વિષેના કાંઇ સમાચાર હેમને કહ્યા નથી. નહિંતર હેમ અહિં આવ્યા વિના રહેજ નહિં. તે તો ત્યાં ઝુરતાજ હશે. યોગીએ હેમનું સ્થાન કેમ શોધી કાઢ્યું તે સમજતું નથી; પરંતુ તેમણેજ મને જણાવ્યું કે હેમ મથુરામાં વસતા વણીક શેઠ સર્વધનના બંગલામાં રહે છે. વળી હેમના મિત્રના પત્રમાં પણ આજ શેઠનું નામ

છે. હું પોતેજ મથુરા જઈ હેમ પાસે મારા આ સર્વ અપરાધો માટે ક્ષમા માગી કાંચન સાથે તેનો મેળાપ કરાવી આપત પણુ લાચાર. વીરપુરના મહારાજના આદેશથી મારે આજેજ દીલ્હીથી વીરપુર જવાનું છે એટલે તમે હેમને મારો પત્ર હાથે-હાથ આપી તેને અહિં લેતાજ આવો. મેં તેને અહિંયાના શિરનામે એક પત્ર લખ્યો હતો; પરંતુ એ પત્ર તેને પહોંચ્યો કે નહિં તે હું જાણતો નથી, કેમકે હું, લક્ષ્મીપુર હતો ત્યાં સુધીમાં તો તેનો જવાબ આવ્યો ન હોતો. હવે હું વીરપુર જઈ છું અને ત્યાં થોડાએક દિવસ રોકાઈ લક્ષ્મીપુર જઈ લક્ષ્મી, ઇન્દુ વિગેરેને લઈને અહિં આવીશ.

‘બહુ સારું ત્યારે આપ જાઓ અને હું હેમચન્દ શેઠને તેડવા આજેજ અહિંથી નીકળું છું.’

લલિત વીરપુર તરફ અને નવલ મથુરા તરફ રવાના થયા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

રતિનાથનો હૃદયો.

‘તુલસી જગમે’ આયકે, કોન ડુલયો સમરથ્ય
 ઇહ કંચન અરુ કાંનકો, જીન ન પસારે હૃથ્ય.’

શિવશંકર ઉચ્ચ કુળના બ્રાહ્મણ હતા. પાઠપૂજા સંખ્યા અને વેદાધ્યાન તેમના મુખ્યકર્મો હતા. સવારમાં યમુના સ્નાન કરી, દેવ દર્શન અર્ચન કરી તેઓ ગૃહે આવતા અને ત્યાર પછી વેદાધનમાં મશગુલ રહેતા હતા, તેઓની આજીવીકા માટે તેઓને ખાસ ચિન્તા જેવું નહોતું કેમકે તેમનો પુત્ર જનાર્દન થોડું એક ઇન્દ્રિય લાભ્યો હતો અને મુંબદ્ધમાં નોકરી કરી પોતાનું અને પિતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. શીવશંકરના પત્નીને સ્વર્ગવાસ થયા આજે ધણું વરસો વીતી ગયાં હતા. પત્નીના મરણ પછી શિવશંકરે ફરી લગ્ન કર્યાં નહોતા, અને ઘરનો સંઘજો કારભાર શાન્તા અને તેના ભાભીજી ચલાવતાં હતાં.

શાન્તાના સ્વભાવથી વાચક હવે અજ્ઞાન નથી. વળી તે શાન્તાની ભાભી ગીરજાગવરી વિષે પણ થોડું ધણું જાણે છે. ગીરજા એ ખરેખર ગીરજા-પાર્વતી હતી. ખરેખર આટલાજ શબ્દોમાં શાન્તાની ભાભીના સ્વભાવનો પરીચય અપાય જાય છે.

જનાર્દન લગભગ ધણા સમયથી મુંબદ્ધમાંજ રહેતો હતો. મુંબદ્ધમાં તેને સારી લાગવગ અને ઝોળખાણને લઈને મહિને લગભગ ૭૦ થી ૭૫ રૂપિયા મળી રહેતા હતા; પરંતુ તે

પોતાની પત્નીની સાથે રહેતો નહિ. તેને લાગતું કે જો તે પોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખશે તો ખરચમાં વધારો થશે અને આથી પિતાને ખુબ થોડું મોકલી શકાશે. આ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી ગિરજના સ્વભાવથી પણ તે સમ્પૂર્ણ વાકેફગાર હતો. તેને ખાતરી હતી કે ગીરજ કદી પણ તેના પિતાની સેવાથી કંટાળશે નહિ. સાસુસસરાની સેવા કરી પુત્ર અને પુત્ર વધુએ તેમને તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં જોમ અને તેમ વધારે શાન્તિ અને આરામ આપવો એ વાતથી જનાર્દન કે ગિરજ અચાન ન હોતા. સંયુક્ત કૌટમ્બિક પદ્ધતિથી થતા લાભોએ તેના હૃદયમાં ઘણુંજ ઘાઠ સ્થાન લીધું હતું. એટલે પત્નીના વિરહથી તેને વધારે દુઃખ થતું ન હતું.

જનાર્દનની વય લગભગ ૩૦ થી ૩૨ વરસની હતી. તેનો દેખાવ સુંદર હતો. વળી મુંબાઇમાં રહેવાથી તેના શરીરની સ્યામતામાં પીળાશ મળી હતી અને બીજી ફેશનોએ પણ તેના દેહપર સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું એટલે તે સારી રીતે સોહામણો લાગતો હતો. સરેરાશ રીતે મુંબાઇમાંનું તેનું જીવન પવિત્ર હતું એમજ કહેવું જોઈએ, અને આ તેના પિતાના શિક્ષણને આભારી હતું એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. આમ હોવા છતાં જનાર્દન સ્વભાવે ઉતાવળીઓ હતો અને ૩૦ વરસનું વય થયાં છતાં મનપર સમ્પૂર્ણ અંકુશ ધરાવતા શિષ્યો ન હોતા.

આજે જનાર્દન દીલ્હી આવેલ હતો, પરંતુ હાય ! તેના આવાગમને કેટલું દુષ્કર પરિણામ નિપજવ્યું ?

સંધ્યા અદ્વસ્ય થઇ અને ધીમે ધીમે ગગનનો રંગ સ્યામ થઇ ગયો. તારલાઓ એક પછી એક વ્યોમમાં હાજર થઇ ગયા

અને યમુનાના તરંગોના નૃત્ય ને તાલ આપી પોતે પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. વળી તેમનાં અધિરાજ રજનીકાન્ત પણ આ સધળું દ્રશ્ય જોવા પોતાના સિંહાસનપર ઉપસ્થિત થઇ ગયા. જેમ જેમ રાત્રિ વ્યતીત થવા લાગી તેમ તેમ આ કમલીની નાથનું મૂખાવિન્દ વધારેને વધારે પ્રકૂલ થયું અને છેવટમાં બરાબર મધ્યરાત્રિ થતાંજ, પોતાની પ્રિયા સાથેના વિહાર માટે તેઓ સપૂર્ણ પ્રકાશથી ખીલ્લી નીકળ્યા. તારાગણોની આ મેફલ હવે પૂર રંગમાં જમી. આ તરફથી વાયુ મહારાજ શિતળતા પ્રસરાવવા સાથે દીલ્હીના ઉદ્યાનોમાં ખીલ્લી નીકળેલા પુષ્પની સુગન્ધને ગગનમાં પહોંચાડવા લાગ્યા ત્યારે ખીજી બાજુએ વૃક્ષરાજો પોતાની પ્રિયા લત્તિકાઓ સાથે, આલમના ભવ્ય અને શીતળ દીપક સ્વરૂપ ચન્દ્રમાંના આનંદની ખાતર નાચ અને ગાન કરવા લાગ્યા. કમલિનીઓના મૂખો પોતાના પતી તરફ વળ્યા અને તેના વહાલાઓ એ પુષ્પ કળીઓના મૂખમાં અમૃતધારા વરસાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. માતા કુદરતે પોતાના પ્રિય બાલુડાંઓના આ સર્વ કૃત્યો જોયાં અને આનન્દથી તેનું હૃદય પણ ઉભરાઇ ગયું. આહા ! પોતાના બાળકોને સુખી જોઇ, આનંદમાં સુલતાં જોઇ, ક્યી જનેતાને આનંદ ન થાય ?

ગિરજનું વય કાંચનના વય કરતાં મોટું હતું. વળી કાંચનના સૌન્દર્ય પાસે તેનું સૌન્દર્ય તેમ ન હતું. કાંચનનું રૂપશશિ અતૂલ હતું; પરંતુ હાય ! આ સ્વરૂપ શા માટે ? કોના માટે ? અરે રે ! તે કરમાઇ જતું હતું.

પેલા કમળ જેવા નયનો હવે જ્ઞાલાની રાહ જોષ જોષ પદ્મોની માફક ખીડાંતા જતા હતા. પેલા ગુલાબી ગાલોપરની ગુલાબી લાલાશ ભયંકર રાક્ષસી ચીનતા ચોરી જવા લાગી હતી. પેલા નાગણિના જેવા સ્થામ અને લાંબા કેશોનો અમ્ખોડો કોઈ દિવસજ વળાતો હતો. વાળોને પુષ્પનો સ્પર્શ તો થતોજ નહિ; પરન્તુ શા માટે થાય ? કેના માટે થાય ? આ સર્વનો હેતુ તો કાંચનના નયન સમક્ષ હાજર નહતો. એ બિચારો એક દિશામાં રખડતો હતો ત્યારે કમલીની સ્વરૂપ કાંચન ખીજીજ દિશામાં, ખીજનાંજ ગૃહમાં જીવન વ્યતીત કરી રહી હતી, અને આ બધું શા માટે ? રૂઢી રાક્ષસીઓના કરાલ અને બીષણ ભોગ માટે.

દીલ્હીમાં આવ્યા કે તરતજ જનાર્દનની આંખ કાંચન તરફ આકર્ષાઈ. આહા ! વળી આવી ગુલાબ કળી અહિં મારા ઘરમાં ક્યાંથી ? આવું સૌન્દર્ય તો મુ'ખાધમાં વસ્તી મહીલાઓમાં પણ નથી (જાણે મુ'ખાધવાસિ સ્ત્રીઓએજ સૌન્દર્યનો ઇજારો લીધો ન હોય !) અને વળી તેનું નામ કાંચન ! હા. કાંચન પુષ્પકળી તારી પાસે આ મારી પરણેતર શી વીશાતમાં છે ? બગ અને કાગને સરખાવાય !

જનાર્દન સાહેબ આ મધ્ય રાત્રિએ, જ્યારે કુદરત નિર્દોષતામાં ઝૂંલી રહી હતી ત્યારે, પર્યંકમાં પડ્યા પડ્યા ઉપરના વિચારો કરી રહ્યાં હતાં. તેમની પાસેજ તેની નિર્દોષ ભાર્યા પતિને પ્રભુ તરીકે માનનાર ખરી આર્ય મહિલા, નિદ્રાવશ થઈ હતી અને આ મહાશય, હિન્દુશાસ્ત્રના નીતિ નીયમો, રે ! સારી આલમપરના નીતિ નીયમોને પાદપ્રહાર કરી ખીજનીજ

પુષ્પકળીના ભ્રમર બનવાનો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. અરેરે ! પુરુષો સમજતા નથી કે તેઓ તેમની સાથે લગ્ન સંબંધથી સંયુક્ત થએલ મહીલાઓના પ્રાણ છે. રે ! તેમનું જીવન છે. નિર્દોષ ખીયારી લલનાઓ પોતાના ભર્તારોને પોતાનું સર્વસ્વ માને છે. પોતાના પતિઓને પ્રભુની માફક બને છે. ત્યારે આ મહાશયોની વૃત્તિઓ તો કાંઈ બીજી સ્થળેજ ભ્રમણ કરે છે. તેમના આ ભ્રમણથી તેઓ પોતાના આત્મા માટે ભીષણ દંડ તૈયાર કરે છે એટલુંજ નહિ; પરંતુ ખીજના આત્માઓને દુઃખ દરીયે હોમી દેવાને પણ તેઓ અચકાતા નથી. થોડી એક પળ માટેના, રાક્ષસી, પીશાચીય ઇચ્છાની તૃપ્તિ, સુખ માટે તેઓ નિર્દોષ અબળાઓના જીવનો ખારં કરી નાંખે છે. આવા દાખલા વર્તમાનમાં હજારો અને કરોડની સંખ્યામાં બને છે. અને આનું કારણ? ‘લાકડ માંકડું’ વળગાડી દેવાની પેલી રૂઢી-રાક્ષસીજ કે નહિ?

હવે જનાર્દન ગિરજા પાસેથી ધીમે રહીને હળવેથી ઉઠ્યો. ન લાગ્યો ભય તેને પિતાનો કે લગીનીનો અને ન આવ્યો તેને વિચાર ગિરજના ભીષણ હૃદય લંગનો. આહા ! કામ ! શિવે તેને હિમાલયના કૈલાસ શિખરપર ભસ્મીભુત કર્યો હતો ત્યારે તું હજી ક્યાંથી જીવન ધારણ કરી રહ્યો છે ? કેટલાઓના ખુનો કરી મનુષ્યોના રૂધિરપાનોથા શું હજી તારું ખપ્પર નથી ભરાયું ? હજારો અને લાખો આર્ય મહિલાઓના ફફડતાં હૃદયોમાંથી વહેતા ઉણુ અશ્રુઓથી તારી તૃષા ગઈ નથી ? શું પાશ્વિમ ત્યોએ લવ Love નામથી વિજ્ઞાનની કોઈ નવીન શોખડે તને નવીન જીવન તો બદલ્યું નથીને ?

જનાર્દન, એકાદ બીલાડની માફક પગલાં ભરતાં ભરતાં વગર અવાજે કાંચન જ્યાં નિદ્રામાં પડી હતી ત્યાં ગયો. હરહરેશ કાંચન અને શાન્તા સાથેજ એકજ ઓરડામાં સુતાં હતાં, પરન્તુ બનવા કાળ હતું તે આજે શાન્તા પિતાની સાથે અગાશીપરજ સુતી હતી, અને આથી જનાર્દનને ઠીક લાગ મળી ગયો, પણ વાચક ! ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે’ એ પ્રાચીન પ્રથા સ્મરણ વહિમાંથી દૂર કરવાની નથી હો.

કાંચન, કુદરતનું એ નિર્દોષ વિરહી બાલુકું, નિદ્રાદેવીના ખોળામાં સુલતું હતું. તેના સુંદર મૂખપર કાળા કેશની લટો વિખરાઇ ગઇ હતી. એક હાથ પલંગની બહાર હતો ત્યારે બીજો હાથ મસ્તકનો આધાર-જુત બન્યો હતો. કમળના મળ જેવા પગોપરથી સહેજ વસ્રા ખસી ગયાં હતાં તોપણ સર્વ મર્યાદિત હતું. ઓરડાની બારી વાટે તેનાપર, કમલીનીના પ્રિય નાથના કિરણો ધીમે ધીમે, નૃત્ય કરી રહ્યા હતા, અને આ સર્વ દ્રશ્ય અતિ મધુરું બન્યું હતું. બસ-આ દ્રશ્યે જનાર્દનના મગજને ભ્રમીત કરી નાંખ્યું. એક તો કામુક અને તેમાં વળી આ નૈસર્ગિક, પ્રસંગ વશાવનું દ્રશ્ય. એટલે બાકી શું રહે.

જનાર્દનના સ્પર્શથી કાંચન ચમકી ઉઠી અને ઝગડાને તે પલંગપરથી ખેડી થઇ ગઇ.

‘આ શું ! જનાર્દનલાઇ ! આ વખતે અહિંયા ?’

‘જહાલી, ગુલાબકળી ! તારા માટેજ.’

‘ અરે ! ભાઈ ! આ વખતે આ શું બોલે છે ?
જાઓ જાઓ. કૃપા કરીને અહિંયાથી જાઓ. ’

‘ કાંચન ! પ્યારી મારી કાંચન ! જામ ક્યાં ? ’

કાંચનથી હવે આ પ્રકાર સહન થયો નહિ. તેણે જરા
આવેશથી કહ્યું.

‘ ચુપ રહો. હું તમારી બેન થાઉં છું એ જુલો
જાઓ છે ? ’

‘ કાંચન ! તું મહારી બેન ? નહિં નહિં કદી નહિ. ’

‘ જનાઈ નભાઈ ! અહિંથી જાઓ છે કે નહિં કે હું
ચીસ પાડી આખા ઘરને જગાડું ? ’

‘ પણ કાંચન હું તને ચાહું છું. હું તારા વગર જીવન
ધારણ કરી શકું તેમ નથી. ’

‘ ચાહવું ! સ્નેહ ? આનું નામ ! પણ અહિયાથી જાઓ.
પછી આપણે આનાપર વાત કરીશું ! ’

‘ કાંચન ! કાંચન ! મારા પર દયા કર હું મરું છું. ’

અરે હાય ! આ શું ગિરીજનો પતિ આ પશુ. કાંચનને આ
વિચાર આવતાં કમ્પારી છૂટી ગઈ. ગિરજને આ વાતના જ્ઞાનથી
કેટલું દુઃખ થશે તેનો પણ તેને વિચાર આવ્યો. વળી પોતેજ
આ દુઃખનું મૂળ બનશે. એ સર્વ ખ્યાલ પણ તેને
આવી ગયો.

‘અરે ભાઈ ! પણ હવે અહિંયાથી જાઓ. મારાં નિર્દોષ ભાભીને યાદ કરો. તેમનાપર દયા કરો. જાઓ જાઓ. કાંચન ખોલી.’

પરન્તુ કામી જનાર્દનપર આ જાપ્દોની અસર થઈ નહિ, અને કાંચનના સ્પર્શ માટે તે આગળ વધવા લાગ્યો.

કાંચન ખીચારી અબળા. હવે શું કરવું ? ચીસ પાડી ધરને જગાડી દેવું ? અને પછી ગિરજના હૃદયને ચીરી નાંખવું ? અરેરે એ નિર્દોષ બાળાને પોતાના માટે કેટલું ખમવું પડશે ? પરન્તુ ત્યારે હવે કરવું શું ?

કાંચનની સ્થિતિ ‘સુડી વચ્ચેની સુપારી’ જેવી થઈ પડી; પરન્તુ તે લક્ષ્મીની નીચે શિક્ષણ પામેલી યુવતી હતી, અને પોતાની ધાત્રીના અનુભવસિદ્ધ શિક્ષણથી તેને જરા હિંમત આવી અને ઓરડાના એક ખુણામાં ભરાઈ જઈ તેણે એકાદ સિંહણની માફક કહ્યું :

‘દૂર પિશાચ ! ત્યાંજ ઉભો રહે નહિંતર આજ તારું આવી બન્યું છે.’

જનાર્દનને આ વચનો સાંભળી જરા કમકમાટી તો ઉપજી ગઈ. અબળાઓ જ્યારે પ્રબળાઓના સ્વરૂપો ધારણ કરે છે ત્યારે તેમની શક્તિઓ કેવી ઉગ્ર બને છે તેનું જ્ઞાન કાંઈનેજ હોય છે, અને આનું જ્ઞાન જનાર્દનને તો ન હોતુંજ.

કાંચનના આ વાક્યો વળી જરા જોસ્સથી અને ગુસ્સાથી પણ બોલાયા એટલે જનાર્દનનાપર તેની અસર પણ થઈ. જનાર્દન આ વાક્યોના ફરી પ્રભાવથી સ્તંભી ગયો; પરન્તુ કામ, તે કામદેવનું શરૂ થયું અને જનાર્દનનું વૃક્ષ-સ્થલ વીંધાયું અને વળી તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા.

આ તરફ કાંચને પણુ આ જોયું અને તે પણુ ધીમે સ્વરે પણુ ઉતાવળે પગે ખારણા તરફ ધસી. હા. ત્રણ ચાર્ડજ હવે ખારણું દૂર રહ્યું. ખસ. એ એક હવે તો આવ્યું પણુ !

‘ કાંચન રાધિકા કયાં જાય છે ? ’ બોલતાં જ નાદન કાંચનનો હાથ પકડવા ગયો; પરંતુ કાંચનને પોતાના રક્ષણની યુક્તિ સુઝી આવી, અને તેણે વિજળીની ઝડપે પોતાની ઓઢણી જનાદનના મોઢાપર ચપળાઈથી ઓઢાડી દીધી અને પોતે ખારણામાંથી બહાર નીકળી ખારણું બંધ કરી દીધું. આ સર્વ એકજ પળમાં બન્યું અને બીજીજ પળે કાંચન એ કામુકના પંજમાંથી છુટી.

હવે અહિંયા જનાદન સાહેબને ભાન આવ્યું કે શિકાર તો છટકી ગયો, અને આ તેમના માટેની ભયંકર નિરાશા સાથે તેમને તેમની સ્થિતીનું પણુ ભાન આવી ગયું. પોતે તો આ ઓરડામાં જ ફસાયો છે. વળી બીજા ઓરડામાં ગિરજા નિદ્રાવશ છે, અને એ જગી ઉઠશે તો ?

તેણે હવે ઓરડામાંથી જવાના રસ્તાઓ શોધવા માંડ્યા, અને કાંચનને ‘બહેન બહેન કાંચન બહેન’ કરીને વિનવવા માંડી; પરંતુ કાંચને દ્વાર ખોલ્યું જ નહિ.

આ ઓરડાનું એક બીજું દ્વાર ઘરના રસોડાની પાસેના ઓરડામાં પડતું હતું. એ વાત તેને હવે નિરાશામાં અને ધીમે ધીમે આવતા પશ્ચાતાપમાં યાદ આવવા લાગી અને તે દ્વાર તરફ વળી ઘણા વરસોથી બંધ ખારણા ઉઘાડી ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

કાંચનને પણ આ દ્વારની ખબર હતી; પરન્તુ એ દ્વારથી કાંચન પાસે આવવાનો રસ્તો ફક્ત ગિરજના શયનભૂવનમાં થઇને હતો. એટલે કાંચને નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો જનાર્દન ફરીને તેની પાસે આવે તો તે પોતાના ઓરડામાં ભરાઇ જઇ ખારણું બંધ કરી દેશે. વળી પેશુ દ્વાર ધણી વરસથી ઉઘડ્યું નહોતું એટલે તેના ઉઘડવાનો અવાજ તો ચોકસજ થવાનો અને આ અવાજ થયો પણ ખરો. એ અવાજ થયો કે થોડી પળ પછી કાંચને પણ પોતાનું ખારણું ખોલ્યું અને કંપતે હૃદયે પોતાના ઓરડામાં ચારે દિશામાં અને ખાસ કરીને પલંગ નાચે દ્રષ્ટિ કરી. વળી આજ સમયે તેને ગિરજના ઓરડામાં પણ બે જણની વાતચીતના અવાજ તેનાં કર્ણે આવ્યા અને આશ્ચર્ય તેને ખાત્રી થઇ કે જનાર્દન હવે પોતાના ઓરડામાં નથી.

તે તરતજ ઓરડામાં પેહી અને ઝડપથી બંને દરવાજા બંધ કરી પલંગપર હાંફતી ચીન્ટામાં ગરકાવ થતી પડી.

આ તરફ જનાર્દન સાહેબ પણ પોતાના શયન ભૂવનમાં આવી ચડ્યા, અને ગિરજ તેના પગલાંથી થતા અવાજથી જાગી ઉઠી. જનાર્દનનું હૃદય અશાન્તિમય થઇ ગયું હતું એટલે તેને પોતાના પગલાં માટે દરકાર રાખવાનું સ્મરણમાં આવ્યું નહિ.

‘બહાલા ! શું કરો છો ?’

‘કાંઈ નહિ, એ તો જરા ઉંધ નહોતી આવતી તેથી હું ફર-ફર-તો હતો.’

‘આપનું માથું દુઃખે છે કે શું ?’

‘નહિ-નહિ-આપ-તું-સુઇ જા.’

અસાહ્ય અબળા ઉપર બળત્કાર અને પોતાની ધર્મપત્ની તરફના પૈશ્ચાત્તિક વર્તનથી જનાર્દનનું હૃદય આ રાત્રે ઘેરાઈ ગયું. તેને હવે ગિરજાની પાસે સુતા એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. આગલા સંસ્કારોએ પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું અને છેવટમાં તેને સખ્ત દુઃખ થયું, અને હવે ફરી વાર આવું ન બને એટલા માટે તેઓએ દીલ્લી છોડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ખીજે દિવસે જનાર્દન મુંબઈ માટે રવાના થયા.

અને કાંચન પણ તેને ગએલાં જોષ આ પ્રસંગને ઉચ્ચાર્યો નહિ અને ગિરજાના હૃદયભંગને ઉપજાવ્યો નહિ.

ભોગ બિચારી ગિરજાના, પતિ ધણે મહિને આવ્યા અને વળી એક દિવસમાં ચાલ્યા ગયા; પરન્તુ તેને શું ખબર કે તેના પતિરાજે તે રાત્રિએ પોતાના મનપરનો કાશુ ખોધ દીધો હતો ? બર્થારના કર્મથી પત્નીને શિક્ષા ?

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સ્નેહના ડંખ.

‘કિતાબો ઇસ્કની ખોલી,
ઉથામ્યા પ્રેમના પોથાં;
વિષમ ડંખ પ્રીતિના,
વિકટ છે સ્નેહ રસ્તા ત્યાં !’

કલાપી.

ચક ! ઘણા સમયથી આપણે હેમની મુલાકાત લાધી નથી, એટલે ચાલ હવે તેની સ્થિતિ તપાસીએ.

આજ ઘણા દિવસથી હેમ મથુરા આવી રહ્યા હતા; પરંતુ મથુરા પણ હવે તેને કટુ વિષ જોવું લાગવા લાગ્યું હતું. લક્ષ્મીપુર છોડ્યા પછી લલિત તરફનો એક પણ પત્ર તેને મળ્યો નહોતો અને લલિતને લખેલા બે ત્રણ પત્રનો જવાબ પણ હજી સુધી તે પ્રાપ્ત થયો નહોતો. એટલે તેની સ્થિતિ તદ્દન વિચિત્ર બની ગઈ હતી. હેમના દરેક પત્રમાં એકજ સવાલ હતો. ‘કાંચન ક્યાં છે’ ‘કાંચન ક્યાં છે.’ પરંતુ આ સવાલનો જવાબ કોણ આપે ? લક્ષ્મીપુરમાંજ હજી કાંચન છે કે કોઈ બીજા સ્થળે તેની પણ તેને ખબર નહોતી. હરહમેશ આજ ચિન્તામાં તેના દિવસો પસાર થતા હતા. વર્ણી જ્યારે ટપાલ આવવાનો સમય થાય ત્યારે થોડી ઘણી શાન્તિ

થતી; પરન્તુ તે સમય ભરાઈ જાય, અને પોસ્ટમેનના આવવાના રસ્તાપર આતુરતાથી જોતાં જોતાં નયનો થાકી જાય ત્યારે ફક્ત નિરાશાજ આવતી અને ચિન્તા યોગીના બળથી હુમલો કરી તેના હૃદયને વ્યગ્ર બનાવી દેતી. હેમ અહિંયા ચિન્તા કરતાજ યેઠા રહ્યા હતા એમ નહિ. દીલ્હીના પોતાના ઓળખીતાને ત્યાં પણ પોતાના પત્ર માટે તેણે પુછાવ્યું હતું; પરન્તુ ત્યાંથી પણ પોતાના તેને નિરાશાજ મળી હતી. એટલે હેમની સ્થિતિ વધારે કફેડી બની જાય એ સ્વભાવિકજ છે.

વળી લલિતના મૌને તેના હૃદયમાં ભીન્ન ભીન્ન તરેફની ભારે ચિન્તાઓ ઉપજાવવા માંડી હતું અને આ હતું પણ સ્વાભાવિક. જ્યારે જ્યારે આ ચિન્તા રાક્ષસીનું આવાગમન થાય છે ત્યારે ત્યારે તેની સાથે સાથે આવી શંકાઓ પણ આવે છે. કાંચન જીવે છે કે આ આલમપટ પર નથી એજ સવાલ હવે તો હેમના હૃદયનું મંથન કરી રહ્યો હતો. શું સ્નેહચ્યુત થવાથી, પાણી વગર જેમ કમલિની મૃત્યુ પામે, તેમ કાંચનનું તો નહિં થયું હોય. નહિં નહિં મારી કાંચન મરણ પામે ? એ ગુલાબ કળીને પ્રભુ શા માટે ચુંટી લે ? શું પ્રભુ નથી જાણતો કે એ નિર્દોષ બાલા હજી દુનિયાના પ્રવેશદાર પાસેજ ઉભી છે. અરેરે. પરન્તુ પ્રભુના ન્યાયને કોણ સમજી શકે છે ? કેટલા નાના બાલુડાં માતાની ગોદમાંથી પાપાણુમય કબ્રમાં દફનાઈ ગયા છે. કેટલી યુવતીઓ, કટલોલમય ભુવનોમાંથી બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ છે, પણ આ પ્રભુનો ન્યાયજ છે. આને અન્યાય શી રીતે કહી શકાય ? આપણે પ્રભુના આ સર્વ કામોનો ગુઢ ભાવાર્થ જાણી શકાયે છીએ ? નહિં નહિંજ. એટલે તેના

કર્મો માટે કેમ કાંઈ કહી શકાય ? ખરેખર ! દુનિયામાં ગમે તેમ થતું હોય પણ મારી કાંચન તો જીવ છેજ. હેમની ચિન્તાની સાથે સાથેજ તેને આવા વિચારો આવતા હતા અને તેની નિરાશાઓમાં તેના હૃદયના ઉંડાણમાં વસતી આશાનો નાશ થયો ન હોતો.

‘આહા ! કાંચનના આ સર્વ દુઃખનું મૂળ ‘હું’ એક દિવસ રાત્રિએ સુતાં સુતાં હેમને વિચાર આવ્યો અને આ વિચાર આવતા તે કંપી ઉઠ્યા. આવો વિચાર તેને અગાઉ કોઈ દિવસ આવ્યો નહોતો. ‘હાય. એ અભાગીના દુઃખનું મૂળ હું. મારાપરના સ્નેહથીજ તેને આ સર્વ ખમવું પડ્યું.’ પરન્તુ ઓ હેમ ? એમ નથી. સ્નેહથી થતું દુઃખ, દુઃખ નથી પરન્તુ સુખ માટેની કસોટી છે. એ કસોટી વગર, એ પોલીસ વગર આત્માઓની ખરી અભીનતા થતી નથી.

સર્વેધન શેઠના બંગલાના એક વિશાળ દિવાનખાનામાં આવેલી આરામ ખુરસીપર આજે હેમ શીથીલ થઈને પડ્યા છે, દિવાનખાનામાંના સુંદર અને કીમતી સાહિત્યો તેને આજે આકર્ષી શકતાં નથી, તેની પાસે પડેલા ગુલાબના પુષ્પો આજે તેને પોતાની મધુરી સુગંધથી ખુશ નથી કરી શકતા, સર્વત્ર શુભશામ છે. ફક્ત હેમની સામેની ઘટિકા એકાદ ગુલામની માફક પોતાનો સેવાધર્મ બજાવી રહી છે ત્યારે ચિન્તા રાક્ષસી અને તેના ભાઈઓ હેમના મગજપર ભારે તીવ્રતાથી હલેલો કરી રહ્યા છે,

મથુરામાં હેમનો કોઈ મિત્ર નહોતો, ફક્ત કરુણાશંકર સાથે તેને જેવી તેવી મિત્રતા હતી; પરન્તુ આને મિત્રતા

કહેવી કે નહિં તે પણ શંકા ભરેલું છે, કેમકે હેમ અને તેના પડોસી કરુણાશંકર લગલગ સાંજના મળતા અને સાથે સાથે અડધાએક કલાક ફરી પાછા જુદા પડતા. વળી બન્નેનાં હૃદયો મળ્યા પણ નહોતા અને હેમ તેની પાસે પોતાનું હૃદય ખુલ્લું પણ ક્યું ન હોતું. કરુણાશંકર ક્યારેક વાત વાતમાં હેમને તેની ચિન્તાનું કારણ પૂછતા; પરંતુ હેમ 'કાંઈ નહિ' કહી ટુંકમાંજ પતાવી દેતા અને કરુણાશંકરે પણ જ્યારે જોયું કે હેમ તેને પોતાની ચિન્તા વિષે કાંઈ કહેવા માગતા નથી ત્યારે તેણે પૂછવાનું પણ માંડી વાળ્યું.

ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હેમ આ સમયે દિવાનખાનામાં એકલાજ બેઠા હતા. ત્યાં એક નોકરે આવી તેના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો અને હેમ એ પત્રપરના અક્ષરો જોઈ આશ્ચર્ય અને આનન્દથી ઉભા થઈ ગયા. આ શું? લલિતનો પત્ર? આહા બહાલી કાંચન હવે આપણા મેળાંપનો પ્રસંગ નજદીક આવ્યો છે. ઓ સ્નેહ? હવે તું અમારા સ્થૂલ શરીરને સંયુક્ત કરી દેવામાં પાછું વળી જોજોમાં. નહિતર વળી શી નવીન આકૃત આવશે તેની કાને ખબર? હેમે હજુ પત્ર ફાડ્યો હતો નહિં ત્યાં તો તેના હૃદયમાં ઉપલા આશામય વિચારો આવી ગયા, અને આ વિચારોમાં હેમ હાથમાંના પત્રને પણ બેધડિ તો વીસરી ગયા, પરંતુ છેવટે વિચાર વિજ્ઞાને છોડી દઈ તેણે પત્ર ફાડ્યો. વાંચક? નવલરામ સાથે લલિતે મોકલાવેલ પત્રજ એ હતો, અને નીચે પ્રમાણેનો હતો:—

‘પ્રિયલાઈ,

લક્ષ્મીપુરથી મેં તમને એક પત્ર લખ્યો છે, એ તો તમને

મળી ગયો હશે.

હેમ . હવે તમારા દુઃખની, તમારા વિરહની ધડી ભરાઈ રહી છે. તમારી ભવિષ્યની પ્રિયા કાંચન વર્તમાનમાં દીલ્હીમાં છે અને એક ચાતકીની પેઠે તમારી રાહ જુવે છે. હું ધારું છું કે તમને આજ સુધી તેના દીલ્હીમાં હોવાના ખબર નહિં હોય નહિંતર તમે ત્યાંજ પડ્યા રહો નહી. ખરેખર તમને ખબર પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ?

તમે તમારી વિરહ ચિન્તામાં મશગુલ હો એમજ લાગે છે નહિંતર તમે મને એકાદ પત્ર તો લખ્યોજ હોત. લક્ષ્મીપુરના તમારા ત્યાગ પછીથી મને એક પણ પત્ર મળ્યો નથી. તમારી કાંચનને જે દુઃખ પડ્યું છે તેના માટે તમને મારાપર રીસ ચડી હોય એમ તો હું ધારી નથી શકતો. તમે જાણો છો કે કાંચન સાથેના તમારા મેળાપ માટે આપણે પહેલેથીજ વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ મનુષ્ય કાંઈક ધારે છે અને પ્રભુ કરે છે કાંઈક, એટલે એ વ્યવસ્થા ફળીભૂત ન થઈ અને તમારે આટલું દુઃખ ખમવું પડ્યું.

પરંતુ બહાલા હેમ ! ભૂતકાળમાં તમારે જે જે સહન કરવું પડ્યું છે તે તે સર્વના બદલાનો સમય હવે નજીક અને નજીક આવતો જાય છે. તમારું દુઃખ એ દુઃખ નહોતું અને નથી. એ સ્નેહ-તપ હતું અને એ તપના પ્રભાવથી હવે ઇંદ્રાસન ડોલવા લાગ્યું છે અને તમારા વિજયનાદને ભેરીસાદે કથી રહ્યું છું. આ તપથી તમારો સ્નેહ સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ

બન્યો છે. તમારુ હૃદય પવિત્રતામય બની ગયું છે અને તમારી નસોનસમાં હવે સ્નેહરૂપી રૂધીર વહે છે, કેમકે 'પ્રેમ એજ દેહમાં વહેતું લોહી છે. પ્રેમનો પ્રમોદક વિદ્યુત પ્રવાહ દેહને પુનિત પ્રેરણાઓથી પાવન કરે છે. જે દેહમાં પ્રેમનું લોહી ફરે છે તેજ પ્રભુના સંદેશા સમજી શકે છે અને તેને અનુરૂપ વર્તન કરી શકે છે' યોગેશ્વર ? તમારે સહન કરવા પડેલ વિરહનું આ સારામાં સારું પરિણામ નથી ? વળી મહેનત પછી મળેલું ફળજ સમ્પૂર્ણ લીજત આપી શકે છે એ પણ ભુલવાનું નથી.

આ પત્ર લક્ષ્મીપુરમાં એક સમય લક્ષ્મી અને દારુડીયા તરીકે ઓળખાતા નવલરામ સાથે મોકલાવેલ છે. હું ધારું છું કે તમે નવલને ઓળખાતા તો હશેજ. તે હવે આગળના જેવા રહ્યા નથી, કેમકે તેનામાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે એમ મને લાગ્યું છે. વળી ખરી રીતે જોઈએ તો તમારી કાંચનને બચાવનાર પણ એજ છે. કેમકે દુષ્ટ રઘુનાથના બુદ્ધિમંત્રી તેણે કાંચન બચાવી પેલા યોગી (કે જેના વિષે મેં તમને મારા આગલા પત્રમાં જણાવ્યું છે) પાસે લાવનાર આ નવલરામ હતા. કાંચનના અને તમારાં હૃદયની ઇચ્છાની ફળીભૂત માટે તેણે જીવનપ્રતીજ્ઞા લીધી છે. એ પણ સહેજ તમને જણાવું છું.

આ પત્ર હું તમને દીલ્હીથી લખું છું, અને કાંચન આ સમયે પાસેનાજ ઝોરડામાં છે. તે લક્ષ્મીપુર આવવાની ના પાડે છે, અને તેને ત્યાં આવવાનું ન ગમે એ પણ સ્વાભાવિક છે. હવે આજે અગત્યના કામસર હું વીરપુર જાઉં છું, અને પાછો લક્ષ્મી, ઇન્દુ વિગેરેને તેડી થોડા દિવસમાં હું દીલ્હી આવી પહોંચીશ.

તમે આ પત્ર મળેથી નવલરામની સાથેજ દીલ્હી જાઓ.
અને તમારા હૃદયપરના ચિન્તાના ઓળને ફેંકી દઇ કરજો

‘હિંડોળે પ્રેમ તણી ઝકઝોળ !

પ્રેમ તણી ઝકઝોળ !

હિંડોળે પ્રેમ તણી ઝકઝોળ .

ઝુલે રાધા ને નંદકિશોર !

હિંડોળે પ્રેમ તણી ઝકઝોળ !’

તમારો

લલિત.

‘આ પત્ર ટપાલમાં આવ્યો છે’ ક્વર તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતાં
હેમે પૂછ્યું.

‘ નહિજી. પત્ર લાવનાર બહાર ઉભેલ છે.,

‘તમે જાઓ અને તેને અહિં મોકલી આપો.’ હેમે ઉત્તર
આપ્યો.

નવલરામ હેમચન્દને ઓળખતાજ હતા; પરન્તુ હેમે તે
તેનું નામજ સાંભળ્યું હતું. નવલે ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જોઇ
લાંધું કે તેની સામે ખેડેલી વ્યક્તિ હેમજ છે.

પરન્તુ અચાનક આ શું ? હેમના ચહેરામાં કોઇ વિચિત્ર
જાતનો ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેનું આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું
અને તે ઉભા થઇ ગયા. અને બોલ્યા :

‘ નવલરામ ? અહિંયાથી દીલ્હી કેટલા સમયમાં જઈ શકાય છે ? ’

‘ બે કલાકમાં મહારાજ ’

‘ બસ બેજ કલાકમાં ? ’ કહેતાંજ હેમ જમીનપર પડી ગયા, અને અચાનક બેભાન બની ગયા.

આહા ! પ્રભુ ? શું આનન્દના પણ આવાજ પરિણામ આવે છે ? પરન્તુ દુનિયા આ માટે શું કહે છે ? ઘણી વખત આપણે જોયું પણ છે અને સાંભળ્યું પણ છે કે આનન્દથી હૃદય બંધ પણ થઈ જાય છે. ત્યારે આવા સમયે હેમને મૂઝાઈ આવી જાય તેમાં નવાઈ શી ?

નવલે એકદમ બહારથી નોકરને બોલાવી હેમને પાસેના એક કાચપર સુવાડ્યો અને તેના મસ્તિકાપર ઠંકું પાણી છાંટ્યું તથા બીજા પણ ઉપચારો કર્યા.

પરન્તુ એકતો ચિન્તામાં અને ચિન્તામાં દીવસો ગાળી હેમની માનસીક સ્થિતિની સાથે તેની શારીરીક સ્થિતિ પણ બગડી ગઈ હતી. ત્યાં વળી આ આનન્દ મૂઝાઈનો હુમલો આવ્યો. એટલે લગભગ ત્રણએક કલાક સુધી તો તેઓને ભાન ન આવી શક્યું; પરન્તુ ત્યાર પછી સર્વધન શેઠના ડાક્ટરના ઉપચારોથી તેઓ ધીમે ધીમે જાગૃત થવા લાગ્યા, અને ડાક્ટરની મના છતાં નવલને તેણે પૂછ્યું :

‘ કેટલા દિવસથી કાંચન દીલ્હીમાં આવેલ છે ? ’

‘મહારાજ ? હાલમાં તો આપ સુષ્ઠ જાઓ. આ બાબતપર આપણે પાછીથી વાત કરશું.’ નવલે ઉમતે બીજી મૂઝાં આવશે એવા ભયથી ધીમે રહીને કહ્યું.

‘નહિ-નહિ-મને તમે સર્વ જણાવો. અરેરે ! એ બાલિકાને અને તેની માને મારા માટે થઇને કેટલું ખમવું પડ્યું છે. મારા માટેના સ્નેહથી આજે તેને બીજાનાજ ગૃહમાં જીવન ગાળવું પડે છે. ધન્ય છે કાંચન તારા સ્નેહને ! તું સુન્દરીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તું મારા જેવા નિષ્કૂરની બાર્યા થવા યોગ્ય નથી. ’ બોલતાં બોલતાં ઉમની મુખશ્રી વળી મલિન થવા લાગી. તેના નયન જ્યૌતિ-હીન થવા લાગ્યા અને વળી તેને પાછી મૂઝાં આવી ગઇ, અને વળી ફરી એકવાર નવલ સર્વધન શેઠના ડાકટરને તેડી લાવવા દોડતો રવાના થઇ ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

આનન્દની ઉપા.

રોબહ યક સુ શુદો ઇદ આમદો દિલહા બરખાસ્ત;
મય બ મયખાનાહ બજુશ આમદો, મી બાયદ ખાસ્ત,

(અર્થ: ઉપવાસના દિવસો પુરા થયા; ઇદનો તહેવાર આવ્યો અને સર્વ દિલ ખીલી ઉઠ્યાં. શરાબ પણ મયખાનામાં જોશમાં આવી ગયો છે! હવે તે પીવો શરુ કરવો જોઈએ.)

ધ્યાન્હનો અકળામણુ ઉપજવતો તડકો કાંઈક નરમ પડ્યો હતો: ચારેક વાગવાનો સમય થયો હતો. આવે સમયે લક્ષ્મીપુરમાં આવેલા એક ભવ્ય મકાનના આગલા ઓરડાની અટારીમાં એક યુવતી આતુર નયને કોઈની રાહ જોતી ઉભી હોય એમ જણાતું હતું.

કવિ કે ચિત્રકાર સૌન્દર્યનો આવેળી શકે છે; પરંતુ એ પણ સમ્પૂર્ણ રીતે તો નહિંજ એ વાત ચોક્કસ છે. ઇન્દ્ર જેવી યુવતીના અતુલ સૌન્દર્યને જોઈ કોઈપણ વ્યક્તિ ભાન ભુલી જતી હતી. તેના ઘેરાં શ્યામ નયનોમાં કોઈ અજબ ભુરકી ભરેલી હતી; પરંતુ એ ભુરકીનો ભોક્તા લલિત સિવાય કોઈ થતો નહિ. ઇન્દ્ર એક આર્થ મહિલા હતી. તે આર્થ મહિલાઓની પ્રણાલીથી અસાત નહોતી.

ઇદ્રએ આમને આમ અટારીમાં ઉભા ઉભા આશરે અડધો-એક કલાક લલિતની રાહ જોઇ હશે ત્યાં દૂરથી આવતા અશ્વની ખરીના શબ્દો સંભળાયા. ઇન્દ્રના નયનો સ્વરની દિશા લણી વળ્યા. તેના હૃદયના ધબકારા જોસ્સથી થવા લાગ્યા, અને ચિન્તા-એ તેના મૂખાવિન્દપર જરા વધારે ઘેરા રંગની પીછી મારી.

પોતાના પ્રિયનાથ કાંચનને લેવાજ ગયા છે એટલે તે કાંચનને લઇનેજ આવશે એવી આશામાંને આશામાંજ ઇન્દ્ર આજ સવારથી રમી રહી હતી; પરન્તુ આ આશામાં પણ ક્યારેક ક્યારેક તેના હૃદયમાં નિરાશા ફરી વળતી હતી અને વિચીત્ર વિચીત્ર શંકાઓ તેના હૃદયમાં ઉપજતી હતી. લલિત ખરોખર આજ આવવાનું કહી ગયા હતા. એટલે તે અટારીમાં આવી ઉભી હતી, અને લક્ષ્મી અર્ધ-પાગલીની, કાંચન નામની માળા જપતી નીચે ઓરડામાં ખેડેલી હતી.

‘કેમ બહાલા ? સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા.’ લલિતને આવકાર આપતાં ઇન્દ્ર બોલી.

‘હા-બહાલી, કેમ કાંઈ આજ તારા મુખપર શોક છવાઇ રહ્યો છે ? ,

‘નહિં-બહાલા-આપ ખેસો અને જરા વિશ્રાન્તિ લ્યો. પછી આપણે સર્વ વાતો કરીશું; પરન્તુ આપની સાથે કાંચન તો જણાતી નથી. પછવાડે આપણા માણસો સાથે તે આવે છે કે શું ?’

‘નહિં-બહાલી. કાંચનને મેં અહિં આવવા પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો; પરન્તુ તે અહિં આવવાને કબુલ થઇ નહિં. લક્ષ્મીપુરમાં

હવે તેને આવવું નથી ગમતું લાગતું. ભલે કાંઈ નહિ. હવે આપણે ત્યાંજ જઈશું, પણ લક્ષ્મીને કેમ છે? તેની તબીયતમાં કાંઈ સુધારો થયો કે હજી એમને એમજ છે ?

‘લક્ષ્મીનું ગાંડપણ ધીમે ધીમે જતું જાય છે; પરંતુ તે એકદમ સારી થશે એમ લાગતું નથી. બહાલા ? ત્યારે કાંચન પણ મને હવે ચ્હાતી હોય એમ લાગતું નથી, અને તેની માતાને પણ વિસરી ગઈ હોય તેમ લાગે છે. નહિંતર તો આપની સાથે તે અહિં આવતજ. તેને જે જે ખમવું પડ્યું છે તેના માટે તે મનેજ દોષીત ગણતી હશે. ’

‘નહિં નહિં, ઇન્દુ; એ નિર્દોષ બાલિકાનું હૃદય હજી પણ તારા માટે રફન કરી રહ્યું છે, અને કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની ધાત્રીને તે ભુલી શકે ? લક્ષ્મીપુરવાસિઓ કાંચન અને હેમના ભગ્ન વિરૂદ્ધ છે અને તેમનાથીજ કાંચન અને હેમને આટલાં દુઃખો સહન કરવા પડ્યાં છે. એટલે હવે કાંચનનું હૃદય શેકાશીલ બની ગયું છે. હવે જો પાછી તે લક્ષ્મીપુર આવે તો વળી કાંઈક નવીન આપત્તિ આવી પડે એવા તેને ભય લાગે છે. ઇન્દુ, બહાલી, કાંચનનું હૃદય હવે નવીન દુઃખોથી બહુજ કંપતું હોય તેમ જણાય છે, અને એ કંઈ તેમાં પણ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ખીચારા સ્નેહીઓને કેટલા કળ્પો વેઠવાં પડ્યાં છે. અરે ! મારું હૃદય તેમનાં માટે કેટલું દ્રવે છે ?’

‘હીક-બહાલા, ત્યારે આપણે દીલ્હી ક્યારે જવાના છીએ ?’ હર્ષથી ઉભરાતા હૃદયે ઇન્દુએ પૂછ્યું.

‘બસ-બહાલી-હવે-એક એ દિવસમાંજ-પણ લક્ષ્મીને સાથે લઈ જશું કે કેમ ?’

‘હા-કદાચ કાંચન સાથેના મેળાપથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવી જશે-હા-તેને પણ કેટલું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે; પરન્તુ હાય ! આ બધું આપણા હિન્દુ જનસમાજની રીઠીઓથીજને ? બીન્ન બીન્ન વર્ણના સ્નેહીઓ સ્નેહ ગાંઠને કાયદેસર બનાવે તે શું પાપ અથવા બ્રષ્ટચાર છે ? આપણાં શાસ્ત્રો તો આવા સ્નેહ લગતોને સ્વર્ગીય લગતો તરીકે વર્ણવે છે ત્યારે આપણા હિન્દુ સમાજને તેની વિરુદ્ધ થવાનો શો પવન લાગી ગયો છે એ સમજાવું નથી. ’

‘ ઇન્દુ ! આપણા હિન્દુઓનો મોટો ભાગ શાસ્ત્રો શું કહે છે એ સમજવાનો પ્રયત્નજ કરતો નથી. તેઓ તો એમજ સમજતા લાગે છે કે શાસ્ત્રો વાંચવાનો અને શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવાનો બ્રાહ્મણોએજ ઇન્જરો રાખ્યો છે, અને આપણા બ્રાહ્મણોએ તો હદજ વાળી છે; પરન્તુ હવે લોકોની આંખો ઉઘડતી જાય છે અને તેઓ પણ શાસ્ત્રાના શ્લોકો અને આશયો સમજતા અને તેની અનુસાર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા જાય છે. લોકોના આ શાસ્ત્રાનુસાર વર્તનને બ્રાહ્મણો ધર્મવિરુદ્ધનો બ્રષ્ટાચાર તરીકે જણાવે છે અને આમ કહી પોતાના સ્વાર્થને વળગી રહી તેઓ અસાની લોકોને અવળે રસ્તે દોરે છે; પરન્તુ મને તો બ્રાહ્મણોએ આવો નીચ ધંધો શા માટે કરવો જોઈએ એજ સમજાવું નથી. કદાચ લોકો, શાસ્ત્રો શું કહે છે એ બરોબર સમજી તે પ્રમાણે કરવા મથે અને તેમાં તેઓ સફળ થાય તો બ્રાહ્મણોને તો માન મળે, ‘દળણા મળે’ અને મોદક પણ મળે. એમા બ્રાહ્મણોને કાંઈ નુકશાન નથી. હા-એટલું સાચું કે આજ સુધી તેમણે ચલાવેલું યુરોપની પુનર્વ્યવસ્થા સમયના પાઠરીઓના, જેવું યોગજ ઉદાહરણ પડી

જય; પરન્તુ આ માટે કાંઈ આખા સમાજનું અને હિન્દુ ધર્મનું
અભિદાન અપાય ? નહિંજ. આવકું મોટું અભિદાન તો પ્રાચીન
સમયના આપણા રૂઢિઓ પણ માગી શકે નહી. ત્યારે હાલના
આપણા ‘મારાજે’ તો આજ માગવા નીકળ્યા છે. ખરેખર—આપણે
તે આપવાના નથી. આપણે આપી શકીએજ નહિ.

‘હીક વ્હાલા હવે મુકો એ વાત પડતી. હું તો એ પ્રભુના
પરબારા ‘એજન્ટો’ અને આપણાં બાપદાદાઓ માટેની ટપાલના
‘ભૂંગળાઓ’થી હવે તો બહુજ ત્રાસ પામી ગઈ છું. તેમનાંજ
સ્વાર્થ અને તેમનાંજ કારસ્તાનથી મારી નિર્દોષ કાંચનને દુઃખી
થવું પડ્યું; અને વળી લક્ષ્મી પણ ગાંડી થઈ ગઈ. આપણો
સંસાર પણ દુઃખી થઈ ગયો. તમારે પણ કાંચનના દુઃખના
નિમિત્ત થવું પડ્યું. થયું, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે
તો આપણે દુઃખને તરી ગયા છીએ એટલે વાંધો નથી. બાકી
હવે હિન્દુ સમાજને આ દુઃખમાંથી તરવાનું રહ્યું છે અને
આના માટે, પ્રભુની કૃપા હશે તો, એકાદ વીરલ સુકાની બહાર
આવી નીકળશે, નહિંતર એ વાત તો ચોકસજ છે કે આખો
હિન્દુ સંસાર નીચ સ્વાર્થની વેદીમાં બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જશે
અને પછી રહેશે એકલાં હાડકાંજ ચૂસવાનાં. ચાલો હવે તમે
ભોજન કરવા બેસો. તમે થાકીને આવ્યા, પરન્તુ આપણે વાત
પરથી વાતે ચડી ગયા.’

‘કાંઈ નહિ, વ્હાલી એ તો એમજ હોય. મને તો આપણી
વર્તમાન દશા જોઈ ખેદ થાય છે. તોપણ હવે હિન્દુઓ જાગ્રત
થવા લાગ્યા છે એટલી હર્ષની વાત છે. ચાલો હવે આપણે
લક્ષ્મી પાસે જઈએ અને તેને પણ કાંચનની બબર આપીયે.’

નીચેના ઓરડામાં લક્ષ્મી એક પલંગપર અર્ધનિદ્રીત સ્થિતિમાં બેઠી બેઠી પડી હતી. તેના વાળ તેના મુખાવિન્દની આસપાસ વિખરાઈ પડ્યા હતા. એક વખત રઘુનાથ ખાખીની વિષયવાસનાને જગાડનાર દેહ આજે ગાંડો બની ગયો હતો, તેણે તેજ આલ્યું ગયું હતું અને તેને સ્થળે શ્યામતા આવી રહી હતી.

ધન્ધ અને લલિત ધીમે ધીમે તેના પર્યંક પાસે ગયા. તેમના પગલાંના અવાજથી લક્ષ્મી જાગી ઉઠી. તેણે રક્ત નયનોએ લલિત સામે જોયું અને બે હાથો લાંબા કરી, જીભને નાગણુની પેટે હલાવતી હલાવતી તે તાકુકી :

‘તુંજ ખુની છે. હા-હા-હા તુંજ તુંજજ-જ-અ-અ અ-અ-અ- તેંજ મારી કાંચનને અહિંયાથી કાઢી. તેંજ તેને મરાવી નાંખી. પેલાને પણ તેંજ મોકલ્યો, અને તારી રાંડેજ બધું સત્યાનાશ વાળ્યું.’ લક્ષ્મી બોલતાં આગળ વધી. જાણે એકાદ વાધણુ પોતાના બચ્ચાપર હુમલો કરનારને લક્ષ કરી જવા માટે સપાટાખંધ તરાપો મારતી જતી ન હોય તેવી તરાપો લક્ષ્મીની હતી. આ ઓરડામાં વાધણુની તરાપો જેટલી જગ્યા નહોતી એટલે પહેલીજ તરાપે લક્ષ્મી લલિત પાસે પહોંચી, અને તેને ગળચીમાંથી પકડી કચડી નાંખવા જાય છે ત્યાં લલિતે તેના હાથ પકડી લીધા; અને તેને પાછી પલંગપર જોરસ કરી સુવારી દીધી. લક્ષ્મી પલંગપર પડી તો ખરી; પરંતુ તેની જીભ ચૂપ રહી નહિ. તેણે તો પોતાનું કાય શરૂજ રાખ્યું અને બોલવા માંડ્યું :

‘હા-હા-હા-આ-આ-મારી કાંચનડી હો.’

લક્ષ્મી વાક્યો બોલતી ગઇ અને વળી તેને સાથે સાથે ગાતી પણ ગઇ. આ બધું થોડીએક પળો સુધી ચાલ્યું. વળી તે ઉભી થઇ અને લલિતને વળગીને ઉભી રહેલી ઇન્દુ તરફ ધસતાં તે બોલી : ‘ઓહો ! ખેટા કાંચન ? તું ક્યાં ગઇતી ? પેલી ઇન્દુડી પાસે કે ? ખેટા ! એતો ચૂડેલ છે હો-ચૂડેલ તેની પાસે કોઇ દિવસ જન્મે નહિ હો. નહિંતર તને ખાઇ જશે હો. જતી નહિં હો. સમજીને હો’ લક્ષ્મીએ હાથો હલાવતાં, માથાને પણ શબ્દના સ્વર સાથે તાલ લેવરાવતાં લેવરાવતાં અને ઇન્દુને કાંચન જાણી બાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું; પરંતુ લક્ષ્મીના પહોળા હાથમાં કાંચનને સ્થળે લલિત આવી ગયા. લક્ષ્મી ભ્રમીત લક્ષ્મી સમજી નહિં કે તેના બાહુમાં કાંચન નહિ, ઇન્દુ નહિ પણ લલિત છે. તેણે તો લલિતને પણ છાતી સરસો ચાંપવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. હવે આ દ્રવ્ય ઇન્દુથી ખમાયું નહિં. તે આંસુ વરસાવતી ત્યાંથી નિકળી ગઇ અને લલિતે પણ બળ કરી લક્ષ્મીને પલંગપર ફરી સુવાડી ઓરડાના દ્વાર બંધ કરી દીધા. હવે પાછળ રહ્યું લક્ષ્મીનું પાગલ મગજ અને સ્વાર્થાન્વેષના સ્વાર્થના અભિધાન રૂપ તેનું બળીમરતું હૃદય. આહા ! શો અત્યાચાર !

‘જહાલા ! લક્ષ્મીની સ્થિતિ જોઇને તો મારું કાળજી કપાઇ જાય છે. અરેરે ! પહેલાં એ કેવી ડાહી હતી. સત્યાનાશ જન્મે એ સ્વાર્થીઓનું કે જન્મે આવા નિર્દોષ હૃદયોના શંકરપાનો કરે છે.’

‘મને લાગે છે કે લક્ષ્મીની સ્થિતિ દીવસે દીવસે બગડતી જાય છે. હવે તો કોઇ સારા ડાકટરનું ઔષધ શરૂ કરીયે અને

આપણે બે ચાર દિવસ રહીનેજ દીલ્લી જઈએ. મને લાગે છે કે આટલા સમય દરમિયાન લક્ષ્મીની સ્થિતિમાં સહેજસાજ સુધારો થશે એટલે તેને સાથે લઈ જવાનું કાર્ય સુવલ થઈ પડશે.’

‘લલિતે આપની મરજી; પરન્તુ હ્યો આ ટપાલવાળો આવ્યો. ટપાલ વાંચીનેજ હવે ભોજન કરવા બેસો.’

ઈન્દુએ ટપાલવાળા પાસેથી કાગળો લઈ લલીતના હાથમાં મૂક્યા. લલિતે કાગળો જોતાં જોતાં કહ્યું.

‘ઝોહો ! ઉમનો પણ પત્ર છે.’

‘ખરેખર ! ઉમલાઈનો પત્ર ! આજ તો ઘણું દિવસે એમણે પત્ર લખ્યો કે શું ?’

‘હા, તેઓ તો આપણાંપર ખુબ રીસે ભરાયા હશે, પત્રમાં પણ આજ હશે અને તેમણે તેમની હૃદયજ્વાળાજ્વળાવી હશે.’

વાંચક ! હવે પણ તેમજ. ઉમે કાંચનના સમાચાર પ્રજાવ્યા હતા. પત્ર જોકે ઘણાં દિવસો અગાઉ લખાએલો હતો તોપણ તે આજેજ લલિતના નિવાસસ્થાને આવ્યો. પોસ્ટ ઓફીસ પણ એક બેદી વસ્તુ છે. પત્રો ૧ લીએ લખાયા હોય તો ૧૫ મીએ મળે અને ૧૫ મીએ લખાયા હોય તો ૩૫ મીએ હાથમાં આવે અથવા સદંતર અસ્પષ્ટ થઈ જાય; પરન્તુ તેમાં નવાઈ શી? સરકારજ ન્યાં બેદી હોય ત્યાં તેનાજ પોષીત અને તેનાજ આશ્રય તળેના અંગો બેદી અને તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી.

કાંચન પહેલાંજ એક દિવસ અગાઉ ઉમ લક્ષ્મીપુરથી નીકળી ગયા હતા. તેઓ દીલ્હી આવીને રહ્યા હતા અને દીલ્હીમાંજ કાંચનની રાહ જોતા હતા; પરન્તુ અન્તે તેમની ધીરજનો અન્ત આવ્યો. પરિણામે તેમણે આ પત્ર લખ્યો અને કાંચનના સમાચાર ત્વરાથી જણાવવા માટે જરાળા કાઢી.

‘ હે, ઇન્દુ વાંચ. પરન્તુ હવે તો ઉમને ટાઢક વળી હશે અને તેમના હૃદયને શાન્તિ થઇ હશે, કેમકે મારો એક પત્ર તેમને મળ્યો હશે અને વળી મેં દીલ્હીથી એક સવિસ્તર પત્ર પણ નવલરામ સાથેજ મોકલ્યો છે. એ પણ તેમને મળી ગયો હશે અને કાંતો તેઓ આ સમયે કાંચન સાથે આનન્દજ કરતા હશે.’

‘ શુ’ બહાલા ! પેલા નવલ સાથે ? એ પાપી સાથે તમે ઉમને પત્ર મોકલ્યો ? ’

‘ હા-ઇન્દુ-એ નવલમાં તો ઘણો અજ્ઞયજ્ઞ ફેરફાર થઇ ગયો છે. અહિંયાના જેવો તે હવે લંકાજો, લુચ્ચો કે પાપી રહ્યો નથી. તે તો હવે બહુજ સદ્ગુણી બની ગયો છે. વળી તારી કાંચનને જીવીતદાન આપનાર પણ તેજ છે, કેમકે કાંચનને યોગી પાસે લઇ જનાર પણ તેજ હતો. તે હવે કાંચનને પોતાની બહેન તરીકે ગણે છે, અને કાંચનના અને ઉમના લગ્ન કરાવી આપવાની તેણે પ્રતીજ્ઞા લીધી છે.

‘ આહા ! પ્રભુ ! શો ફેરફાર ! પરન્તુ આ લુચ્ચા માણસમાં આટલો ફેરફાર થયો, તેનું હૃદય આટલું સુધર્યું ત્યારે પેલા સ્વાથીઓ હવે ક્યારે સુધરશે ? ’

‘ તેમનો પણ હવે કાળ આવી ભરાયો છે. તેમની ઇચ્છા હશે કે નહિ તો પણ હવે તેમને સુધરવુંજ પડશે-લે-ચાલ હવે તો ક્ષમા લાગી છે ?

‘ હા-ચાલો-રસોઇ તૈયાર છે.’

પ્રકરણ ૨૭ મું.

લેદ કુટ્યો.

‘પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે, નથી પુરૂષ બળવાન.
મનનું ધાયું ક્યાં રહે થવા કાળ સ્થિર જાણ.’

નૃત્ય કરતી ઉષા સુંદરી રવિદેવના આવાગમ-
નના શુભ સંવાદ આપી રહી છે. સારી આલમ
નિદ્રાદેવીના સામ્રાજ્યમાંથી પ્રભુ સૂર્યના
રાજ્યમાં આવવા એક પત્રે થનથનાટ કરી
રહી છે. ચારે દિશામાં પણ પક્ષી અને મનુષ્યો આ દેવને
આવકાર આપવાને તૈયારી કરી રહ્યા છે. શીતળ પવનની લહ-
રીઓ ધીમે ધીમે વહતી અનન્ત આકાશમાં મળી જાય છે.

વાંચક ! ગદ્ય કાલે આપણે હેમને ફરી મૂંઝાં આવતી
જોઈ હતી. આજે તેની તન્દુરસ્તિમાં એકાદ ટકા સુધારો થયો
છે; પરન્તુ તે નહિં જોવાજ. પદ્મંગમાંથી ઉઠવાની શક્તિ હવે
તેનામાં રહી નથી. વળી ઘણાં વરસોથી જાણે માંદગી બોગવતું
આવતું ન હોય તેવું તેનું શરીર થઈ ગયું છે. આ સર્વ છતાં
તેની મગજશક્તિને ધકકે લાગ્યો નથી, અને ડાકટરની મના
છતાં પણ તે નવલ સાથે વાતોજ કરે રાખે છે. ખીચારો નવલ
શું કરે ! આ તરફ જો વાતો ન કરે તો હેમનું હૃદય દુભાય
ત્યારે ખીજ તરફ જો વાતો કરે તો ડાકટરનો ઠપકો મળે
અને વળી હેમની તબીયતમાં ખીગાડો થાય એટલે તેણે પણ
થોડાએક પ્રશ્નોના જવાબો આપવા તો થોડાએકના નજ આપ
વાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે.

પ્રભાતનું પહોર હોવા છતાં પણ હેમ અને નવલ વાતો કરી રહ્યા છે, અને હેમ પલંગમાં પડ્યા પડ્યા નવલને પ્રશ્નો પૂછે જાય છે. વળી ઘડીએકમાં તેના ઓરડા પાસેના ઉદ્યાનમાં ખીલી નીકળેલાં પુષ્પો તરફ જુવે છે તો વળી ઘડીએકમાં આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ જતાં નિરાશાનો નિશ્વાસ મૂકે જાય છે. આહા ! શી વીચીત્ર અવસ્થા ! દેહ નશ્વર છે. મનુષ્ય ક્યારે મૃત્યુપંજમાં ઝકડાઈ જશે તેનું કોઈને જ્ઞાન નથી. આજે કે કાલે દરેકને કોઈ અનજ્ઞાના પ્રદેશમાં જવાનું છે એ વાત તો ચોક્કસજ છે; પરંતુ આ આલમનો ત્યાગ કરવો કોને ગમે છે ? આશાથી જલજલતાં હૃદયોને તો નહિંજ, અને એ પણ સાથે સાથે કે નિરાશામય જીવનો ગાળતા મનુષ્યોને મૃત્યુ પામવું ગમતું નથી. ‘હજારો કંઈ નીરાશામાં અમર આશા છુપાઈ રહી છે’ એ અમર કવિનું અમર કવન કદી પણ અસત્ય નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ કવનના સત્યપણાના દાખલા મળી આવે છે. જીવનથી કંટાળી ગએલ મનુષ્યો આત્મઘાત કરે છે; અથવા તો કરવાને લલચાય છે. કોઈ મનુષ્યો વિષપાન કરી પોતાના જીવનનો અન્ત આણે છે, ત્યારે કોઈ મનુષ્યો જલસમાધિ લઈ આ ફાની જહાનને છોડી જાય છે; પરંતુ આજ મનુષ્યો જીવન-દીપ ઓલવાઈ જવાની અણીપર આવે છે, ત્યારે એ દીપકને ફરી ઝગઝગાટ મારતો કરવાને તરફડીયા નથી મારતા ? મારે છેજ. એકાદ વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાથીજ જલમાં પડે છે—પડે છે ત્યારે તેને આપઘાત કરી પોતાની જીંદગાનીનો અન્ત આણવાનો નિશ્ચયજ હોય છે; પરંતુ પડ્યા પછી—પડ્યા પછી તે જીવનને બચાવવા તરફડીયાં મારે છેજ. હૃદય આશાથીજ બનેલું છે. હૃદયના દરેક ભાગમાં, દરેક

ખુણામાં આશાનો વાસ છે. આશા મનુષ્યનો આત્મા છે. એ કુદરતથીજ બક્ષાએલ, જીવન સાથે અભિન્ન થઈ ગએલ સ્વર્ગીય વસ્તુ છે. એટલે તેને મનુષ્ય, કોઈપણ ઉપાયે સમ્પૂર્ણ રીતે તો પોતાના હૃદયમાંથી દૂર કરી શકતો નથી. આવીજ રીતે અહિંયા હેમના હૃદયની સ્થિતિ હતી. તેનું શરીર થાણું નબળું પડી ગયું હતું. તેની સર્વ શક્તિ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ હતી, અને આખા દેહમાંથી જાણે એતન ચાલ્યું ન ગયું હોય તેમ તેને લાગતું હતું. આ સર્વથી તેને ક્યારેક ક્યારેક પોતાના મૃત્યુના વિચારો થઈ આવતા હતા. આહા ! હમણાંજ મરણ આવી પહોંચે તો ? આ સવાલ તેના હૃદયમાં ઘુંટાયા કરતો હતો. તેનું હૃદય આ સવાલપરજ મથી રહ્યું હતું, ત્યારે તેનું મગજ આજ સવાલપર ચર્ચા કરી રહ્યું હતું. મરણ આવે તો ? બધી આશાઓનું પાણી. સુખી દિવસોના સ્વપ્ન સ્વપ્નજ ઠરે. કાંચન એક તરફ રહી જાય અને તેને મુકીને પોતાને કોઈ બીજીજ દુનિયામાં જવું પડે. પણ અરે ! આ બીજી દુનિયા ક્યાં આવી ? શું ત્યાં કાંચન ન આવી શકે ? આવી શકે. શું કામ નહિ ? તેને કોણ અટકાવનાર છે ? અમે પરસ્પરને ચઢાવે છીએ—અમે આ દુનિયામાં સ્નેહ—સુખ ન ભોગવી શક્યા એટલે પેલી દુનિયામાં પણ ન ભોગવી શકીએ ? શું પ્રભુ અમારા હૃદયોને નથી પીગાળી શકતો ? પ્રભુ તો સ્નેહનું મૂળ કહેવાય છે, ત્યારે શું અમોને સ્નેહીઓને તે હમેશને માટે બિન્નજ રાખવા ઇચ્છે છે ? નહિં નહિં. એવું તે જગતપિતા કદી કરે નહિ. એ ન્યાયી છે, એ સ્નેહી છે એટલે સ્નેહના મૂલ્યને તે સમજી શકે છે. બસ, હેમનું હૃદય આવાજ વિચારો કરે જતું હતું. વળી વિચાર કરતાં કરતાં થાકે ત્યારે નવલનો

હાથ પકડી કાંચન માટેના સવાલો કરે અને વળી પાછો વિચારમાં પડી તંદ્રામાં મશગુલ બની જાય.

સૂર્યનારાયણના કિરણો પ્રખર થવા લાગ્યા છે. ધીમે ધીમે આખી પૃથ્વીપર તાપનું સામ્રાજ્ય ફેલાવાનો પ્રારંભ થવા લાગ્યો છે.

હેમ પોતાના પલંગમાંજ પડ્યો છે. આજ સવાર કરતાં તેની તન્દુરસ્તી કાંઈ સ્વસ્થ છે અને તે ધીમે ધીમે નવલ સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છે ત્યાં

‘હેમ ક્યાં?’ બોલતાં બોલતાં કર્ણાશંકર હેમના ઓરડામાં દાખલ થયા. તેઓ હેમના મૂખાવિંદમાં ફક્ત એવીસ કલાકમાં થએલા અજબ ફેરફારને જોઈ ચમકી ગયા અને બોલ્યા :

‘આ શું હેમ ? અચાનક તખીયત ખરાબ થઈ આવી કે શું ?’

‘કર્ણાશંકરભાઈ, જરા ધીમેથી વાત કરો તો ઠીક. ડાક્ટર કહી ગયા છે કે હેમ સાથે જોસ્સથી વાતો કરવી નહિ-અને વાતોજ ન કરવી.’

‘પણ નવલભાઈ ! તમે કાલ બપોરે તો મને મળ્યા હતા, ત્યારે તો હેમની તખીયત માટે મને કાંઈ કહ્યું હતું નહિ’ અને આ આટલી વારમાં તેમને શું થઈ આવ્યું ?’

‘ગઈ કાલે તમને મળ્યો ત્યારે હું સર્વધન શેઠના ડાક્ટરને તેડવાજ જતો હતો એટલે ઉતાવળમાં અને ઉતાવળમાં હું તમારી પાસેથી પસાર થઈ ગયો.’

‘ગઈ કાલે સવારના તમે મને સર્વધન શેઠનું ઠેકાણું પૂછ્યું અને ‘તમને બતાવ્યું’, ત્યાર પછી તમે તરતજ હેમને મળ્યા હતાને?’

‘હા-હુ’-તો હેમભાઈને મળવાનું આવ્યો છું’

‘ત્યારે તમને ઠેકાણું અને ઘર બતાવ્યા પછી મને અડધા કલાક પછીજ મળ્યા અને એ ટુંક સમય દરમીયાન હેમને શું થયું ગયું?’

‘હું હેમને મળ્યો ત્યારે તેમની તખ્તીયત સારી હતી-પરન્તુ તેમના એક મિત્રના પત્રમાંના સમાચારથી તેમને મૂઝાં આવી ગયું. એટલે હું ડાક્ટરને ખોલાવા નીકળ્યો.’

નવલ અને કરુણાશંકર વચ્ચે આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં હેમે નયનો ખોલ્યાં.

‘હેમ ! ગઈ કાલે અકસ્માત મૂઝાં કેમ આવી ગઈ ?’

નવલે કરુણાશંકરનો હાથ દબાવી ધીમેથી કહ્યું :

‘ભાઈ ! આવી વાતો મા કરો-તેમને પાછી મૂઝાં આવી જશે એવો મને ભય લાગે છે.’

પરન્તુ કરુણાશંકર ખીયારા ભોળા અને જુના વિચાર હતા એટલે તેમને આ વાતપર શ્રદ્ધા ન ખેડી-તેઓ ખોલ્યા :

‘અરે ભાઈ ! આમ વાત કરવામાં તે વળી મૂઝાં શાની આવી જાય ? મૂઝાં તે કાંઈ રસ્તામાં રખડતી પડી છે ?’

નવલ આ ઉત્તર સાંભળીને જરા છેડાઈ તો પડ્યો; પરન્તુ વળી તેણે પોતાના હૃદયને શાન્ત કરી દીધું અને કરુણાશંકરને ઓરડામાંથી જલદીથી વિદાય કરી દેવાનો ઉપાય તે શોધવા લાગ્યો.

‘હેમ ? સાંભળો યે કે ? ગઈ કાલે મૂઝાં કેમ આવી ગઈ?’

નવલને લાગ્યું કે હમણાંજ કરુણાશંકરને એક લપડાક લગાવી દઉં; પરન્તુ લાચાર-સર્વધન શેઠના ધરમાં શોરબકાર થઇ પડે અને હેમના હૃદયમાં વળી વિચીત્ર અસર પેદા થઇ જાય તો બડી મુસ્કેલી ઉભી થાય.

કરુણાશંકરના આ પ્રશ્નો સાંભળી હેમ જરા હસ્યા; પરન્તુ આ હાસ્યની સાથે આનન્દની જાયા પણ સાથે સાથે ફરકી ગઇ. હાસ્ય તો અદ્રસ્ય થઇ ગયું; પરન્તુ આ જાયા તો આજી સ્વરૂપમાં ત્યાંજ રહી ગઇ.

‘વાહ! આ શું? આજ તો તમે ઘણું દિવસે હસ્યા! અહિંયા જ્યારથી તમે આવ્યા છો ત્યારથી તમને મેં જરી પણ હસતા જોયાં નથી. ત્યારે આજે આ શું? માંદગીના ખીજાના પર પડ્યા પડ્યા સ્મિત કયું.’

નવલને લાગ્યું કે હવે આ અહિંયાથી જાય તો ઠીક નહિંતર વળી હેમને લલિતનો પત્ર યાદ કરાવશે અને પછી? પછી પાછી મૂઝાં નહિં આવે? પરન્તુ નવલ શું કરે? કરુણાશંકરને અર્ધચન્દ્ર પ્રદાન આપી દે? નહિં. એ તો તેનાથી બની શકે તેમ નહોતું, કેમકે તે આ ધરમાં તદ્દન અજ્ઞાણ હોતો, વળી તેનું ભૂતકાળનું જીવન લુચ્યાઇ ભંડૂગાઇથી ભરેલું હતું એટલે જો તે આવું કૃત્ય કરે તો પછી હેમને શું લાગે? પરન્તુ ત્યારે કરવું શું? હેમના ભલાને માટેજ આ કરવાનું હતું. એટલે ખાસ વાંધો તો હતો નહિ.

‘હેમ! આ તમારી મૂઝાંએ તો તમને સુખી કર્યા હોય એમ જણાય છે. વાહ ભાઇ વાહ! કહોને આ મૂઝાં રૂપ મહો-પદ્ધિએ તમને શું પ્રદાન કયું છે?’

હેમે ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો; પરન્તુ તેનાથી બોલાયું નહિ. ઓહોહો ! ચોવીસ કલાકમાં, ફક્ત એક દિવસમાં આટલો ફરફાર !

‘ હેમ ! કાંઈ નહિં. તમે રાખવું હોય તો ગુપ્ત રાખો; પરન્તુ મને સર્વ ખબર પડી ગઈ છે. તમારા મિત્ર લલિતનો પત્ર સર્વધન શેઠની ચાકરડીના હાથમાં આવ્યો હતો. આજે હું અહિંયા તમારી પાસે આવતો હતો ત્યાં એ દાસી પણ તમારો પત્ર લઈ નવલભાઈને આપવા આવતી હતી; પરન્તુ હું અહિં આવતો હતો એટલે હું તમને આપી દઈશ એમ કહી મેં એ પત્ર લઈ લીધો, અને દાસીએ પત્ર આપતા આપતાં સાથે સાથે મને કહ્યું :

‘ કરુણાશંકરભાઈ ! હેમભાઈને એ પત્ર ન આપશો હો. ગઈ કાલે આ પત્રથીજ તેમને મૂઝાં આવી ગઈ હતી.’

દાસીના આ વચનો સાંભળીને મને આ પત્ર વાંચવાનું મન થઈ ગયું. ક્ષમા કરજો હો હેમ ! પરન્તુ મેં એ પત્ર વાંચ્યો અને પછી તમારી મૂઝાંનું કારણ હું સમજી ગયો, અને હવે તમે હસો યાતો આનન્દમાં ઝુલો એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; પરન્તુ હેમભાઈ ! આ તમારા હૃદયનું હરણ કરનાર કાંચન દીલ્લીમાં કેને ત્યાં રહે છે ? તમને કાંઈ ખબર છે કે ?’

પરન્તુ હેમે ઉપલા શબ્દોમાંથી એક શબ્દ પણ સાંભળ્યો નહોતો. વિચારમાં અને વિચારમાં તેણે તો નિદ્રાદેવીનો આશ્રય લીધો હતો. હેમ આંખો બંધ કરીનેજ સુતા હતા એટલે કરુણાશંકર એમજ જાણતા હતા કે તે તો ખરાબ તખીયતને લઈનેજ આંખો વીંચીને સુતા હતા. હેમ નિદ્રાવશ થએલ છે તેનું તેમને જ્ઞાન ન હોતું.

‘હેમ ! સુષ્ટ ગયા કે ?’ હેમને પોતાના આગલા પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતા જોઇ કરુણાશંકરે જરા જોસ્સથી ખીજો પ્રશ્ન કર્યો.

અને હવે નવલનો પિ-તો ફાટયો. હેમને માંડમાંડ નિદ્રા આવી હતી. ત્યાં વળી આ બુધડ જેવો આદમી કરુણાશંકર તેને જગાડે છે ? આ તેનાથી ખમાયું નહિ.

તેણે ઉભા થઇ કરુણાશંકરનો હાથ પકડતાં બ્રકુટીઓ ચડાવીને કહ્યું.

‘ભાઈ ! હવે તો હદ થઇ. હેમ સાથે વાતો કરવા અને હેમને એક શબ્દ પણ ન બોલવા દેવાનો ડાકટરનો હુકમ છે અને તમે તો આજે અડધા કલાકથી પીંજણુ કરી રહ્યા છો ચાલો, હવે આપણે બંને આ ઓરડામાંથી બહાર, હેમને નિદ્રા આવી ગઇ છે, એટલે ભલે તે પણ જરા વિશ્રાન્તિ લે.’

‘અરે પણ તમારો ડાકટર તે કેવો ? માંદા માણસે બસ બોલવું નહિ ? અને ખીજઓએ માંદા માણસ સાથે વાતચીત ન કરવી ? આતે કેવું ? માંદા માણસોને આનન્દમાં રાખવા ઉલટું તેમની મરજી નહોય તોપણ આપણે તેમની સાથે વાતચીત કરવી જોઇએ.’ ઓરડાના બારણા પાસે આવતાં આવતાં કરુણાશંકરે પોતાના જ્ઞાનવું પ્રદર્શન કરાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

પરન્તુ નવલ તેનાથી ગાંજ્યો જાય તેમ નહતો. તેણે તો કરુણાશંકરના હસ્તને ખેંચતાં જણાવ્યું :

‘હાજી-તમે કહો તે કદાચ સાચું હશે; પરન્તુ તમે હાલમાં તો બહાર ચાલો. આપણે દીવાનખાનામાં આ વિષયપર ચર્ચા કરીશું.’

‘ચાલો ભાઈ ! ચાલો ! તમે પણ કોઈ વિચિત્ર આદમી લાગે છે. ખરતું પૂછી ગ્રહણ કરવું તે ખરના પાદપ્રહારથી મૃત્યુ આવી પહોંચે છતાં મૂકવુંજ નહિં,’ કણ્ણાશંકરે નવલના ખેંચાણથી ઓરડાની બહાર નીકળતાં નીકળતાં જરા ક્રોધના આવેશથી કહ્યું.

‘હાજી-એમ પણ હોય. માણસમાં એટલો પણ આત્મ-નિશ્ચય જોઈએને ! જુઓ હું મારા નિશ્ચયને વળગી રહ્યો અને મેં તમને બહાર કાઢ્યા. ખોલો હવે વિજય કોનો ? ખરતું પૂછી ગ્રહણ કરનારનો કે ખરના પાદપ્રહારનો ?’

આ શબ્દો સાંભળી કણ્ણાશંકરનો મિનિજન ગરમાગરમ થઈ ગયો, હો ! આ અજાણ્યો માણસ મને આવાં ગાળી પ્રદાનો કરે ! મને બ્રાહ્મણને ?

‘હવે-બસ કરો. તમે તો પથરાજ મૂકો છો. સમજ્યા વગર જેમ આવે તેમ ભરડે જાઓ છો.’

‘અને તમે શું કરતા હતા ? તમને મેં શરૂઆતમાંજ જણાવ્યું કે હેમ સાથે વાત કરો નહિં; પરન્તુ તમે મારી વાત માની નહિં, અને પછી તમે શું કયું ? ભરડયું કે દબ્યું ?’

‘ડીક-ભાઈ-ડીક-હું તો તમારાથી કંટાળ્યો. પરભાતના પહોરમાં આ પણ એક કુટારો ! પરન્તુ આ લ્યો-આ તમારી વસ્તુ-તમે કાલે ઉતાવળમાં જતા હતા એટલામાં તે તમારા ખીસામાંથી પડી ગઈ હતી. એ ભાગે છે તો માદળીયા જેવું અને માદળીયામાં એક ચીટી પણ છે.’

‘ તમે એ ચીઠ્ઠી વાંચી ? ’ નવલે કરુણાશંકરના હાથમાંથી ઝડપથી માદળીયું લેતાં અને તેને તપાસતાં પૂછ્યું.

‘ હા-તે તેમાં શું થઈ ગયું ? પરન્તુ નવલભાઈ ! શાન્ત થાવ-હું તમને એક ગુપ્ત વાત કહું છું. એ ગુપ્ત વાત કોઈને કહેશો નહિં હો-આ કાંચન તે મારી પત્નીની ખેન છે. ’ કરુણાશંકર આગળ ખોલવા જતા હતા ત્યાં નવલ વચમાંજ ખોલી ઉઠ્યો :

‘ શું ? શું ? તમે શું કહ્યું ? ’

‘ હું કહું છું કે આ કાંચન મારી વહુની બહેન થાય છે. દીલ્હીમાં તે શિવશંકર ભટ્ટને ત્યાંજ હમણાં રહે છે કે નહિ ? હું થોડા દિવસ પહેલાં દીલ્હી આવ્યો તો ત્યારે મેં શિવશંકરની દીકરી શાન્તા સાથે તેને ઘાટપર જોઈ હતી, પરન્તુ તેને જોઈને તો હું આશ્ચર્ય પામી ગયો-ભાઈ ! ખે બહેનોના રૂપ તો જાણે એકજ ન હોય ? મને લાગ્યું કે મારી વહુ અહિં ક્યાંથી ? પણ કાંચન જરા કદે નહાની લાગે છે એટલે એ જુદી પરખાઈ આવી પડી જ્યારે હું દીલ્હીથી પાછો આવ્યો ત્યારે તમારું આ માદળીયું મળ્યું. આવુંજ એક બીજું માદળીયું મારી વહુ પાસે છે, અને તેમાં પણ આવીજ ચીઠ્ઠી છે. ખોલો ભાઈ ! હવે શું ? અને વળી કાંચનનું ખરું નામ વીજળી છે. આ બધું હું હમને કહેવા આવ્યો હતો-પરન્તુ વાત તો થઈ નહીં અને તમે ગુસ્સે થઈ ગયા. ’

‘ પણ આ બધું શું સાચું છે ? ’ નવલે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘અરે સાચું છે ? હજી તમને મારાપર વિશ્વાસ નથી આવતો ? ચાલો તમે મારે ઘેર અને પછી તમને બધી ખાત્રી થઈ જશે.’

‘તમારી વહુ તે કાંચનની બહેન-મોટા કે નાના ?’

‘મોટી મોટી-તમે ચાલો-એટલે તમને બધું જણાશે.’

સર્વધન શેઠના ઘરની સામેની ગલીમાં કરુણાશંકરજીનું ગૃહ હતું. આ ઘરને શું કહેવું ? ઝુપડું કે સુધરેલું ઝુપડું ? ચાર દિવાલોની વચ્ચે ૨૪ ફીટની જગ્યા. નહિં બારી કે બારણું. સર્વત્ર અંધકારનું સામ્રાજ્ય. વળી અધુરામાં પુર એ ઘરમાં જવાની ગલી બાળકોના પાપખાના તરીકે અને કચરો નાંખવાના સ્થાન તરીકેજ વપરાતી હતી. એટલે હવા માટે પણ કાંઈ પૂછવાનું હતુંજ નહિં. કરુણાશંકર મથુરામાં આવતા યાત્રાળુઓના મગજો પકાવી કોઈપણ રીતે તેમને હાથ જોડતી ક્રીયા કરાવી એ પૈસા પેદા કરતા હતા અને આમાંજ પોતાનું અને પોતાની ધર્મપત્નીનું ગુજારાન કરતા હતા. વળી પોતે ગૃહસ્થનું ફર્જન હતા. એટલે કોઈ મેમાન સેમાન આવે તેની પણ આગતાસ્વાગતા કરવાની. આમ હોવાથી તેમને સોંધા ભાડાના ધરમાંજ ફરજિઆતજ રહેવું પડતું હતું.

નવલ્લ તો કરુણાશંકરના ઘર તરફ ઝંડપથી ઉપડ્યો; પરન્તુ કરુણાશંકર તેના જેટલી ઉતાવળથી ચાલતા નહોતા એટલે તેઓ પાછળ રહી ગયા, અને આ સહન ન થવાથી તેઓ બોલ્યા :

‘અરે નવલ્લભાઈ ! મારી વહુ તે કાંઈ ભાગી જવાની છે ? આટલા બધા ઉતાવળા શું કામ થાવ છો ? આ રહ્યું મારું ઘર. હમણાંજ આપણે પહોંચી જશું.’

‘પણ લાઇ હું તો વિચારમાં અને વિચારમાં આગળ ચાલ્યો ગયો. કાંચન બહેનની બહેનને જોવાનો મને બહુ ઉત્સાહ થઇ આવ્યો એટલે ઉતાવળથી ચાલ્યો. માફ કરજો હો ભાઇ.’

‘કાંઇ નહિ-લ્યો આ માફ ધર આવ્યું. જરા આ ગલીમાં થઇને આગળ જઇશું ત્યાં સામેજ માફ ધર દેખાશે.’

ગલીમાં દુર્ગાધનું સામ્રાજ્ય હતું. મક્ષિકાઓનું અહિં વિહારસ્થાન હતું. આસપાસના ઘરોના કચરાનું આ વિશ્રાન્તિ સ્થાન હતું. કચ્છાશંકર અને નવલ અંદર પેઠા. કચ્છાશંકરને તો કાંઇ ન થયું, કેમકે તેમણે તો અહિંયા વરસો ગાળ્યા હતા; પરંતુ નવલને ત્રાસ થઇ ગયો. ઓ બાપ ! આ સ્થાનમાં કચ્છાશંકરભાઇ કેમ રહી શકે છે ? શું મથુરામાં બીજા ઘરે!જ નથી મળતાં કે આવી ગલીચીમાં રહેવું ? ઘરો તો ઘણા મળે છે; પરંતુ પૈસો ક્યાં મળે છે ? મહેનતથી પૈસો મળે; પરંતુ આ મહેનતના પણ ઘણાં સ્વરૂપ છે. પોતાના પૂર્વજો જે સ્વરૂપને વળગી રહ્યા હોય એજ સ્વરૂપને વળગી રહેવાનો જેનો નિશ્ચય હોય તેનું કેમ ?

ઘરના બારણામાં કચ્છાશંકરના પત્ની ઓખા સાફ કરી રહ્યા હતા; પરંતુ પોતાના પતીને બીજા માણસ સાથે આવતા જોઇ તેઓ તો ત્યાંથી એકદમ ઉઠ્યા અને વિજળીક ત્વરાથી પોતાના મૂખાવિંદને ઢાંકી દીધું; પરંતુ હાય ! આ સર્વ કરવાની ઉતાવળમાં તેમના હાથલે તેમને ભારે દુઃખ દીધું. ત્વરાથી મૂખ ઢાંકવા જતાં સડી ગએલ સાડી ચીરાઇ ગઇ, અને વળી અધુરામાં પુરં આ હાથલનો એક છેડો ઉઠવા જતાં પાદાવિંદમાં

ભરાઈ ગયો; પરંતુ પ્રભુની કૃપા તે કરુણાશંકરજીની અર્ધાંગના પવિત્ર આર્યામિતની ભુમિને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતાં અટકી ગયા. અરે હાય ! આ સર્વ શું ? શું નવલ કોઈ રાક્ષસ હતો કે કોઈ નરપિશાચ હતો ? તે તેનાથી નાસવાનું અને ભાગવાનું ? પતિ તો સાથે હતા. તેની સાથે વાતચીત કરતા આવતા હતા ત્યારે આ સર્વ કરવાનું કાંઈ કારણ ? શી રૂઢિશા છે એ ભારત તારી ? શી રૂઢિઓનો અત્યાચાર ! આહા ! વિનાશ સામે ડોળા કાઢી રહ્યો છે, હિંદુ ધર્મ કબ્રસ્તાનના માર્ગે ત્વરાથી ગમન કરી રહ્યો છે અને હજુ કહેવામાં આવે છે કે રૂઢિઓ એજ શાસ્ત્રાસા છે. રૂઢિઓનેજ અનુસરવું જોઈએ, કેમકે આપણાં બાપદાદા એ રૂઢિઓને અનુસર્યા હતા. વાહ વાહ ! શા દાખત્રા અને દલીલો; પરંતુ જ્ઞાન હોય ત્યારે ચર્ચા થઈ શકેને ? શાસ્ત્રોના જ્ઞાન વગર ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખીજું શું થઈ શકે ? કાંઈ કરવું તો જોઈએજને. એટલે પછી આવું ભદ્રંભદ્રપણું થાય તેમાં નવાઈ શી ?

‘આવો. નવલભાઈ અંદર આવો. જરા ધર અંધારીયું છે; પરંતુ અમારા જેવાને ચાલે એવું છે.’ ધરમાં પ્રવેશ કરતાં કરુણાશંકરે નવલને ઉદ્દેશીને કહ્યું, અને નવલ માટે એક ફાટેલી સાદડી ખીંચાવી આપતા તેઓ બોલ્યાં.

‘અરે ! (અહિં વાંચક વર્ગને જણાવવું જોઈએ કે કરુણાશંકરની પત્નીનું નામ ‘અરે’ નહોતું; પરંતુ પતિ તે પત્નીનું નામ લઈ શકે અરર ! એક સાથે સ્નાન અને હજાર બારસો કાગળાજ કરવા પડેને ! વળી કરુણાશંકરને કાંઈ સંતતિ

નહોતી એટલે ‘ ફલાણુની મા ’ અથવા ‘ ફલાણુની બા ’ કહીને પણ બોલાવાય તેમ નહોતું. ત્યારે બોલાવવાનો કાંઈ રસ્તો તો જોઈએને !) પેલું માદળીયું લાવ જોઈએ ? જો પેલી પેટીના ખાનામાં હશે. જરા દીવાસળા ઝરડ એટલે તરત જડી આવશે. ’

લાજના ધુમટા સહિત પત્નીએ પોતાના પતિરાજનો હુકમ ઉઠાવવા માંડ્યો. બે ત્રણ દિવાસળી સળગાવી; પરન્તુ માદળીયું મળ્યું નહિં. હજુ તો શોધ ચાલતી હતી ત્યાં કરૂણાશંકરજી ફરી બોલ્યા:

‘ જો જો ! પેલી પેટીમાં છે. આટલીવાર થઈ તોપણ હજુ જડતું નથી, પણ તું કરે છે શું ? ’

હાય ! આર્ચ બાળાઓ ? આ તમારી દશા ! હૃદય ભેદાઈ જાય છે; પરન્તુ ધન્ય છે તમને કે તમે આ સર્વ સહન કરે આવો છો, પતિઓના હાથના મારથી તમારા પુખ્ત કળીઓ જેવાં દેહને તમેજ કરમાવી શકો તેમ છો. સાસુઓ અને નણ-દોના વાકપ્રહારો અને ક્યારેક ક્યારેક તો હસ્ત-પ્રહારો ખમી તમેજ જીવન નભાવી શકવાની શક્તિવાળાં છો. આ હા હા ! હિન્દની દેવીઓ ? તમારી સહનશક્તિ કોઈ અજબ છે. પશ્ચિમ તરફ જુઓ-પતિ જો આંગળી અડાડે તો છુટાછેડા માટે કોર્ટને અરજ કરે અને પતિને લાત મારી બીજને પરજી-પત્ની જો અપમાન કરે તો તેતું પરિણામ તેનેજ ચખાડે-ત્યારે હિન્દમાં પતિના મારથી કોમળ ગાલોમાંથી લોહી નીકળે, સાસુના વાક-પ્રહારોથી આપઘાત કરી મરણ પામવાનું મન થાય છતાં આર્ચ

મહિલાના હૃદયમાં પતિથી જુદા પડવાનો વિચાર નહિ આવે. પતિ એજ પ્રભુની ભાવના હિન્દ શિવાય ખીજ કયા પ્રદેશમાં દષ્ટિગોચર થશે ? ક્યાંય નહિ. કોઈ સ્થળે કોઈ પણ સુધરેલી આલમમાં એ ભાવના આપણે જોઈ શકતા નથી; પરંતુ આ ભાવનાથી પણ કેટલું નુકશાન થયું છે. કોઈ પણ વસ્તુને એક બાજુ હોતી નથી. એટલે આ નુકશાન થાય એ સ્વભાવિક છે. એ નુકશાનને દુર કરવાની આપણી ફરજ છે.

‘નવલભાઈ ! કાંચનના આપનું નામ શું ?’ પોતાની ભાયાંએ લાવી આપેલા માદળીયાને નવલને દેખાડતા કંઈલાશંકર બોલ્યા.

‘ભાઈ ! મને ખબર નથી.’

‘પણ આ તમારા મિત્ર હેમ તો તેને પરજીવાના છેને ?’ અને તમે કન્યાના આપનું નામ પણ જાણતા નથી ?’

‘નહિ નહિ-કંઈલાશંકરભાઈ-ખરું કહું છું-મને ખબર નથી.’

‘ત્યારે તેના કોઈ કુટુંબીનું નામ જાણો છો ?’

‘ના-ના. ફક્ત કાંચની સાથે રહેનાર આપનું નામ જાણું છું, અને અમે તેને લક્ષ્મી તરીકે જાણીએ છીએ બાકી. તો મને કાંઈ ખબર નથી.’

‘આતો ભારે વિચીત્ર-કન્યાના આપનું અને તેની માનું નામ પણ આવડતું નથી ત્યારે તેના ગોત્ર, શાખા કે કુળની તો તમને ક્યાંથી ખબર હશે ? પૂછ્યા વગરજ પરણી લેશે કે ?’

‘કરુણાશંકરભાઈ-આ સર્વ વાત આપણે અનુકુલ પ્રસંગે કરીશું. હાલમાં તો તમે આ માદળીયામાંની ચીઠી મને આપો એટલે મારે જે જાણવું છે તે મને જણાય.

‘એ પણ ઠીક. સ્વાર્થી દુનીયા-આ હા હા-શો સ્વાર્થ ?’
કરુણાશંકર નવલના શબ્દોથી જરા ભલડી ઉઠ્યા, અને વળી તેઓ બેટ્યા:

‘તમે શું નામ કહ્યું ? લક્ષ્મી કે ? તેની ઉમ્મર કેટલી છે ?’

‘પચાસ વર્ષ તો થઈ ગયાં હશે; પરન્તુ તમે આ શા માટે પૂછો છો ?’

‘જરા ધીરજ રાખો-એસજો હો-હમણાં હું આવું છું’
એમ કહી કરુણાશંકર પોતાની પત્ની પાસે ગયા અને તેને ઘર બહાર તેડી જઈ તેની સાથે કાંઈ વાતચીત કરવા લાગ્યા.

પકરણ ૨૮ મું.

મેઘ-ગજના.

‘શિરપર સંકટ વાદળ ચડે, ગમગિન અંદર નવ પડે,
તે સમયે તારો આધાર, તુંજ ઉગારે વિશ્વાનાથ.’

તાની પત્નીની સાથે લગલગ ૧૫ અથવા ૨૦
મીનીટ સુધી વાતો કર્યા પછી કરુણાશંકર પાછા
નવલરામ પાસે આવતા બોલ્યા:

‘ખરેખર ! આ તમારી કાંચન મારી પત્નીની બહેનજ છે.
ઢીલ્હીમાં જ્યારે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે આ બહેનોની
માતા ગુજરી ગઈ અને તેમનો પિતા કોઈ સ્થળે ચાલ્યો ગયો.
એટલે બન્ને બહેનો પોતાના મામાને ત્યાંજ ઉછરી. આ સમયે
આ કાંચન એટલે કે વીજળીનું વય ધણું નાનું હતું. એટલે
ફળીયામાં તેને સર્વ કોઈ રમાડતા હતા, અને બધા તેનાપર
પ્રેમ રાખતા હતા; પરંતુ આ પછી તેના મામાની ભયંકર
સ્થિતિ થઈ ગઈ, અને ઘરમાં ખાવાનું અનાજ પણ
રહ્યું નહિ. છેવટમાં કાંચનને બહુજ પ્રેમથી ચલાનાર લક્ષ્મીબાઇને
કાંચનને ઉછેરવા માટે સોંપી દીધી, અને તેની બહેનના
મારી સાથે લગ્ન થયા. અમે પરણ્યા અને ઘરસંસાર
શરૂ કર્યો; પરંતુ આ પછી અમે અહિં રહેવા લાગ્યા. કાંચનને
મારી પાસે રાખવા અમે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે લક્ષ્મી

એ કાંચનને અહિં મોકલવાની ચોખ્ખી ટૂંના પાડી, અને આ પછી અમે સાંભળ્યું કે કાંચન સાથે લક્ષ્મી કોઇ સ્થળે અદ્રશ્ય થઇ ગઇ છે. આ માદળીયાં તમે જુઓ ! બન્ને એકજ પ્રકારના છે, અને તેમાંની ચીટ્ટીઓનું પણ તેમજ છે. દુકાળના સમય પહેલાં આ માદળીયાં બન્ને બહેનોને પહેરાવવા માટે તેની માતાએ એકજ સોની પાસે તૈયાર કરાવ્યાં હતા; પરંતુ પાછળથી જ્યારે કાંચનને લક્ષ્મીને સોંપવામાં આવી ત્યારે કાંચનના મામાએ ખુદ્દિ વાપરી, ભવિષ્યમાં બન્ને બહેનોની સગાઇ રહે અને ભૂલાઇ ન જવાય માટે તેમાં ચીટ્ટીઓ નાંખી, અને આથીજ આ સમયે આપણે જાણી શક્યા છીએ કે કાંચન મારી પત્નીની બહેન થાય છે; પરંતુ નવલભાઇ ! મારે તમને એક વાત પૂછવાની છે, તમે હવે તો જાણો છો કે કાંચન એક બ્રાહ્મણની પુત્રી છે. ત્યારે હેમ એક વૈશ્ય છે. એટલે તે બન્નેના લગ્ન કેમ થઇ શકે ? આ કદી બની શકે નહિ. અમે અમારો ધર્મ ધર્મ અને જ્ઞાતિ છોડવાના નથી, મને હેમ માટે તો ખબર છે. એ કહે છે કે જ્ઞાતિઅંધનો તોડી નાંખવા જોઇએ; પરંતુ હું એમ થવા દઇશ નહિં, કદી પણ નહિં. એક બ્રાહ્મણ કન્યાનું એક વૈશ્ય સાથે લગ્ન-હર હર ! આ તો નહિં બની શકે-અને હેમ પણ કેટલા ખરાબ છે ? બીચારી નિર્દોષ છોકરીને ફસાવી-ધુળ પડી તેના પૈસામાં અને ધુળ પડી તેની ખુદ્દિમાં-આવું તે કદી બની શકે ? નહિંજ-નવલભાઇ ? તમે જઇને હેમને ચોખ્ખું જણાવી દેજો કે તે કાંચનને પણુવાનો વિચારજ માંડી વાળે. હું તેને મારે ત્યાં રાખવાનો અંદોજસ્ત કરીશ અને મારીજ જ્ઞાતિ-માંના કોઇ સાથે તેનો લગ્ન સંબંધ કરી નાખીશ; પરંતુ આ બ્રહ્માચાર તો નહિંજ થવા દઉં.

‘ પણ બાઈ ! કાંચન હેમને ચાહે છે, અને હેમ કાંચનને ચાહે છે. ત્યારે તેઓ લગ્ન સંબંધ કરે તો વાંચો શો છે ? ’

‘ હવે રાખો રાખો ! નવલબાઈ ! કાંચન તો છોકરું છે. તેને વળી ચાહવું શું એ ક્યાંથી ખબર હોય ! તમે પણ ગાંડાની માફક ખોલે જાઓ છો ; પરંતુ કાંઈ વિચાર કરતા નથી. ’

‘ પણ કાંચને હેમ માટે કેટલું સહન કયું છે તે તમે જાણો છો ? લક્ષ્મીપુરમાંથી તેને હેમ માટેજ નીકળવું પડ્યું. વળી રસ્તામાં તેનાપર હુમલો થયો અને વર્તમાનમાં તેને પારકાના ઘરમાં જીવન ગાળવું પડે છે. આ સર્વ શા માટે ? કરજણાશંકર ! આનો જરા વિચાર કરો. શું કાંચન હવે બીજાને પરણે ? મને તો તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. ’

અરે તમારા સંભવિત અસંભવિતને મુકો બાળુએ. તમે સુધારાવાળાએ જગતનું સત્યાનાશ વાળ્યું. છોકરીઓને કેને પરણવું તેની ખબર શી પડે ? તેમના વર આપણેજ શોધવા જોઈએ. કન્યા એ ગાયનું રૂપ છે. જ્યાં દોરે ત્યાં જાય તેમને છુટી મુકીયે તો તે વાંઠીજ જાય કાલ સવારે ઉઠીને એક કન્યા એમ કહે કે મારે એક દેહને પરણવું છે—તો શું આપણે તેને દેહના ઘરમાં, ભંગીના ઘરમાં જવા દેવી ? કેવી વાત કરો છો ! જરા તો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો—કે સુધારાવાળા બન્યા એટલે બધું માંડી વાળ્યું ? ’

‘ કરજણાશંકરબાઈ ! તમેજ જરા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો તો સારું તમે જાણો છો કે લગ્ન એટલે શું ? હું તો બહુ જાણુતો નથી. પરંતુ તમે તો એક ગોર મારાજ છો. લોકોને

ધર્મક્રીયા તમેજ કરાવો છો, લગ્નના ફેરા ફરવવાનું કાર્ય તમારાજ હાથથી થાય છે અને વળી શાસ્ત્રો તો તમારાજ આપદાદાએ લખ્યા છે. એટલે તેનું જ્ઞાન તો તમને હોવુંજ જોઈએ. તમે મને જરા સમજાવો કે લગ્ન એટલે શું? તમે પેલી શાસ્ત્રની ક્રીયા કરાવો છો, અને મંત્રો બોલો છો તે તમે તેના ખરા અર્થ તો જાણતાજ હશે ?

તમે પણ જબરા--લગ્ન એટલે શું તે અમે શું સમજતાજ નથી કે? ત્યારે શું આજ ત્રીસ ત્રીસ વરસથી હું મુંડાવુંજ છું? ભાઈ! આ હાથથી તો હજારો લગ્ન કરાવી આપ્યા છે અને પુષ્કળ વરોના લગ્નો કરાવ્યાં છે. વિવાહ એટલે સ્ત્રી પુરુષનું પરણવું બીજું શું?

‘ખરેખર! ભાઈ! મને બહુ દીલગીરી થાય છે કે તમે ‘લગ્ન એટલે સ્ત્રી-પુરુષનું પરણવું’ કહો છો. મારામાં તો બહુ અક્કલ નથી, તોપણ હું જાણું છું એ પ્રમાણે હું તમને કહું છું. ચાલો! તમે કહો છો એ સાચું; પરન્તુ આ પરણવું, આ જોડાવું કેટલા સમય માટે? બે વરસ કે ચાર વરસ માટે?’

‘બે વરસ કે ચાર વરસ માટે? વાહ! તમે પણ કેવો સવાલ પૂછો છો. વળી પરણવું એ ફક્ત ચારજ વરસ માટે? પરણવું એટલે આખી જીંદગી માટે. એમાં તે વળી પૂછ્યું શું?’

‘પરણવું એટલે જોડાવું. સાથે એકજ ઘરમાં રહેવું અને એ પણ મરણ સુધી. ત્યારે કરુણાશંકરભાઈ! જેની સાથે આખી જીંદગી ગાળવી તેની પહેલેથીજ આપણને કાંઈ ખબર, તેના વિષે આપણને થોડું જ્ઞાન તો હોવુંજ જોઈએને? નહિંતર તો

તેની સાથે આખી જીંદગી કાઢવાનું બારે થઇ પડે, અને દરરોજ કળ્યા થાય. જીવેને આપણા ધરેમાં કેવી લડાઇએ! થાય છે. એ બધાના કારણે વિષે વિચાર કરો; પરંતુ માફ કરજો હો ભાઇ! તમે બ્રાહ્મણ છો એટલે લોકોને સારાસારનું જ્ઞાન આપવાનો તમારો ધંધો છે અને આથી તમે આ માટે પણ વિચાર તો કર્યોજ હશે.’

‘અરે ભાઇ! પતિ પત્નીના સ્વભાવ ખરાબ હોય એટલે અમશથી તકરારો થાય. એ તો દરરોજનું થઇ પડ્યું. તેમાં તે શું થઇ ગયું?’

‘પરંતુ સ્વભાવથીજ તકરારો થાય —ત્યારે સ્વભાવ વિષે પહેલેથીજ સંભાળ રાખી હોય તો? તો તો આવી તકરારો ન થાયને? અને આ માટેજ કન્યાઓને પોતાના વરની પસંદગી કરવા દેવામાં આવે તો વંદી જાય એવો ભય આપણે શા માટે રાખવો જોઇએ એજ મને સમજતું નથી.’

‘અરે—‘સ્ત્રીઓની ખુદ્દિ તે પાનીયે’ એતો રાંધી જાણે અને ખાઇ જાણે. તેને વળી સારું શું અને નરશું શું તેની તે કાંઇ ખબર પડે? આ જીવો મારીજ વહુ—એ ખાય છે, પીયે છે અને આનન્દ કરે છે. તેમને તો ધરમાં રહેવાનું અને પુરૂષો કહે તેમ કરવાનું. ભાઇ! તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરીયે તો તો સ્ત્રીઓ બગડીને બે પાર થઇ જાય. તેને તો કાણુમાંજ રાખવી સારી.’

ખીયારા કરુણાશંકરજીના વિચારો—આહા! આયર્ષત! આજ તારા ભુદેવો કે ?

‘ત્યાર સ્ત્રીઓ તો ગુલામડીઓજ કે ?’

‘ અરે ભાઈ ! મારું તો ભેળું પાકી ગયું. આવા ગાંડા જેવા પશ્તોના જવાબ હવે હું આપવાનો નથી. તમારા હેમને જણાવી દેજો કે એક બ્રાહ્મણની છોકરીને પરણવાના અને હિન્દુ ધર્મને અપમાન કરવાના વિચાર છોડી દે, નહિતર તેને ભોં ભારે થઈ પડશે. નવલભાઈ ! આ તો તમને હું પહેલેથી ચેતવણી દઉં છું; જો અહિંના બ્રાહ્મણોને ખબર પડશે તો તેને અહિં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. ’

નવલને લાગ્યું કે આ બ્રાહ્મણો પોતીયાદાસો શું કરવાના છે. નવલ પણ એક વખત લક્ષ્મીના સરદાર હતો. તેને તો આ ‘મારાજ’ ની ધમકી સાંભળીને હસવુંજ આવ્યું; પરંતુ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ અને મૌનજ રહ્યો.

‘ તમે સમજ્યાને ? હું આજેજ શીવશંકર ગોરપર પત્ર લખું છું કે, કાંચનને એક વૈશ્ય પરણવા ઇચ્છે છે. માટે કાંચનને તે ખ્યાલે. અરર ! બ્રાહ્મણની પણ હદ તો હોયને ? પણ હવે તો કલ્પયુગ આવ્યો એટલે બ્રહ્મણની પણ ક્યાંથી સીમા હોય. નવલભાઈ ! તમે હેમને જણાવી દેજો, હું કદીપણ આવો બ્રાહ્મણ થવા દઈશ નહિ. સમજ્યાને ! મારી સાળીને હું એક વાણીયા સાથે પરણવા દઉં ? એને કેમ બને ? જાવ ભાઈ હવે તમે જાવ, અને હેમને જણાવી દેવો. મને તો તેનાપર બહુ તીરસ્કાર આવે છે. આ વાતની મને તો પહેલેથી ખબર નહિ, નહિંતર હું તો તેની સાથે વાત પણ નહિં કરત. અમે સાથે ફરવા જતા હતા ત્યારે તેઓ ખસ આવ્યાજ બ્રાહ્મણની વાતો કરે; પરંતુ હું પણ હાએ હાજ લણે જાઉં. મને શી ખબર કે એ મહાત્માજ બ્રાહ્મણ થઈને કરવા માગે છે. ’

નવલ ઉઠ્યો-દુઃખથી તેનું હૃદય ઉઘરાઈ ગયું. હાય ! મહાં મુશ્કેલીમાંથી પસાર થયા ત્યાં વળી આ તૃતીયં જન્મ્યું. કાંચનના સગા પૃથ્વીપરથી નીકળી આવ્યા, અને તે કાંચનના હૃદયને, મનને કતલ કરવા. એ આત્માઓને હરહમેશને માટે દુઃખ સમુદ્રે કુખાડવા. અરે રે ! હવે શું કરવું ? શું આજને આજ દીલહી જઈ કાંચનને કાંઈ ખીજે સ્થળે લઈ જવી ? પરન્તુ ક્યાં ? કાંઈ સ્થળ નહિં હાય ! કાંઈપણ જગ્યાએ રાખી શકાય તેમ નથી; પરન્તુ આજ દીલહી તો પહોંચી જવું, અને કાંચનને એતાવી તો દેવીજ, નહિંતર વળી એકાએક તેનું હૃદય કપાઈ જશે. આવા વિચાર કરતો કરતો નવલ ઉતવળથી સર્વધન શેઠના મકાને પહોંચી ગયો અને હેમના ઓરડામાં જઈ જોયું તો હેમ શાન્ત ચહેરે પલંગપર પડ્યા પડ્યા એકાદ વર્ત માનપત્રના પાના ફેરવી રહ્યા હતા. નવલને જોઈ તેઓ ધીમેથી બોલ્યા :

‘ ઓહો નવલરાય ! તમે આટલા સમય સુધી ક્યાં હતા ? જુઓ હવે ઠીક મને શક્તિ આવી છે. ડાક્ટર કહે છે કે હું જલદીથી સાજો થઈ જઈશ; પરન્તુ તમે મને કાંચનના કાંઈ સમાચાર તો આપો. તમે મને તેના વિષે તો કાંઈ જણાવ્યું જ નથી; તેણે કાગળ પણ નથી આપ્યો ? ’

‘ તમને મળવાની ઉત્તાવળમાં હું એમનો એમ જલદીથી નીકળ્યો. લલિત અને હું સાથેજ નિકળ્યા અને આથી હું મારી કાંચન ખેંચને જણાવી પણ ન શક્યો કે હું અહિં આવું છું. એટલે પછી પત્ર પણ ક્યાંથીજ લખી આપે ? ’

‘ ત્યારે હવે તમેજ મને સમાચાર આપો. તેનું શરીર તો સારું છેને ? ’

‘શરીર તો સારું છે; પરન્તુ મન સારું નથી. તમારી રાઈ જોતાં જોતાં દિવસો પસાર કરે જાય છે. હવે તો તમે તમારા લગ્નની ઉતાવળ કરો તો હીક; પરન્તુ—’

અહિયાં નવલ બોલતો અટકી ગયો. કાંચનના સગાંઓની શોધની વાત આ પ્રસંગે હેમને કહેવી કે નહિં તે તેને સૂઝ્યું નહિ. અરે કદાચ આ વાત સાંભળી હેમને ફરી મૂઝાં આવે તો? પરન્તુ ત્યારે કરવું શું? શું બધું ચુપ્ત રાખવું? નહિં, નહિં. સગાંઓની શોધથી તો તેમને આનન્દ થશે, આમ ધારીને તેણે આગળ ચલાવ્યું.

‘હેમલાઇ! તમને બીજી કાંઈ ખબર છે? જોજો હો, ચમકતા નહિં. મારે તમને એક નવાઇ જેવી વાત કહેવી છે.’

‘શું નવલરાય! વળી નવાઇ જેવું શું છે? કાંઈ નવીન ઉપાધી તો નથી આવી પહોંચીને?’

‘ના, ના--એવું તો કાંઈ નથી. કાંચનના કેટલાક સગાં અહિંયા છે એટલુંજ.’

‘કાંચનના સગાં? આપણે તો જાણતા હતા કે તેને સગા છેજ નહિ, ત્યારે વળી આ સગાં ક્યાંથી આવ્યા? નવલલાઇ! એ સગાં કેણુ છે?’

‘આ પેલા કરુણાશંકરના પત્ની કાંચનના બહેન થાય છે.’

‘પરન્તુ આ સર્વ શોધ શાથી થઇ? એ લોકોને કાણુ કહ્યું કે કાંચન તેમની સગી થાય છે.’

હવે નવલે અથથી ઇતિ સુધીનો સર્વ વૃતાંત હેમને કહી સંભળાવ્યો અને માદળીયાંનો સર્વ ઇતિહાસ તેને સમજાવ્યો.

‘અરેરે નવલભાઈ! આ ખોટું થયું. આ કર્ણાશંકર બડા ખટપટી છે, અને વળી શાંતિબંધારણ માટેના ચુસ્ત હિમાયતી છે એટલે કાંઈ ખટપટ જગવાનીજ. પ્રભુ! પ્રભુ! વળી આ નવીન વીપત્તી.’

‘કાંઈ નહિ, એ તો એમજ ચાલ્યા કરે. શુભ કાર્યોમાં સદાયે વિઘ્ન આવે. વિઘ્નો આવે તેને લાત મારી આપણે આપણું કાર્ય કરે જઈશું તો આપણે ફળીભૂત થવાના. એ કર્ણાશંકર શું કરવાના હતા? ફક્ત એ ઘડી રાડો પાડી રહી જશે. બસ એટલુંજ.’

‘પરંતુ તે મથુરાના બધા બ્રાહ્મણોને ચડાવશે, અને અહિના બ્રાહ્મણો ખુન કરવાથી પણ ડરતા નથી એમ મેં સાંભળ્યું છે. વળી આ તો ધર્મનો સવાલ એટલે ખળભળાટનો પાર નહિ રહે.’

‘કાંઈ નહિ. જોવા દ્યોને તેઓ શું કરે છે. હું અહિંજ છું, એટલે ચિન્તા કરશો નહિ.’

‘હા-એ બધું સાચું; પરંતુ હવે હું અહિં રહેવા નથી ઇચ્છતા. કાંચનને લઈ મુખ્ય જતા રહેવાનું મને બહુ મન થાય છે, પણ ડોક્ટર મને રજા આપે એમ લાગતું નથી, અને હાલમાં તો મારામાં શક્તિ પણ નથી. પણ નવલભાઈ! તમે આજેજ અહિંથી જાવ અને કાંચનને મારો પત્ર આપો. તે ચિન્તાતુર બની ગઈ હશે. ખીચારી નિર્દોષ બાલિકા! કેટલા

દુઃખો તેને સહન કરવા પડ્યા. હજુ પણ આ દુઃખો પુરા થયાં હોય તેમ લાગતું નથી. હવે વળી હજુ શું બાકી રહી ગયું છે એજ સમજાતું નથી.’

‘તમે હમણાંજ પત્ર લખી આપો. હું જાઉં છું અને પાછો તમારી પાસે આવતો રહીશ. જે લલિત આવ્યા હશે તો અમે સર્વ કાંચનને લઈનેજ અહિંયા આવીશું.’

‘પરન્તુ ત્યારે આ કરણાશંકરનું કેમ ? તે તો હવે જાણે છે કે હું કાંચન સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું. એ આ વિષે તમને કાંઈ કહેતો હતો કે નહિ?’

‘હા.એ મને ધમકી આપતો હતો કે આવો બ્રહ્માચાર તે થવા દેશે નહિ; પરન્તુ તેની કોણ દરકાર કરે છે ? કાંચન કાંઈ હવે નાની છે તે ભોળવાઈ જાયે. એ તો બહુ પાછળથી જોઈ લેવાશે. તમે હાલમાં તો સર્વ ચીન્તા મુકી સાજા થઈ જવ બસ. ભવિષ્ય આપણાં હાથમાંજ છેને ?

‘હીક-ભાઈ પરન્તુ આ સર્વે મને સારું લાગતું નથી. જે થાય તે ખરું. હવે ત્યારે હવે મને જરા કાગળ અને પેન્સીલ આપો હું પત્ર લખું એ દરમાઆન તમે જમી દેવો.’

‘હમભાઈ ! અમે બધા અહિં આવીએ તો સર્વધન શેઠના મનમાં કાંઈ થશે નહિને ?’

‘અરે નહિ રે-એ બહુ ભલા છે. વળી અહિંયા જગ્યા પણ પુષ્કળ છે. એ તો ઉટલા ખુશી થશે.’

‘અને તેમને તમારા લગ્નની ખબર છે કે ? નહિંતર વળી પાછળથી મુસ્કેલી ઉભી થાય એ નકામું.’

‘હા-તેઓ જાણે છે. તેઓ શિક્ષીત છે. એટલે આ બાબત સમ્પૂર્ણ રીતે સમજે છે. તમે કાંઈ શીકર ન કરો જો અવાય તો સર્વ આવજો નહિંતર તમે તો પરમ દિવસે અહિં આવજોજ.’

‘ભલે ત્યારે હવે તમે પત્ર લખો. હું પણ જવા માટે તૈયારી કરવા જઈ છું.’

હેમ પલંગમાં ધીમે ધીમે ઉઠ્યા. પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી; પરન્તુ હવે લખવું શું ? સ્નેહને પત્રમાં ઉતારવો છે; એ વાર્તા સત્ય પરન્તુ તેને માટેના શબ્દો ક્યાંથી લાવવા ? સ્નેહમય, પ્રેમમય શબ્દો જોઈએ. વળી એ શબ્દો પ્રેમથી ભરેલા, સ્વર્ગીય પ્રેમથી ઝરતા જોઈએ નહિં કે પેલા કહેવાતા પ્રેમથી, પાતકી પ્રેમથી-એવા ‘બહાલા’ અને ‘બહાલીઓ’ નો કહેવાતો પ્રેમ બતાવતાં શબ્દો તો હવે આલમમાં રખડે છે. જ્યાં જોશો ત્યાં ‘પ્રીયા’ અને ‘પ્રાણનાથ’ જણાશે. આ શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ સુલભ છે. એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે, પણ તેનો ખરો ભાવાર્થ શું છે તેની પરવા કોણ કરે છે ? હવે તો એકાદ ગામડીયો પણ ‘માઈ ડીઅર’ જાણે છે કેમકે ‘માઈ ડીઅર’ બહુ સોંધે ભાવે વેચાવા લાગ્યું છે. થોડા એક જળહળતા સીકકાઓ અને પછી ‘માઈ ડીઅર’ ના વરસાદો અરે મુસળધાર વૃષ્ટિ અને કોણ દરકાર કરે છે કે અહિંયા આ ‘માઈ ડીઅર’ માંના ‘ડીઅર’ નો અર્થ ‘હરણ’ કે ‘પ્રિય.’ ચાલો થયું. ધણું આડે ઉતરી જવાયું.

અન્તે હેમને શબ્દ મળ્યો. બસ એજ શબ્દ વાપરવો. કાંચન માટે એજ શબ્દ યોગ્ય છે. તેના હૃદયનું પ્રતિબીંબ તેમાંજ પડે છે અને સાથે સાથે તેનો સ્નેહ તેમાંજ સમાઈ જાય છે. એજ શબ્દમાં વહતો જણાય છે. તેણે હવે શરુ કર્યું.

‘બહાલી દેવી;

ઘણાં દુઃખી દિવસો પછી આ સુખી અવસર આવ્યો છે. લોકો કહે છે કે કિસ્મતનું ચક્ર ફરે છે. દુઃખ ગયું અને હવે આપણાં માટે સુખ દુરથી આવતું જણાય છે. સ્નેહ-પરીક્ષામાંથી આપણે પસાર તો થયા; પરન્તુ હવે સ્નેહ પારિતોષિકનીજ રાહ આપણે જોવાની છે અને આપણે જોઈએ છીએ, પ્રેમ-કસોટીમાં ફળીભુત થઈ આપણે આ પારિતોષિક મેળવવાનો અધિકાર મેળવ્યો છે. એ અધિકાર પ્રભુ પણ સ્વીકારે છે. એટલે એ માટે હવે આપણે નિશ્ચીંત રહેવાનું છે.

સ્નેહીઓના હૃદયો ભિન્ન નથી હોતા. તેમના સ્થૂલ દેહો વચ્ચેનું અંતર આ અભિન્નતાપર અસર નથી કરી શકતું. સ્નેહમાં ભિન્નતાજ નથી હોતી. વળી વિયોગ એ મેળાપનું મુલ્ય સમજવનાર છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખજે અને પ્રકૃતિને બગડવા દેઈશ નહિં.

લલિત આવ્યા હોય તો તમે બધાં અહિં જરૂર આવજો. નવલરામની સાથે હું ત્યાં આવત; પરન્તુ કેટલાક અગત્યના કારણોને લઈને હું તેમ કરી શકતો નથી. આ માટે તું જરા પણ ચિન્તા કરીશ નહિં.

પ્રભુ કૃપા હશે તો થોડા સમયમાં આપણે જગતની દૃષ્ટિમાં
અભિન્ન બની જઈશું.

એજ.

તારોજ.

હમ.

હાથ ! પત્ર તો લખાઈ ગયો. હમે લગભગ ૧૦ થી ૧૨
વાર પત્ર વાંચ્યો. વળી અક્ષરો સુધાર્યા, અને જેમ બને તેમ
પત્રને સાદી ભાષામાં યોજવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરન્તુ વ્યર્થ.
છેવટમાં તે થાક્યા. અને કવરમાં પત્ર ખીડી પોતે પલંગમાં
સુતા અને પત્ર લેખન-શ્રમથી હાંફવા લાગ્યા. ત્યાં નવલ આવ્યો.

‘કમ હેમલાઈ ! પત્ર તૈયાર છે ?’

‘હા, જુવો આ રહ્યો, પરન્તુ નવલલાઈ ! ગુપ્ત રીતેજ
આ પત્ર કાંચનને પહોંચતો કરજો, અને હું કાંચન સાથે લગ્ન
કરવાનો છું એ વાત ત્યાં બહાર ન પડે તો સારું.’

‘સારું. હું તમારી ઇચ્છા મુજબજ કરીશ,’

‘ખીજું મારી માંદગીના સમાચાર કાંચનને જણાવશે
નહિ. નકામી તેને ચીન્તા થશે.’

‘બહુ સારું. આપે પત્રમાં કાંઈ લખ્યું નથીને ?’

‘નહિં નહિં. કાંઈજ નહિં.’

‘હીક. ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું, અને લલિત આવ્યા
હશે તો તો અમે બધા કાલ પરમ દિવસે અહિંયા આવી પહોંચીશું,
નહિંતર એકાદ એ દિવસ વધારે થશે. તમે કાંઈ ચીન્તા ન
કરશો, અને જેમ બને તેમ જલદીથી આરામ થઈ જાય એવા
ઉપાયો લેશો.’

‘હા-હા-એક બીજું’ પણ હું તમને કહેતાં વિસરી જઈ છું. કાંચનને તેના સગાં વિષે સહેજ જણાવવું હોય તો જણાવજો. બાકી બીજું કંઈ ન કહેશો. જો જો હો, આ વાત બ્યાનમાં રાખશો.’

‘તમે કશી શીકર ન કરો. પ્રભુપર ભરોસો રાખવાથી સર્વ સારા વાના થઈ રહેશે. હવે ત્યારે હું રજા લઉં છું. હેમ ભાઈ! તબીયતપર ખાસ લક્ષ્ય આપશો હો. અમે અહિંયા આવી પહોંચીએ એ દરમ્યાનમાં સર્વ ચીનતા મૂકી દઈ ફક્ત આરામ થાય તેમજ કરજો.’

‘હા ભાઈ! કંઈ વાંધો નહિ. મારી કાંચનને કુશળ સમાચાર કહેજો અને તેને અહિં જલદીથી લાવજો. અરેરે! જો હું પથારીપર પટકાઈ પડ્યો ન હોત તો તો આજે કાંચન પાસે ન હોત? પ્રભુ! તું મહારા સામું આટલું પણ નથી જોતો! કેવી દુર્દશા!’

‘શોક કરો નહિ હેમભાઈ. જે થાય છે તે સર્વ સારા માટે. જગનિયંતાપર વિશ્વાસ રાખો તે સ્નેહી-ઓને ફક્ત કસોટીપર ચડાવે છે તેમાં શોક શા માટે કરવાનો? હવે ભાઈ! પ્રણામ કરું છું અને હું જઈ છું.’

હેમ શોકથી બાકુળ બની ગએલા હૃદયે ‘આવજો ભાઈ’ કહ્યું. તેનું હૃદય કાંચનના વિચારોમાં નિમગ્ન થતું ચાહતું. આખરે આ વિચારોમય બન્યું.

પ્રકરણ ૨૯ મું

વૃષ્ટિ.

‘ Though your body be confined,
And soft love a prisoner bound,
Yet then beauty neither cheek nor chain
hath found,
Look out nobly, then and dare.
Even the fetters you wear.’

Fletcher.

મ તમારે કોનું કામ છે ? ’ શાન્તાએ ધરના
આંગણામાં ઉભાં ઉભાં નવીન આગન્તુકને પૂછ્યું.
‘ શીવશંકર ગોરનું આજ ધરતે ? ’ નવીન
આવનારે સામે પશ્ચ કયો.

‘ હા-કેમ ! ’

‘ મારે તેમને આ પત્ર આપવો છે. ’

‘ લાવો હું લઈ જાઉં. તમે અહિં બેસો. ’

‘ ના-હું તમને આ પત્ર આપી શકીશ નહિં. મારેજ
તેમને હાથોહાથ પહોંચાડવો છે. ’

‘ પણ ભાઈ ! તેઓ મારા પિતા થાય છે એટલે કાંઈ
અડચણ જેવું નથી. ’

‘ નહિંજી. મને તો શીવશંકર ગોરના હાથમાંજ આ પત્ર
મુકવાની ફરમાશ થઈ છે. એટલે હું તમને આપી શકીશ નહિ. ’

‘ ઠીક-ત્યારે ચાલો આવો મારી સાથે. તેઓ અંદરના ઓરડામાં બેઠેલા છે. ’

‘ ચાલો ’ કહીને નવીન આવનાર શાન્તાની સાથે શીવશંકર ગોરની સમીપમાં ગયો.

વાચક ! કલ્પના આવે છે કે આ નવીન વ્યક્તિ કોણ છે ? કાંઈ નહિ. તું શ્રમ લઈશ નહિ.

આગલા પ્રકરણમાં આપણે કરુણાશંકરના ગુસ્સાને જોઈ ગયા છીએ. ખરેખરે ! નવલને તેમણે આપેલી ધમકી પ્રમાણે જ તેઓ વર્ત્યા અને નવલના વિદાય થવા પછી તેમણે ઉતાવળથી એક પત્ર લખી ખેપીયા સાથે શીવશંકર ગોરને મોકલી આપ્યો. આ નવીન આવનાર ખીજો કોઈ જ નહિ; પરંતુ એ ખેપીયો જ હોતો.

હવે સાયંકાળને થવાને વધારે સમય નહિ હોવાથી શીવશંકર ગોર યમુના સ્નાનાથે જવાનો વિચાર કરતા બેઠેલા હતા-ફાટેલી સાદી, તેનાપર નાની એવી એક ગળ પહોળી ગાદી, તેનાપર ગંદા જેવો નાનો એવો ઓછાડ અને તેનાપર શાન્તાના કોમળ હસ્તથી યમુના જળમાં ઘોવાએલું ઉજળું ઘોતીયું પહેરી શીવશંકર ગોર ખીરાજેલા હતા.

‘ બાપા ! આ કોઈ તમને એક પત્ર આપવા આવ્યું છે. ’

‘ કોણ છે એ શાન્તા ! પત્ર આપવા આવ્યું છે ? તે ટપાલવાળો છે કે કોઈ ખીજો ? ’ શીવશંકર ‘મારાજે’ નાની એવી ગાદીપર સમા બેસતાં પૂછ્યું.

‘ આ હયો એ આવ્યા.

‘ તમારું નામ શીવશંકર ગોર કે ? ’

‘ હા કેમ શું છે ? ’

‘ મથુરાના કરુણાશંકર ગોરે તમારા માટે આ પત્ર મોકલ્યો છે, અને પાછો જલદીથી જવાબ માગ્યો છે. ’

‘ એટલું બધું તે શું છે ? હાલો જોઈએ. શીવશંકરે પત્ર હાથમાં લેતાં લેતાં કહ્યું. અને પત્ર ફેડીને તેઓ વાંચવા લાગ્યા.

‘ પૂજ્ય શીવશંકર ગોર.

તમારે ત્યાં કાંચન નામની જે છોકરી રહે છે તે મારી પત્નિની બેન થાય છે. હેમ નામનો એક વૈશ્ય તેને પરણવા ઇચ્છે છે માટે સાવચેત રહેજો અને કાંચનને તમારે ત્યાંથી જવા દેશો નહિ. વળી નવલરામ કરીને એક માણસ પણ તમારે ત્યાં છે. તે આજે અહિં છે. મેં તેને આ વિષે જણાવ્યું છે; પરંતુ એ લોકો તદ્દન બ્રહ્માચારી છે. એટલે મારૂં કહેવું ધ્યાનમાં લેશે નહિં એમ મને લાગે છે. નવલરામ આજે કે કાલે ત્યાં આવશે. માટે ધ્યાન રાખજો. તેને તમારે ત્યાંથી રજા આપી દેજો અને કાંચનને તમારા ઘરમાંથી જવા દેશો નહિ. આપણે બ્રાહ્મણો આ બ્રહ્મચાર સહન કરીશું નહિ. અને તે પણ વળી આપણા ઘરોમાં તો આવો બ્રહ્માચાર થવા દઈશું નહિં. મારી સાળી એક વાણીયાને પરણે તેના કરતાં તો તે મરણ પામે એજ વધારે બહેતર છે. તમે પણ આપણાં ગોરકુળના શિરોમણી છો. અને દીલ્હીના બ્રાહ્મણોમાં તમારૂં પદ ઉચ્ચ છે. એટલે તે તમારા

ધરનો રોટલી ખાનાર એક બ્રાહ્મણની છોકરી વેશ્યને પરણુશ તો તમારું પણ નાક કપાઈ જશે. માટે બરોબર સાવચેત રહી, આબરને ધકકો લાગે નહિં તેમ કરજો.

મારે ત્યાં હાથમાં કેટલાક યજ્ઞમાનો આવેલાં છે, અને એ પાંચ પૈસાની પ્રાપ્તિ થવાની વડી છે, એટલે હમણાં તો હું ત્યાં નહીં આવી શકું. તમે જાણો છો કે આપણા ગોરવટાનો ધંધો હમણા સારો ચાલતો નથી, અને આ લાગ ઘણા દિવસે મળ્યો છે.

એજ વળતો જવાબ પાઠવશે.

તમારો દાસાનુદાસ

કરુણાશંકર

‘અરર ! પ્રભુ પ્રભુ આ શું.’ મારાજ ઘરમાં આ વાત ? ‘હર હર હર’ ‘શિવ શિવ શિવ’ કાગળ પુરો કરતાં શીવશંકર ‘મારાજ’ બબડી ઉઠ્યા.

‘શિવ શિવ શિવ અરે શાખાસ કરુણાશંકર ! તને શાખાસ છે કે તેં મને નરકાગારમાંથી બચાવી લીધો. તારો પત્ર નહિં આવ્યો હોત તો મારી શી વલે થાત ! આહા અહીં નાતમાં મોટું પણ શું બતાવત ! અને અહિં રહેવાત પણ કેમ !’

‘તમે મને કાંઈ જવાબ આપવા ઇચ્છો છો ?’

‘નહિ, તેમને હા કરુણાશંકર ભાઈને કહેજો કે એ કાંઈ શીકર ન કરે બસ આટલુંજ.’

બેપાયો રવાના થયો.

‘ અરે શાન્તા ! પેલી કાંચન ક્યાં છે ? બોલાવતો જરા એને’

‘ આપુ ! શું છે ! આજ કેમ આંમ બોલો છો ? ’

‘ છોકરી ! તારે હવેથી કાંચન સાથે વાત પણ કરવાની નથી. બસ તેને એક ઓરડામાં બુદીજ રાખો અને ત્યાંજ એને ખાવાનું નાંખી આવો. અરે હાય ! પેલા યોગી મહારાજ એને અદિયા મૂકી ગયા ન હોત તો આજ ને આજ તેનું નાક કાપી મારા ઘરમાંથી કાઢી મૂકત. પણ લાયકાર. તે યોગીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કેમ થાય ? ’

‘ પણ આપુ છે શું ? શું કાંચન એને કાંઈ દોષ કર્યો છે ? ’

‘ હવે તારી બેન ગઈ ચુલામાં—બ્રાહ્મણની છોકરી થઈ વાણીયાને પરણવા મરજી છે. હા—હવેજ મને ખબર પડી કે મારા પુસ્તકોમાં ‘હિમ’ ‘હિમ’ના નામે કય.થી આવ્યા ! જે પુસ્તક એ વાંચવા લે તેમાં ‘હિમ’નાજ નામે. બસ. એ દુષ્ટાને આ બ્રહ્માચાર કરવા દેવોજ નહિ. ’

‘ શું આપુ ! તમે શું કહ્યું ? વાણીયો શું અને વળી બ્રાહ્મણની છોકરી શું ? ’

‘ શાન્તા ! તું પણ બહુ બગડી થઈ છે હો—કાંઈ સમજ-તીજ નથી. હો. આ વાંચ અને ફોડ તારૂં કપાલ ’ શીવશંકર ‘મારાજે’ કર્ણશંકરનો પત્ર શાન્તા તરફ ફેંકતા કહ્યું-

અહો વિધાતાના લેખ કોઈ ગહન પ્રકારના છે. લલિત સામાજિક બાયલા બન્યા. સમાજના કઠોર પ્રહારને સહન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી કાંચનને લક્ષ્મીપુરમાંથી કાઢી. પરંતુ પાછળથી

તેમને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. પ્રથમથીજ હૃદય તો સમાજની વિરુદ્ધમાં હતું સમાજના દેહમાં પ્રવેશેલ રૂઢીઓને તિરસ્કારતું હતું. હવે તો આ તિરસ્કારની જવાબી લજ્જા ઉડી. રૂઢી રાક્ષસીઓના વિકરાળ રૂપમાં કાંચનને ચવાતી જોઈ તેમનું હૃદય સળગી ઉઠ્યું. પોતાના આયલાપણાથી નિર્દોષતાની મૂર્તિને અસહ્ય, દુઃખ સહન કરતી જોઈ રૂઢીઓના ભીષણ ભયંકરપણાને તેઓ સમજ્યા. પરંતુ બહુ મોડા. પોતાના રોષેલા ખીજોના ફળ આવવા લાગ્યા હતા. ઇન્દુની શુભલાવના નિષ્ફળ ગઈ. કવિના કવનની સિદ્ધી તેની દ્રષ્ટિ સમાપ્ત ખડી થઈ અને તેનું હૃદય દિલાસો આપતું નહોત્ય તેમ કહેવા લાગ્યું.

‘ પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે, નથી પુરૂષ બલવાન,
મનનું ધાયુ” ક્યાં રહે થવા કાળ સ્થિર જાણુ. ’

પરંતુ આ બધું સાચું. લક્ષ્મીપુરવાસિઓની સામે થઈ કાચનને ત્યાંજ રાખી હોત તો શું? તો નગરશેઠપણું કદાચ જાત. ગામમાં તેને માટે તિરસ્કાર ફેલાત બસ એટલુંજ અને આ સર્વનો બદલો શો મલત? કાંચનનું બલિદાન ન દેવાત અને વળી લક્ષ્મીપુર વાસીઓને પણ ધડો મળત પણ થયું. હવે શું? એ સમયે હિમત ન હોતી એટલે ભુલ થઈ ગઈ. હવે તો જાગ્યા ત્યાંથી ફરી પ્રભાત. વિધ્નોના નાશ કરતાં કરતાંજ અર્ધ માણસ પણ આવે છે. કેમકે

“Our greatest glory is, not in never falling,
but in rising every time we fall.”

આ પણ સાચું જ છે. હવે ફરી જાગ્રત થવું જ. ભુલને સુધારવી નહિં તર વળી શોક કરવાનો અને કપોલપર હસ્ત ચાંપી ખેસવાનો દિન આવી ઉભો રહેશે. લલિતની આ સ્થિતિ હતી. તેમનું હૃદય હવે શોક કરતું હતું પણ વ્યર્થમાં જ. હવે તે બધું શા કામનું ? ‘strike while iron is hot’ લોકને વાળવું હોય તો તે જ્યારે સમ્પૂર્ણ રીતે તપેલું હોય ત્યારે જ વળી શકે એવી રીતે યોગ્ય અવસાર જાય તો પછી સર્વ નકામું.

પણ પ્રિય વાચક ક્ષમા કરજે, આડે માર્ગે ઉતરી જવાયું છે.

લલિતથી કાંચનના દુઃખોની પ્રથમ શરૂઆત થઈ. રાત્રિના ભયંકર સમયે વૃક્ષ સાથે અંધાવું પડ્યું. યોગી સાથે પર્વતો ઓળંગવા પડ્યા અને આજે દીલ્હીમાં રહેવું પડે છે તે પણ સર્વ તેને જ લાગે. ત્યાં વળી આ નવીન આપતી ધનઘોર વાદળોંઓ જેમ તેના મસ્તક પર ઝુઝવા લાગી. આહા ! અજ્ઞાનનો શો ભીષણ અંધકાર !

શાન્તાએ પત્ર વાંચ્યો અને તુરત જ કાંચનના વિચારના મુળસ્થાનને તે સમજી ગઈ. કાંચન હેમને, એક વૈશ્યને પોતાનો પ્રાણેશ્વર માને છે એ વાત તેને આજે જણાઈ.

શાન્તા ઉભી ઉભી વિચારવીણા ખેદ સહિત, ગંભીર ગુંચવાડા સહિત, વગાડી રહી હતી ત્યાં શીવશંકરે ગર્જના કરી.

‘પણ ત્યાં ઉભી શું રહી ગઈ છે ? જા, અને પેલીને અગાસીની ઓરડીમાં રાખી આવ. તેને સાથે સાથે કહી દેજે કે તે આપણાં રસોડામાં અને મારા પૂજના સ્થાનમાં ન આવે. વૈશ્યનું ચિન્તન કરી કરી તેનું હૃદય પણ અપવિત્ર બની ગયું છે.’

અરે શીવશંકર 'મારાજ' તમારા પુત્રતું કેમ ? તેતું હૃદય તમે જાણો છો ? નહિ. તમે જાણ્યું હોત-પરન્તુ આભાર માનો કાંચનનો કે ફક્ત તમારી પુત્રવધુ ગિરીજના સુખની ખાતર તેણે સર્વ મુજે મોઢે સંહન કર્યું.

‘ હીક. બાપુ. પણ’

‘ હવે. પણ કે બહુ. તું તો હવે બહુ ડાહી થતી જાય છે. જા અને મારી આસા પ્રમાણે બરોબર કર નહિતર તારી પણ વાત છે.’ ક્રોધથી શિવશંકરતું મૂખ રક્તવર્ણું બની ગયું. તેમણે આ રાક્ષસના પંજમાં આવી પોતાની એકની એક પુત્રી શાન્તાને પણ ધમકાવી કાઢી.

શાન્તા ગઇ. બીચારી નિર્દોષ શાન્તા શું કરે ? બીજો રસ્તોજ શો ?

શાન્તાના ગયા પછી શીવશંકર ‘મારાજ’ ઉઠ્યા, અને યમુના સ્નાન માટે વિદાય થયા.

આજ રાત્રિએ કાંચનનો સર્વ સામાન શીવશંકર ગોર ‘મારાજ’ના ઘરની અગાસીની ઓરડીમાં આવી ગયો. બળતા હૃદયે શાન્તાએ આ સર્વ વ્યવસ્થા કરી.

‘ પ્રભુ તો સુતો છે કે જાગે છે ? અથવા તો તું છેજ નહિ.’ કાંચને તારલાઓથી ભરેલા આકાશ તરફ જોતા સજળ નયને કહ્યું.

‘ મેં શા પાપો કર્યાં છે તે મારાપર એક પછી એક આપત્તિઓ નાંખતોજ જાય છે ? શું કળીયુગ આવ્યો છે કે

દુષ્ટોજ પોતાની દુષ્ટતાથી એશઆરામ કરે છે ? ત્યારે સત્ય
 શું ? પાપ શું અને પુણ્ય શું ? હું એક વૈશ્યને ચાહું છું એ
 પાપ ? એ કાણુ કહે છે ? પાપ કષ્ટ રીતે ? તું તો કહે છે કે
 અમે સર્વ તારા બાળકો છેએ. ત્યારે જ્ઞાતિ શું ? શું હવે પાપ
 પુણ્યના ભેદો બદલાવવાનો વિચાર તેં કર્યો છે ? હાલમાં શાસ્ત્રો
 જેને પાપ કહે છે તેના કરનાર પાપીઓ સુખી થાય છે અને
 શાસ્ત્રો જેને પુણ્ય કહે છે તેના કરનારા દુઃખમાં તરફડે છે, આ
 સર્વનો અર્થ ? અથવા તો કાંઈ ન્યાય આપનારજ નથી કે ?
 કાંચનથી દુઃખ સહન ન થયું. દુઃખથી તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું.
 અરેરે ! વળી નવીન આકૃત. શું બાકી રહ્યું તે વળી આ
 નવીન વિધન આવ્યું ? ' કાંઈ નહિ. ખેટા કાંચન. વિધનોને
 હણવા એ મનુષ્ય ધર્મ છે. જીવનમાં એવા તરંગો આવે
 અને ચાલ્યા જાય. ' કાંચનનું હૃદય કાંચનને કહેવા લાગ્યું.
 વળી તે બોલ્યું ' પાપીઓ સુખી થાય છે પણ તેમનું સુખ
 અલ્પાયુષીજ હોય છે. તેમના એ સુખ માટે તેમને ભારે કિંમત
 આપવી પડે છે. પ્રભુ નથી તેમ નહિં. તે તો છેજ. વળી તે
 નિદ્રાવશ પણ નથી. હરહમેશ જગત રહી પોતાના બચ્ચાઓની
 સંભાળ તે લેતોજ રહે છે. તે ન્યાયની મૂર્તિ છે, સર્વને તેના
 તરફથી ન્યાય મળે છે, પરંતુ તેના બચ્ચા તેમના આ પિતાના
 ન્યાયને સમ્પૂર્ણ રીતે સમજી શકતા નથી. આથીજ
 માણસોને ભાસે છે કે પાપી માણસો પુણ્ય કરનારાઓ કરતાં
 વધુ સુખી થાય છે. પાપીઓનું સુખ પોલું હોય છે, સડેલું
 અને દુર્ગંધ મારતું એ સુખ છે. વળી તે બહુજ દુઃક સમય
 માટેનું; પરંતુ આમ હોવા છતાં મનુષ્યો આ સમજી

શકતા નથી. તેઓ સમજે છે કે આ સુખ પુણ્યના દુઃખ કરતાં વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે, એમ નહિ. પુણ્ય કરવાથી કદી દુઃખ થતું નથી. પુણ્ય કરનારાઓના કૃણને સમ્પૂર્ણ રીતે પકવ બનાવવા માટેજ પ્રભુ આ નહિં જોવા દુઃખને પ્રેરે છે. એટલે એ દુઃખ નહિ; પરંતુ પ્રભુની કૃપાજ છે. કાંચન! તારે માટે પણ આમજ થયું છે. પુણ્યનું સૂખ સમ્પૂર્ણ પકવ બનાવાજ આ દુઃખ તારાપર આવેલું છે. ધૈર્ય રાખ અને એ સર્વના મિષ્ટ, સ્વાદિષ્ટ ફળો તારા માટે તૈયાર થાય છે. અપકવ ફળ લેવાથી શો લાભ? ખટાશ અને તુરાશથી ભરેલાં ફળો ખાવાં એ ફળો નહિં ખાવા સમાન છે. મિષ્ટ મધુમય ફળો ચાખવાની ઓર મળ છે અને પ્રભુની જેનાપર કૃપા હોય છે તેનેજ આવા ફળો ચાખવાનો લાભ મળે છે.’

કાંચનનું હૃદય આજે ધાયલ થઇ ગયું હતું. હૃદયમાંથી આજે ઉપ્પુ રૂધીર પ્રવાહ થોકઅંધ વહે જતો હતો. દુનિયાના અન્યાયથી તે આજે ગાભરી બની ગઇ હતી.

‘કાંચન ખડેન! હજુ રડો છો કે? એમ રડયે પાર આવશે કે?’ ગીરીન્નએ અગાશીમાં આવતાં કહ્યું.

‘નહિ, ભાભી હું રડતી નથી, પણ તમે અહિં શા માટે આવ્યા? બાપુ જાણુશે તો ખીન્નશે.’ કાંચને ધીમે સ્વરે કહ્યું.

‘બાપુ તો નિદ્રાવશ થઇ ગયા છે ખડેન! કાંઈ શોક કરો માં. બાપુનો તો એવોજ સ્વભાવ છે. કાલ સવારમાં વળી તમને ‘કાંચની’ કહીને ખોલાવશે.’

‘ભાભી! બાપુને મારા માટે બહુ માફું લાગી ગયું છે. તેઓ ધારે છે કે હું બ્રષ્ટાચારી છું. નહિંતર મને અહિં શા માટે રાખે?’

‘હોય, એ તો વૃદ્ધ થયા. તેમના હૃદયો તો એવાંજ હોય. જીઓને યેન ! અમારા મનમાં કાંઈ છે ? જો કાંઈ હોય તો અમે અહિં શા માટે આવીએ ?’

‘ના-ના, કાંચન ! અમારે તો કાંઈ નથી. તું તારે લગ્ન કરી સુખી થા.’ શાન્તાએ આવતાં આવતાં કહ્યું.

‘લગ્ન કરી સુખી થાઉં’ પરંતુ હવે તો એ સર્વ સ્વપ્ન છે. મને બાપુ વૈશ્ય સાથે કેમ પરણવા દે ? હું બીજાને પરણીને સુખી પણ ન થઈ શકું.’

‘પણ બહેન ! તમે આ હોમને ક્યાંથી ચલાવવા શીખ્યા ! તમે કહેતાં હતાં કે તમે લક્ષ્મીપુરમાં રહેતા હતા. તે ત્યાં આ હોમ ક્યાંથી આવ્યા ?’ શાન્તાએ પૂછ્યું.

‘શાન્તા ! એ વાત બહુ લાંબી છે. તેમનો મેળાપ અચાનક થઈ ગયો, અને કુદરતી રીતે હું તેમને ચલાવવા શીખી. હું પોતે પણ નથી સમજી શકતી કે હું તેમને ક્યારે ચલાવવા શીખી. ઘણો વિચાર કરું છું; પરંતુ મને કાંઈ સમજતું નથી.’

‘ત્યારે બહેન ! એ તો ફક્ત તમરા વિચાર છે. એ વિચારને હૃદયમાંથી કઢાલી નાંખો તો શું ? આપણે પરજાતિમાં શા માટે પરણવું જોઈએ ? આવો આજણનો અવતાર તે ફરી ક્યારે મળશે ? તે તેને વટલાવવો જોઈએ ?’ શાન્તાએ કાંચનની પરીક્ષા માટે ગંભીર મૂખે પૂછ્યો. તેની બાબી પણ આ પૂછ સાંભળી મનમાં મનમાં ખુશી થઈ. શાન્તાની બુદ્ધિને ધન્યવાદ આપવા લાગી. ૧૪ વરસની શાન્તા, પરંતુ બુદ્ધિ ધણી તીવ્ર એવો તેને ભાસ થયો.

શાન્તાનો આ પક્ષ સાંભળી કાંચને કાંઈક આવગમય સ્વરે કહ્યું:

‘શાન્તા બહેન ! તમને મારા જેવો અનુભવ થયો નથી નહિંતર તમે આવું બોલોજ નહિ. હું તેમને ચાહું છું. તેમને મારું હૃદય અર્પી ચુકી છું. આ સર્વ કાંઈ વિચારો નથી. જો એ વિચારોજ હોત તો તો આજ સુધીમાં એ સર્વ હવામાં મળી ગયા હોત. તમે કહો છો તેમ એ વિચારોને લઈને મારે જે સહન કરવું પડ્યું છે તે તમે જાણતા નથી. જ્યારે જાણશો ત્યારે તમેજ કહેશો કે એ વિચારોજ માત્ર નહોતા. વળી સ્નેહની જાતિ જ્ઞાતિ જોતી નથી. એક વખત સ્નેહ જાત થયો એ થયોજ. ભિન્ન જ્ઞાતિ માટે પણ જાત થયેલો સ્નેહ તો હરહમેશાં પોપણજ પામે છે. સ્નેહની વૃદ્ધિને અટકાવવી એ અસંભવિત છે. ત્યારે બીજું શું થાય ? એ સ્નેહ મારું જીવન છે. એ સ્નેહ મારી આશા છે. એ આશાથી મારું જીવન ટકી રહ્યું છે. એ સ્નેહનું છેદન મારું મરણ છે. એ સ્નેહને કાપી નાંખું ? શા માટે ! ફક્ત આત્મજ્ઞાતિમાં રહેવા માટે અને એકાદ આત્મજ્ઞાને પરણવા માટે ? નહિં નહિં. પરણીને પણ હું સતિ ન બની શકું. ત્યારે લગ્ન કરીને શું કરવું ?’

સીતા જેવી સતી થવું કે લાખો પતિવાળી વૈશ્યા બનવું ! તમે શું પસંદ કરો છો ? બહેન ! આપણાં શાસ્ત્રો, આપણાં પુરાણો સતીઓની જળહણતી કીર્તિથી પ્રકાશી ઉઠે છે. મને તો આ સતીપણું ગમે છે. આ સતી થવાનોજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જો એ નિશ્ચય અમલમાં નહિં આવી શકે તો

પ્રભુએ આપેલ આ જીંદગીની બદલીસ તેના કરકમળમાં પાછી મૂકી દઇશ અને સજ્જન નયને હાથ મારતી તેને જણાવીશ. 'તારા પુત્રો મને વૈશ્યા બનાવવા તત્પર થયા. મારી આશાઓનો તેઓએ ભંગ કર્યો; પરન્તુ હું આ સર્વ સહન ન કરી શકી. હું જ મારો ન્યાય કર.' બહેન! આવી ફરીયાદો લઇ ઘણી આર્થ મહીલાઓ આજ સુધીમાં હિન્દુ સમાજને શ્રાપ દેતી રવાના થઇ ગઇ છે. હું પણ જઇશ, અને સાથે હિન્દુ જનસમાજને બળતાં હૃદયે શ્રાપ આપતી જઇશ. તેના ટૂકડા થવા લાગ્યા છે અને મારા કારમી શ્રાપથી તે અસ્તવ્યસ્ત થઇ જશે. ભલે થઇ જવા દ્યો. મારી બહેનોને એથી મુક્તિ મળશે. જગત તેમના આત્મનાદો સાંભળીને રૂદન કરતું બંધ થશે અને મને લાગે છે કે આપણાં બાપદાદાઓ પણ ખુશી થશે.'

'બહેન, હૃદયને બાળો માં. તમારો સ્નેહ શુદ્ધ હશે તો સર્વ પરિણામો સારાંજ આવશે. મધુરી આશાના સુધાતું પાન કરો અને દિવસો વ્યતીત કરી યોગ્ય સમયની રાહ જોતાં જીવો. દુઃખની કટપના પણ શા માટે લાવો છો? દુઃખ છેજ નહિ. જગતમાં પ્રભુના સામ્રાજ્યને જોનાર ને દુઃખ દષ્ટિગોચર નથી થતું તેને સર્વત્ર સુખજ પ્રસરેલું જણાય છે. કુદરત માતા પણ એજ કહે છે. હરહમેશ સુખ અને સુખજ. તમારું હૃદય પવિત્ર છે. પ્રભુનો વાસ પવિત્રતામાંજ રહેલો છે.'

'અરેરે ! હજી તો રાત્રિની શરૂઆતજ છે. ચન્દ્રમા હજી સોળેકળાથી પ્રકાશવા માંડ્યો નથી. ચક્રોરની ચંચુમાં હજી અમૃતનું એક બિન્દુ પણ પડ્યું નથી. ત્યાં પેલો રાહ આવતો

જણાય છે. શા દુર્ભાગ્ય ! આટલા દુઃખો સહન કર્યા. સુખની
પણ આવતી જણાઈ ત્યાં વળી અંધકાર ફેલાયો. દૂરદૂર દેખાતો
દીપક ઝાંખો પડ્યો અને ઓલવાયો.’

‘નહિ, બહેન ! ઓલવાયો નથી, ઓલવાશે નહિ. એ
દીપકને દીવેલ ક્યાંથી મળે છે તે જાણો છો ? પ્રભુનો સ્નેહ
એ તેનું દીવેલ છે. એ દીવેલ ખુટે તો તે ઓલવાય,
નહિંતર નહિં.’

‘શાન્તા બહેન ! હવે કાંચન બેનને સુધ જવા દ્યો—અને
ચાલો આપણે પણ સુધ જઈએ.’

પ્રકરણ ૩૦ મું.

—:~:—

વૃક્ષ—કુંજમાં.

Love's speech is song,
 Love's light Beauty,
 Love's life:—willing and ready Sacrifice.
 Tagore.

યં દેવ અસ્ત પામ્યા હતા, આકાશ તારલાઓથી
 ઉભરાઈ જતું હતું.

હૈમ આજ ઘણું દિવસે યમુના તટે આવ્યા
 હતા, ઉપર ખુલ્લું આકાશ, પાસે કલકલ નાદ કરતી
 વહે જતી યમુના, અને આસપાસ ઝીણી શ્વેત
 વાલુકાથી ભરેલો પ્રદેશ તેના મનપર આજે અલૌ-
 કિક અસર ઉપજાવી રહ્યો હતો, યમુનાના જળથી
 પવિત્ર વાયુ-લહરીઓ તેના શરીરને શીતળ બનાવી રહી હતી.
 ત્વરિત વેગે વહેતો યમુનાનો સ્નેહ પ્રવાહ તેને કાંચનના સ્નેહની
 યાદ આપતો હતો, અને જાણે કહેતો નહોત કે.

‘મંત્ર એક કહું બાપુ !

પ્રભુ પ્રેમ સ્વરૂપ છે.

હોમો પોતાપણું પ્રેમે

પ્રેમસ્વાર્પણ એજ છે.’

હા, આ વાત સત્ય છે. પ્રભુ પ્રેમમય છે, સ્નેહમય છે અને એવો પ્રેમ જેમના હૃદયમાં જગૃત થયો છે તેમને ધન્યવાદ છે; પરંતુ હુનયા આ પ્રેમને જાણી શકે છે? તેને પારખી શકે છે? કોણ આ સ્વર્ગીય સ્નેહને સમજી શકે છે? કોઈ નહીં-નહી નહીં, કવિઓ અને લેખકો આ સર્વ જોઈ શકે છે. બીજાઓને સમજવી શકે છે, ત્યારે લોકો કેમ સમજતાં નથી? શું કવિઓ અને પ્રભુના શીરસ્તાઓ પ્રભુપ્રેમના પાઠો ખરાખર શીખવતાં નથી! ના એમ તો નજ કહેવાય. જુઓ આ મહાન આર્યવીર કાલીદાસનું ‘શાકુન્તલા’ શું કહે છે? આહા! ત્યારે આપણાં વર્તમાન આર્યો હાલમાં આ સર્વને ભુલી જ ગયા લાગે છે.’ અહિં વળી હેમના વિચારોનો પ્રવાહ બદલાયો, યમુના જળમાં કાંઈક તરતું દેખાયું, અને તેના તરફ સુદૃઢ રીતે જોતાં સ્ત્રીના વસ્ત્ર જેવું જણાયું અને આ જ્ઞાન સાથે તેને કાંચનની યાદી થઈ આવી ‘હા, બીચારી અબળા.’

‘પ્રેમી અબળાને પ્રેમે ભૂલાવી,
ધીક ધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી.’*

‘ખરેખર મારા માટેના સ્નેહથી તેને આટલું આટલું સહન કરવું પડ્યું’ પણ આ મારો પ્રેમ સત્ય છે? જો સત્ય છે તો તેના ફળો કેમ નથી આવતા? નહીં-નહી આ પ્રશ્ન તો નિરૂપયોગી છે. મારે આ પશ્ચ શા માટે કરવો જોઈએ? હું માનું છું કે મારો પ્રેમ સત્ય છે. પછી એ સ્નેહની પકવતાના સમયની મારે રાહ જોવી એજ માફ કર્તવ્ય છે.’ હેમનું હૃદય કર્તવ્ય

મેલ્યું ત્યાં પાસેના મંદિરમાં ધંટનાદ થયો અને તેના મંજુલ સ્વરે હેમની વીચારવીણાના તુમ્ તુમ તુમ્ નાદને તોડ્યો. થોડી એક પળો આમને આમ ગઇ, અને વળી આ સ્વર શરૂ થયો.

‘ધંટનાદ’—તું શું કહે છે? અહિંયા યમુનાના તીરપ્રાન્ત પર તારી ગર્જના શા માટે થાય છે? શું જગતને તું સ્નેહ પાઠ શીખવે છે અથવા તો હિન્દુ ધર્મનો વિજય—નાદ કરે છે!

યમુનાજળ મિશ્રીત શિતલ લહરીઓએ હવે હેમપર ધીમે ધીમે અસર કરવા માંડી—વાલુકાપર પડ્યા પડ્યા નિદ્રા દેવીના ઉદ્ધાનમાં તે જવા લાગ્યા, નાયતા અને હસતા તારલાઓ તરફ એકી ટસે જોતાં તેના નયનો મિંચાયાં, અને આસપાસના પ્રદેશનું ભાન ભુલી જઇ, હેમ જ્યત અવસ્થાને છોડી દઇ, સ્વપ્ન અવસ્થામાં પહોંચ્યા. વિચારો કરતાં કરતાં નિદ્રા આવી ગઇ, આખો દિવસ વિચારો કર્યાથી ઉપજેલા શ્રમે આજે તેનાપર સખત દુમલો કર્યો; પરન્તુ તે સમ્પૂર્ણ રીતે ફળીભૂત ન થયો, પ્રશાન્ત નીદ્રાને સ્થળે હેમને સ્વપ્નભૂમિ મળી અને તેમાં તે આમથી તેમ ફરવા લાગ્યા.

‘ઓહો! આ શું? અહિંયા આવા સુંદર પુષ્પો અને કમલો ખીલ્યાં છે! આ શું આ કયો પ્રદેશ હશે? શું કવિવર કાલીદાસની જન્મભૂમિ કાશ્મીર તો નહિ.’ હા-હા- એજ-એજ હોવું જોઇએ નહિતર મને આવી અસર કેમ થાય? બરોબર! ભારત સમ્રાટ જહાંગીરના વચનો સાચાજ છે

‘કાશ્મિરની ગિરિકુળોમાં મ્હને
સદાયે નવયૌવન જન્મે છે.
પૃથ્વીમાંથી આ પુવારા ઉડે છે
એવી પ્રગટે છે ધારાઓ,
આ અંજે અંગમાંથી મ્હારા.’ *

ખરેખર ! તેના અંજે અંગમાંથી ધારાઓ પુટતી હતી, મને
પણ તેમજ થાય છે, કેવો શીતળ પવન ! કેવી કામળ લહરીઓ !
જાણે તે પણ સર્વ આનન્દનીજ પુત્રીઓ ! પણ તેમાં નવાઈ શી છે !

‘દુનિયાનું ખેહસ્ત હો તો એ કાશ્મીર છે.’ *

ખરેખર ! કવી આ તારું કથન સત્ય છે. આ ખેહસ્તજ
છે; પરન્તુ આ સ્વર શાનો સંભળાય છે ! પ્રભુ !-પ્રભુ ! અહિંયા
શોક ! નહિ નહિ એ સ્વર તો દુરથી આવતો જણાય છે,
ચાલ-ચાલ આગળ-આગળ આ ! પણ આ શું ! મારાથી તો
ઉડાય છે ?

‘હા-બસ-આજ સ્થાનમાંથી સ્વર આવે છે, કાશ્મીર દુનિ-
યાના નૂર તું બહુ દૂર રહી ગયો-તું તો હવે દ્રષ્ટિમર્યાદામાંથી
પણ અદક્ષ થયો.’

‘મૃત્યુ લોકના માનવી ? તું અહિં ક્યાંથી અને શા માટે
આવ્યો છે.’

હેમ ઉભા રહ્યા અને ખોલ્યા.

‘આર્યાવ્રતના અમર પ્રદેશનો હું બાળક છું, પણ તમે
કાણ છો અને આ નિર્જન સ્થાને કઈ પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાયા છો.’

‘આ ઉદ્યાનની વચ્ચે એક તરુકુંજ છે. આજ હજારો યુગો વ્યતીત થયાં છતાં એ તરુકુંજ અમરજ રહ્યો છે; પરન્તુ તેના ઉત્પાદક, પોષક માળી ગાંડા થયા છે એટલે તેને ત્યાંથી હાંડી કાઢી, યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડી દેવા માટે હરહમેશને માટે અમે અહિંયા રહી, પ્રયત્ન કરીએ છીએ.’

‘થોડા સમય પહેલાં મને કોઈનો રૂદન સ્વર સંભળાતો હતો. તે તેમનો હતો.’

‘હા, તમે સત્ય કથો છો. એ વૃદ્ધ ગાંડો હરહમેશ રૂદન કરે છે. થોડા વરસો અગાઉ તેનું રૂદન ઘણું ભયંકર હતું; પરન્તુ હાલમાં તે જરા શાન્ત થયું છે.’

‘હું તેમના દર્શનનો અલભ્ય લાભ ન લઈ શકું?’

‘અરે માનવી ! તેના દર્શનનો અલભ્ય લાભ તે શુ ?’ એવા ગાંડાના તે દર્શન હોતા હશે !’

‘નહી. જો તમે રજા આપો તો હું તેની પાસે જઈ, અને તેના રૂદનને બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેમને શાન્ત કરું.’

‘ભલે-જાઓ-પરન્તુ જો જો ! તમે પણ ગાંડા થાવ નહિ. માનવી ! એ ઘેલચ્છા તમારા મનુષ્ય લોકની ઘેલચ્છા જેવી નથી. તમે તેને જોશો કે તરતજ તમને તેનો ચેપ લાગશે, અને પછી તમારી સ્થિતિ તેના જેવીજ થશે. ઉન્માદને હાથે કરીને મેળવવા માટે તમારે ત્યાં શા માટે જવું જોઈએ?’

‘મને જવા દ્યો. તેનું રૂદન મારાથી સહન થતું નથી, તેઓ ઘણાં કંઈજ સ્વરે રોતા સંભળાય છે. જુઓ આ સાંભળો’

આહા ! એ કેવો લાપણુ સ્વર છે ? ‘મારું’ તો હૃદય ફાટી જાય છે; પરંતુ એ મહાશય કોણુ છે ?’

‘તેઓ અમારા વૃધ્ધ પિતામહ છે.’

‘ત્યારે તમે તેના પૌત્રોજ તેને તેનાજ તરુકુંજમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરો છો ?’

‘અરે માનવી, તું પણ ધીમે ધીમે ગાંડો બનતો જાય છે. અમે કહીએ છીએ કે તેઓ ધણાં વરસોથી જીવે છે. વળી તેઓ પાગલ બન્યા છે, અને અમારે તેના તરુકુંજનો સમ્પૂર્ણ કબજો લઈ નિરંદ્રૂશ બની આનન્દ કરવો છે એટલે અમે તેને ત્યાંથી કાઢવા ઇચ્છીએ છીએ. એ તરુઓના આશ્રય નીચે રહી અમે આનન્દ કલ્લોલ કરીએ છીએ, અને વધુ આનન્દ કલ્લોલ કરવા માટે, સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી મોજ મારવા માટે અમારે આ જુના અને પ્રાચીન વૃક્ષ-કુંજનો નાશ કરી નાંખવો છે, પણ આ ગાંડાને અમે તેના પુત્રો આનન્દ કરીએ તે પણ નથી ગમતું. અમારો આનન્દ જોઈ તે તો રૂદન કરે છે. બીપણુ નાદ કરી પોતાની શ્વેત દાદી પીખતા બોલે છે કે અમે તરુકુંજનો નાશ કરીએ છીએ.’

‘હીક, ચાલો, હું તો અંદર જઈ છું.’

‘પણ ઓ નશ્વર જંતુ ! એત-હાથે કરીને પાગલ ન બન.’

‘કાંઈ નહિ-મારે તો તેમને નજરે નિહાળવા છે.’

‘પરંતુ સાંભળ-અમારા વયનો સ્મરણમાં રાખ, તું પોતેજ પાગલ બનીશ.’

‘લલે-મને પાગલપણું બહુ ગમે છે.’

‘હીક, ત્યારે પડ કુવામાં છતી આંખે.’

મોટી દુઢોવાળા, કપાળમાં પ્રચંડ ત્રિપુંડોવાળા દ્વાર રક્ષકોતું ટોળું આભુએ ખસ્યું, અને હેમને જવાનો માર્ગ તેણે કરી આપ્યો. હેમ ઉદ્યાનમાં દાખલ થયા, અને એ ચાર પગલાં આગળ વધ્યા હશે ત્યાં તો તેમના કર્ણપથપર અવાજ આવવા લાગ્યો.

‘અરે એતો મૃત્યુલોકનો માનવી ! આપણા સામાન્યમાં ઉછરેલું જંતુ ! લલે ને તે પણ જીવે ! તેમાં આપણને શું નુકશાન થવાનું હતું.’

‘પરંતુ એ જંતુ મૃત્યુલોકમાં જઈ અહિંની સર્વ ખબર ફલાવશે, અને આથી આપણા પુત્રાને લયંકર નુકશાન થશે.’

‘પણ એ એકલો અટુલો જંતુ શું કરી શકવાનો હતો ? આપણા પુત્રો કરોડો છે ત્યારે આ એકલો. તતુડીનો નાદ પોતાની મેળેજ બંધ થઈ જશે. જીએ તો ! આવા જંતુઓ અહિંયા કેટલા બધા આવી ગયા છે ! ઘણા, અને તેમનાં નાદો મૃત્યુપર કોઈએ સાંભળ્યા છે ? ખીચારા રાડો પાડી પાડીને મૃત્યુમુખે પડ્યા; પરંતુ તેમના સ્વરો તરફ કોઈએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.’

‘પણ અરે ભાઈ ! પેલી શ્વેત ચામડીવાળી પ્રજા બહુ લુચ્ચી છે હો. જીએને તે પ્રજા પોતાની વિદ્યા, એ મ્યેચ્ચ વિદ્યા આપણા ભારતવાસિઓને અરે ખરેખરી રીતે કહોતો કે આપણા

અન્ધ ગુલામોને શીખવે છે, અને આ સર્વનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તમે જાણો છો ? ભારત છોડ્યા તમને કેટલા વર્ષ થયા ?

‘કેટલા વરસ થયા તે જાણે મારો બાપ. મને તો વરસ બરસની કાંઈ ખબર નથી. આ વાળ શ્વેત થયા છે એટલે પાંચ પચીસ વરસ થયા હશે. બાકી આપણે તો એવી નજીવી બાબતો પર ધ્યાન આપતાજ નથી. આપણે પંડીતો, આપણે ધર્મી-ચાર્યો, આપણે ગોરો અને આપણે શાસ્ત્રકર્તાઓ, તેને તે વળી આવી બાબતોમાં મગજ પકાવવાનું હોય !’

‘સત્ય કથ્યું’-ખરેખર આમજ હોવું જોઈએ, પણ હું શું કથતો તો ? માળું એ તો વિસરીજ જવાયું ! મારૂં મગજ હમણાં નબળું પડી ગયું; પરંતુ એ ખીચારાનો વાંક મારાથી તો ન નીકળે. એ તો પેલા સુધરેલા ભારતીઓનોજ ભયંકર ગુન્હો છે.’

‘ભાઈ ! ભાઈ ! એ સુધરેલા ભારતીઓ કેણુ છે વળી ?’

‘મ્હેન્દ્ર વિદ્યા ભણી યવનો સાથે રહેનાર. આ આપણા ગાંડા વૃદ્ધ છે કે નહિં તેના જેવા બધા પાગલ. મોઢક મહેશ્વરનો અભાવ તેમનાથી જન્મ્યો અને મારા મગજને પુરતો ખોરાક ન મળ્યો. એટલે આ વિસ્મૃતિ પેદા થઈ.’

‘હા-હા-બધા પાગલ. પણ ભાઈ ! આપણે એતવાનું છે હો. એ પાગલની સંખ્યા વધતી જાય છે.’

‘અરે તમે તો બાયલા છો બાયલા. એટલું પણ સમજતા નથી એ પાગલ તો મુઠીભર છે, અને આપણા પક્ષમાં તો

કરોડો ભારતીઓ છે, વળી પુરૂષો તો ઠીક પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા તો જુઓ ! ભલેને પુરૂષો સુધરે પણ સ્ત્રીઓ તો આપણનેજ પુજવાની. હાજી ? અહિંયાજ આપણો વિજય છે.’

વાયુના ઝપાટાથી હેમની પાંખો હેમને આગળ લઇ ગઇ, અને આનો વાર્તાલાપ તે વધુ સાંભળી શક્યા નહિં.

વૃદ્ધનો રૂદન-સ્વર હવે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. હેમનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું.’ અને યમુના તટે સુતેલું હેમનું સ્થૂલ શરીર કંપવા લાગ્યું. એ શરીરના રોમાંચ ખડા થઇ ગયા, સ્વપ્નની અસર હવે વધુને વધુ જામવા લાગી, અને હેમની પાંખો ફફડી અને તે આગળ વધ્યા.

‘સુન્દર સુવર્ણના સિંહાસનપર આ વૃદ્ધ બેઠેલા હતા, હાથમાં હાથ ભરાવી કોઇ મહાન વિચારમાં તેઓ ગુંથાયા ન હોય તેમ જણાતું હતું. તેમની આસપાસની વસ્તુઓપરથી ભાન થતું હતું કે આ મહાશયની વૃત્તિ ઠેકાણે નથી. સુન્દર સિંહાસન મલિન બન્યું હતું, એ સિંહાસનપરતું અભ્રજ આજે શ્યામ બની ગયું હતું અને તેનાપરના ભગવા ઝુંડામાં પુષ્કળ છીદ્રો જણાતા હતા, વૃદ્ધના ખોળામાં એક મોટું પુસ્તક પડેલું હતું અને એ પુસ્તકના પાનાઓ ફાટેલા તુટેલા તેમની ચારેપાસ ઉડતા હતા, ઘડીકમાં તેઓ આ પહોં જોતાં તો વળી ઘડીકમાં તેમને ફેંકી દેતા, બબડતા ‘આ હવે નકામાં છે, તેમના માટેનો સમય વ્યતીત થયો છે, ફેંકી દેયો, યમુના ગંગામાં તેમને કુબાડી દેયો.’ હેમે થોડીવાર તો દૂર રહ્યા રહ્યા આ સર્વ જોવા કયું. એ જોતા હતા ત્યાં વૃદ્ધ ઉભા થયા. એ પુસ્તકમાંથી એકાદ પાનું

ફાડ્યું, કાંઈક બબડ્યા અને એ પાનાનો હુઓ બનાવી એ હુઆને ફેંકી દીધો. ત્યાં એક દ્વારપાલ દોડતો આવ્યો અને એ હુઓ ઉપાડતા અને તેને સરખો કરતાં બોલ્યો :

‘ હવે તો તારો નાશજ કરવો જોઈએ. ઓ બુઢા ! ત્હારી બુદ્ધિ બહરે મારી ગઈ છે કે શું ? આ ધર્મપુસ્તકમાંથી આ પાનું કાઢી શું તું તારા દીકરાઓને બુખે મારવા ઇચ્છે છે ? ’

‘ ઓ રાક્ષસો ! તમે મારા દીકરા નથી. તમે મારા બુનીઓ છો. મેં આ પુસ્તક બનાવ્યું છે. મેં તેમાંના શ્લોકો રચ્યા છે; પરન્તુ એ શ્લોક બધા યુગો માટે નહિં, પણ તમે રાક્ષસો હાય હાય મારાજ વંશજો એ શ્લોકોને હજુ બંધનકર્તા કહી પોગળ પ્રસરાવો છો, મારા નામને કંલકિત કરો છો. ઓ એતો ! નહિંતર તમારા દાદાનું, આખી આલમમાં જેની કીર્તિ ગવાઈ રહી છે એવા ધર્મનું નિકંદન નિકળી જશે. ’

‘ જરેજ ગાંડા તારા જેવા તો ઘણાય રાડો પાડે છે. તારા કહ્યા મુજબ અમે કરીયે તો અમારે મરવાનાજ દાલાડા આવે ’

‘ મરવાના દલાડા ? મારા પુત્રોને માટે મારા ખરા પુત્રોને માટે કદી નહિં આવે, પણ તમે મારા ખરા પુત્રો નથી. તમે મારુ લોહી પીવાના તરસ્યા છો. હાય હવે હું શું કરું ? ’

‘ વૃદ્ધ મહારાજ ! આપને શું થયું છે ? આપને શું દુઃખ થાય છે ? ’ હોમે વૃદ્ધ પાસે જતા પ્રણામ સહિત કહ્યું. ’

‘ કોણ માનવી ! અરે તને આ રાક્ષસોએ અહિં આવવા દીધો ? હાય હાય બહાલા માનવી ! મારા બેટા-વત્સ બાલક !

આવ આવ મને ભેટ.' વૃદ્ધે હસ્ત પ્રસારી હેમને પોતાના શ્વેતવાજોથી ભરેલા વૃક્ષસ્થળ સાથે પ્રેમથી ચાંપી કહ્યું. 'ત્યાં પેલો દ્વારપાલ ખોલ્યો:

‘અરે ઓ નરાધમ ! આંધળો છે કે શું ? ખેડેરો તો નથી બન્યો કે ? જોતો નથી કે આ વૃક્ષ ગાંડો થઈ ગયો છે. એ ગાંડાના હાથમાં સપડાઈ ગાંડા બનવું છે કે ?’

‘માનવી મારા પ્રિય ભારતના બાળ ! બીહીશ નહિ. આ વૃક્ષ ગાંડો નથી. આ રાક્ષસોએ તેમનાં સ્વાર્થ માટેજ મને ગાંડો ઠરાવ્યો છે. માનવી ! મારું હૃદય તપાસ, જો તેમાં કેટલી જવાબાઓ બળે છે. અરે હાય ! મારાજ બચ્ચાઓની અધમ દશા આ દુષ્ટ પીયાસોએ કરી છે, અને તે પણ વળી મારા અને મારા મિત્રોને નામે. અરેરે આ કરતાં બીજું કલંક કયું ! અમારા શ્વેત ન્યાયી નામપર પાણી ફેરવ્યું. સ્વતંત્રતા દેવીના અમે પૂજારી હતા. અમેજ તેના મુખ્ય ઉપાસક હતા, અને હાલમાં અમનેજ ગુલામગીરના જન્મસ્થાન ગણવામાં આવે છે. પણ ભાઈ ! તું મૃત્યુ લોકમાં જાય ત્યારે મારાં બચ્ચાઓને કહેજે મારું નામ લઈને કહેજે કે અમે હજી પણ સ્વતંત્રતાદેવીના માંદરના પૂજારીઓ છીએ, અને એજ દેવીના ઝુંડાને ફરફરાવીએ છીએ. અમારા હૃદયો વિશાળ છે, એ કુન્હિત નથી. વળી વધારામાં પણ તેમને કહેજે કે આ પુસ્તક મેં બધા યુગો માટે બનાવ્યું નથી. શાસ્ત્રો એ ભૂતના સાક્ષી છે, મનુષ્યો ભવિષ્યના સાક્ષી છે. તમો વર્તમાનના માનવીઓની દુનિયા બિન્ન છે. અમારી દુનિયા બિન્ન હતી. એ બચ્ચાઓને જણાવજે કે સમય સમયનું

કામ કરે જાય છે. સમયને અનુસરે નહિંતર પ્રગતિનેા રસ્તેા બંધ થઇ જશે, અને ભારતવાસીઓ ગુલામગીરીની શુષ્કભામાં સમ્પૂર્ણ રીતે બદ્ધ થશે. દેશ વિદેશની પ્રજાઓના લક્ષ્ય બનશે. વિદેશીઓ તેમને ફેલાવી ખાશે, ભારતનું ઝળહળતું નામ જગત પટ પરથી અદ્રસ્ય થશે, અને આ સાથે સમસ્ત જગતપર ભારે ભેરી નાદ કરનાર હિન્દુ ધર્મનો લોપ થશે.’

‘અરે હેમલાઇ ! ઘણો સમય થયો. આવી ઠંડીમાં લાંબો વખત સુશે તો વળી તખીયત બગડશે.’ હેમનું હૃદય, મન મનુભગવાનના સ્વર સાંભળવામાં તલલીન બની ગયું હતું. ત્યાં તો હેમનું સ્વપ્ન ત્રુટયું. સ્વપ્નભૂમિમાંથી તે મૃત્યુ લોકમાં આવી પડયા, અને પાસે કોઇને પોતાના હાથ હાથમાં લઇ ઉભેલા જોતાં તેણે અચાનક આભળાભાભળા થઇ પુછ્યું :

‘હું ક્યાં છું ! આપ આપ તમે કોણ ?’

‘અરે હેમલાઇ ! અન્ધકાર તો ઘાટ નથી અને આપ મને ઓળખી પણ શકતા નથી ?’

‘હમને ધીમે ધીમે ભાન આવ્યું. સ્વપ્નની અસર ઓછી થઇ. તે બોલ્યા :

‘શું નવલરામ ?’

‘હા ચાલો હવે ઘેર.’

પ્રકરણ ૩૧ મું.

‘શુભં ભવતુ.’

‘આ દુઃખભાર ત્યજ તેમ સમસ્ત શોક,
આલિંગ મોહ સહિતા રતિથી વિલોક.
તારી તથૈવ મમ હોય સજીવ કાયા,
એકત્ર નિત્ય વસીસું ધરી પૂર્ણ માયા.’

Serene will be our day and night,
And happy will our nature be
When Love, is an unerring light
And joy its own Security.

Wordsworth.

રુણાશંકરજી ! આ તો મારા તરફની એક નમ્ર
ભેટ છે. તેના સ્વીકારમાં તે શો વાંધો હોઈ શકે ?
બસો રૂપીઆની નોટોના બે કકડા કરુણાશંકર
ગોરના હાથમાં આપતાં લલિત બોલ્યા.

‘નહિ લલિત શેઠજી હું લાંચીયો બ્રાહ્મણ નથી. પૈસાની
ખાતર હું આવો બ્રહ્મચાર થવા દઈશ નહિ.’ નોટોને હાથમાં
રાખતાં અને નોટો તરફ પ્રેમાળ દ્રષ્ટિ નાંખતા જરા ધીમે સ્વરે
કરુણાશંકર બોલ્યા,

‘પણ તમે જરા વિચાર તો કરો, તેમાં બ્રહ્મચાર તે ક્યાં છે !’

‘વળી બ્રહ્મચાર તે કેમ નહિ ? જીઓને શિવશંકર ગોર
પણ એજ કહે છે.’

‘શિવશંકર ગોરના કહેવા સાથે તમારે શું લાગેવળગે છે ?
તેમણે પુષ્કળ વાંચ્યું છે; પરંતુ વિચાર્યું જરા પણ નથી.
નહી તર કાંચનને તેમણે જે દુઃખ દીધું એવું દુઃખ તેઓ કદી
આપે નહિ.’

‘ પરન્તુ તેમણે કાંચનને તમારી સાથે કેમ આવવા દીધી ? મેં તો તેમને ના લખી હતી તે ? ’

‘ અમારા કહેવાથી તેઓ કાંચનને અમારી સાથે આવવા તો દેતેજ નહિ ; પરન્તુ કાંચનને તેમને ત્યાં રાખી જનાર યોગી મહારાજનો મારી પાસે પત્ર હતો, એટલે એ પત્રને લઈનેજ કાંચનને તેમણે કારાગૃહમાંથી મક્કત કરી. બિચારી બાળા ! આજ કેટલા કેટલા માસથી રીબાધ છે ; પરન્તુ તેના દુઃખનો અન્ત હજી આવતો નથી. જરા સારો પ્રસંગ આવવાનો સમય આવ્યો ત્યાં વળી તમે વિદન લાવ્યા. ’

‘ પણ શેઠજી ! તમે જુઓ તો ખરા ! મારી સાળી એક વાણીયાને પરણે તો મારી શી સ્થિતિ થાય ! હું જ્ઞાતિબહાર થાઉં અને વળી મારુ ગોરવડું જાય તે નોખું. ’

‘ કરુણાશંકરજી ! આ માટે તમારે જય રાખવાનો નથી. કાંચન તમારે ત્યાં ઉછરીને મોટી થઈ નથી, તેમજ હાલમાં તમારે ત્યાં રહેતી પણ નથી. વળી ભવિષ્યમાં કયાં તમારે ત્યાં કાંઈ થોડીકજ આવવાની છે ? ’

‘ આવે તો પણ શું ? શું કાંઈ છેડી સગાઈ છે ? પણ મને તો મારી જ્ઞાતિનો જય બહુ લાગે છે. અહિંયાના બ્રાહ્મણો એવા છે કે જરાક કાંઈક બાહ્યું આવે કે તરતજ જ્ઞાતિબહાર મુકે, અને પછી ભારે દંડ લે અને જ્ઞાતિભોજન કરાવરાવે એ તો જીદુ ! બાકી મારા મનમાં તો હવે કાંચન માટે દયા આવે છે. બિચારી બહુ દુઃખી થઈ હો ! પરન્તુ આપ શું કેતાતા, આપ મુંબઈ જઈને લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો ? ’

‘ હા મુંબાઈમાંજ, અમને વધુ અનુકુળતા છે, એટલે અમે ત્યાંજ જઈશું. ’

‘ હીક ત્યારે શેઠ ! આપ સુખેથી પધારો. પ્રારબ્ધમાં હતું તે થયું. ભલે કાંચન પણ સુખી થાય. ’

કરુણાશંકરજી ! ઉપકાર ! તમારું હૃદય પીગળ્યું અને તમે સારા નરસાનો ન્યાય કરી જોયો એ માટે પ્રભુનો ઉપકાર. હ્યો ! આ કાંચનની ખેનને માટે જરા નજીવ ચીજ !' સુન્દર કસબી ભરતની ભરેલ રેશમી સાડીને કરુણાશંકરજીના હાથમાં મુકતા લલીતે કહ્યું.

સાડી ઘણી સુન્દર હતી. મુલાયમ અને ભલકાળંધ તે સાડીને પોતાના ખોળામાં જોઈ કરુણાશંકરજીને પોતાની પત્નીના વિચારો થઈ આવ્યા અને તેમણે જવાબ આપ્યો :

‘ નહિં નહિં. શેઠજી, બહુ થયું. તમારા જવાના પ્રતાપથી અમ જવાના સંસાર નભે જાય છે. આટલું બધું ન હોય !’

‘ આ સાડી તો કાંચને પોતાની ખેનને ભેટ મોકલાવી છે, એટલે તેનો સ્વીકાર કર્યા વગર ચાલેજ નહિં. ’

‘ ભલે ભલે ત્યારે તો કાંચન પણ ભલે રાજી થાય.

*

*

*

દિવસ જાય છે, તે કોઈની અપેક્ષા કરતો નથી. સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત થાય છે એમ પણ પળે પળે કરીને સમય કાળના અનન્ત પ્રવાહમાં મળી જાય છે. જોતાં જોતાં કાંચન અને હેમના શહેરી લગ્ન (Civil marriage) થયાને એક માસ વ્યતીત થઈ ગયો. હિન્દુ ધર્મ જનસમાજની પ્રચંડ રૂઢીઓના ભોગ બની તેમણે હિન્દુ ધર્મ કાયદાની નજરેતો છોડ્યો, અને હિન્દુ ધર્મે આવા ઉત્તમોત્તમ રુઢીઓને હર હમેશને માટે ગુમાવી પોતે પોતાનેજ કાતીલ ફટકો લગાવ્યો.

ઉપસંહાર.

—:૦:—

કાંચનના લગ્ન પછી લક્ષ્મીની સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ છે, હવે તે હેમની સાથેજ રહે છે.

ઈન્દુ અને લલિત લક્ષ્મીપુર પાછા આવ્યા છે. ઈન્દુનું સૌન્દર્ય હવે ફરી એક વખત ખીલ્યું છે. તેનું હૃદય પણ સમ્પૂર્ણ વિકસી સુવાસ પ્રસરાવી રહ્યું છે.

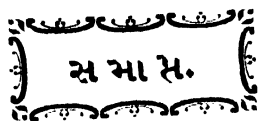
રઘુનાથ ખાખી વિરપુરના કારાગૃહમાંજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. પ્રભુ ! તેમના દુઃખી આત્માને સુખી કરો.

નવલ્લરામ હેમના બંગલાઓ અને જમીનના વહીવટદાર બન્યા છે, અને હેમની સાથે સુખપૂર્વક કાળક્ષેપ કરે છે.

પૃથ્વીશંકર 'મારાજ' લક્ષ્મીપુરમાંથી અદ્રસ્ય થઈ ગયા છે, અને વર્તમાનમાં તેઓ આ જગતમાં છે જ નહિં તે કોઈ નથી જાણતું.

કાંચન અરવલ્લીના યોગીની પુત્રી થાય છે. એ પુત્રીસ્નેહ તેમને સંસારમાં ફરી ખેંચી ન લાવે એટલા માટે તેઓ હિમાલયમાં ચાલ્યા ગયા છે.

આ રીતે 'કાંચન-હેમ' ના ઘટના અહિં પુરી થાય છે.

અમદાવાદમાં જાણીતા અને :મુંબઈમાં વખણાયેલા,

વૈદ્ય હરિશંકર લાધારામ.

જીવલેણ સંગ્રહણી (ઝાઝ), સુવારોગ, ઘાસણી અને ધાતુ-
ક્ષયના ભયંકર દરદો મટાડનાર.

જીવલેણ ગમે તેવા જડ ધાત્વી ખેઠેલા રોગથી તમારા સગાં-
વહાલાંની જીંદગીની છેલ્લી ઘડીએ ગભરાયા હો અને મમતને
મમતમાંજ અથવા ચાલુ જમાનાની ફેશનના સંજોગોથી એકજ
પોતાના ફેમીલી ડાક્ટરની વાતપર વિશ્વાસ રાખી ખેઠેલા હો, કે
પેટન્ટ દવાઓ કરીને પણ થાક્યા હો, ચોતરફથી તમારા હાથ
હેઠા પડ્યા હોય, તમારી શ્રીમંતાઇનાં સઘળાં સાધનો વાપરી
ચુક્યા છતાં હવે તો હદઆવી રહી તેમ ધારી ગભરાઇને છેવટના
સંસ્કાર તરીકે ધર્માક્રયાજ કરવી રહી હોય અને ક્યાંય નાંખી
નજરન પહોંચતી હોય, તેવા પ્રસંગે તમારા કોઇ હિતેચ્છુ અમારી
દવા કરવાની સલાહ આપેતો બાજી બગડેલી હોવા છતાં આખરના
ઉપાય તરીકે અમારી સલાહ તમોને ઉપયોગી થઇ પડશે. જોકે
આયુષ્ય તો ઇશ્વર આપી શકે છે પણ મરણના મુખમાં સપડાયેલા
અનેક દર્દીઓને પરમેશ્વરની કૃપાએ અમોએ સારા કરેલા હોવાથી
અમારે હાથે જશ મળે છે. તેનાં સાર્ટીફિકેટો-કેળવાયલા વગનાં
સંખ્યા બંધ હસ્ત લેખીત ખાત્રી પત્રો વાંચવા ખુલ્લાં છે. જે
વાંચવાથી તમોને પુર્ણ સંતોષ થશે જેથી સાચી દવા અને
અમારા બહોળા અનુભવનો લાભ તમોને જરૂર મળશે કારણકે
મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ભયંકર રોગો મટાડી નામના

મેળવનાર તરીકે અમારું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

મધ્યમ વર્ગ માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૫, સદગ્રહ-
સ્થો માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૧૫, ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો
માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૫૦, શ્રીમંત લક્ષાધિપતિ
મહાશયોની માસિક દવાની પ્રથમ રૂ. ૧૦૦, તેથી પણ વધારે
જેવા શેઠીઆશાહુકાર અને જાગીરદારના પ્રમાણમાં લેવામાં આવશે.
સંત સાધુ કંગાલને મદત દવા મળે છે.

યુરોપ અને અમેરીકાની

પાર્લામેન્ટોમાં અને હિંદુસ્તાનના કોનગ્રેસોમાં પણ “પંચ કહે તે પરમેશ્વર”

એવું બહુમતે પસાર થયેલું છે; માટે અમારા સંબંધમાં “પંચ” શું કહે છે તે જાણવા માટે અમેને મળેલાં સર્ટીફિકેટા વાંચ્યા.

દુનિયા સાચું કામ કરનારને માને છે. ડોળ, ડમાક કે ફેશ-નમાં લોકો ફસાતા નથી. સૌનું જોઈએ કશી અને માણસ જોઈએ વસી. આ કહેવત પણ પરમપરાની છે. તેને અનુસરીને લોકો બરાબર પુરતો તપાસ કરીનેજ પગલું ભરે છે. દુનિયા દિવાની નથી કે ઘણી મહેનતે મેળવેલા પૈસા એકદમ કાઢને આપી દે. પોતાનો સ્વાર્થ પૂરેપૂરો સરતો હોય તોજ સામાને માને છે. અને ધન્યવાદ તેમજ ધનામ સાથે પોતાના હસ્તાક્ષરો—ખાત્રીપત્રે લખી આપે છે.

મુંબાઈની પચરંગી પ્રજામાં ભલભલા નામાંકિત દાકતરોની ઘણાં દિવસ સુધી વિભાયતી દવાઓ ખાઈ નિરાશ થયેલા અને પેટના દરદોમાં ઓપરેશન કરાવી હોરાન થયાં છતાં કાંઈ સારું નહિ થયેલું એવા અનેક દર્દીઓના ભયંકર દર્દો મટાડવાથી સદ્ગૃહસ્થો શ્રીમંતો, સરકારી અમલદારો, જજો, ખેરીસ્ટરો અને વેપારી વગ, વીગેરેનાં સર્ટીફિકેટો મેળવ્યાં છે જે વાંચવાથી પૂર્ણ સંતોષ અને પાકી ખાત્રી થશે. અમારા દવાખાનામાં થતી દરદીઓની ગીરદીમાં આવી અરસ્પરસ પુછવું જે તમારું દરદ કેવું હતું, ક્યાં ક્યાં દવા કરાવી થાકેલા અને અહિં દવા કરાવવાથી હવે કેમ છે? તેની પૂર્ણ ખાત્રી ક્યાં પછીથીજ અમારી દવા કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. અમેએ અમદાવાદ અને મુંબાઈમાં જે નામના મેળવી છે તેજ અમારી સાચી દવાની સાખીતી છે અને અમારા વૈદ્યક જીવનમાં વિજય વાવટો છે. સત્યથીજ જગતમાં પરસ્પર ફાયદો થાય છે એ અમારું સુત્ર છે.

સ સાર સુખનો પરમ આનંદ. પુરુષાતન પ્રાપ્તિ ખરી મરદાઈ.

ઝવેરાત કે યુનાના જેવી તમોએ માથી લીધેલી અગ્રેજ કે અમેરિકન યોહોનબિન કે ફોર્ડરસ કે વિજ્ઞાનિક શક્તિ આપનાર અનેક દવાઓ ખાઈ થાક્યા હોવાથી નિરાશ થયેલા હો, અને છેવટ પરિણામમાં પોતાના પઈસા અને જીવતર નકામાં ધણી શરમથી હેઠું જોડું પડતું હોય, તેમનેજ માટે સ્પેશીયલ ઉત્તમમાં ઉત્તમ.

મદમરેત મદન મધુરસ.

નામની ધાતુપૌષ્ટિક દવાએ ધણોજ સંતોષ આપ્યો છે, તેથી હિંદુસ્તાન તથા જુદા જુદા દૂર દેશાવરોમાંથી ધણીજ માગ-ણીઓ થાય છે. આ ગોળીઓમાં કસ્તુરી, અમ્બર વિગેરે કિંમતી વસાણાંના સત્વના તત્વનું પ્રમાણ ધણું વધારીને ખરું પુરુષાતન આપનાર બનાવી છે. આ ગોળીઓ મનમાનની રીતે અજબ કામ કરતી હોવાથી તે વાપરનાર ગૃહસ્થો અમોને ધન્યવાદ આપે છે કારણ કે આનો ગુણ કાયમને માટે સચોટ ટકી રહે છે. તમામ જાતનો ખોરાક પચાવી દસ્ત સાફ લાવે છે અને મૂત્ર માર્ગના તમામ રોગો જે ન મટાડતા હોય તેવા પ્રમેહ, મીઠી પેસાબ, ડાયાબીટીઝ, ગુરદાના દરદો વિગેરેને મટાડી જ્ઞાન-તંતુઓને સતેજ કરી ઇનસાનની ભુલભરેલી કુટેવોના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલી કમતાકાતને દૂર કરી શરીરમાં નવીન જીવન અને નવો ઉત્સાહ ભરી સંસાર સુખની લહેજતમાં ખરી જીવાની અક્ષી જીંદગીને રસમય બનાવે છે માટે ગુમાવેલાં પુરુષાતનનાં ખરાં કારણો જાણવા અમારી પાસેથી ખાનગી સવાક્ષપત્રક પહેલેથી મંગાવી લેવું. અનુભવવા પંદર દિવસની દવાના -પ્રથમ રૂ. ૧૫, એક માસની દવાના ફક્ત રૂ. ૩૦, વી. પી. પેકીંગ ખર્ચ જુદું. આ દવાના સેવનથી આખી જીંદગી સુધરી જાય છે.

પત્રવહેવાર માટે ટીકાટ ખીડવી.

પત્રવહેવાર નીચેના શીરનામેજ કરવો.

વૈદ્ય હરીશંકર લાધારામ, ભુલેશ્વર દવાશાળામાં.

થોડા ખર્ચ પોતાનાજ હાથે રોગ મટાડી શકે તેવી શાસ્ત્રોક્ત રીતે બનાવેલી અનુભવસિદ્ધ અક્સીર દવાઓનું સુચીપત્ર અડધા આનાની ટીકાટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે.

સુખઈ ભુલેશ્વરના તળત્વ સામે, ત્રીજા ભોઈવાડાના નાકે દવાશાળામાં દર રવીવારે અને સોમવારે મેળાપ થશે. ત્યારબાદ અમદાવાદ દોશીવાડાની પોળમાં થશે.

સુખી થવાનો સંદેશો-એ નામનું પુસ્તક અડધા આનાની ટીકાટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે.

દૈનિક હિંદુસ્થાન.

વાર્ષિક લવાજમ:—

મુંબઈમાં રૂ. ૧૫-૦-૦, બહાર ગામ રૂ. ૨૦-૦-૦.

અઠવાડીક હિંદુસ્થાન.

મુંબઈમાં રૂ. ૩-૮-૦ બહારગામ રૂ. ૪-૦-૦

ઉપરાંત દર વરસે એક ભેટ પણ આપવામાં આવે છે.

માસીકો તેમજ પુસ્તકો વિજેરેમાં ચિત્રો મુકવા માટે

ફોટો ઝીંકો પ્લેકસ

વાયદાસર અને ઓછા ભાવથી બનાવી

આપવામાં આવે છે.

લખો:—મેનજર હિંદુસ્થાન ૧૨-૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ,
કોલ્, મુંબઈ.

હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો હેર ઓઈલ મોજુદ છે.

તેઓ વરસોમાં જે કાંઈ મેળવી નથી શક્યા તે કેશવકાન્ત મહીનામાં મેળવી શક્યું છે. — કારણકે —

તેની ઉત્તમ બનાવટ માટે
ગ્વાલીયર, માસોર અને
અમરેલી પ્રદેશનાં સર્ટી
શીકટા અને મેડો
મળ્યા છે

**કેશવ-
કાન્ત**

હિંદુસ્તાન, આફ્રીકા અને
સીયોનમાં બડોળો
ફેલાવો પામેલું

બહાઈટ ઓઈલ (ધાસલેટ) થી નીરાળું છે.

—કેશવકાન્ત—

લેભાગુ બહાર ખર્ચ છપાવતું નથી.
કેશવકાન્તમાં બહાઈટ ઓઈલ છે. એવું
હજી કોઈએ ૩૧ ૦) અંખવા છતાં
પુરવાર કર્યું નથી

—કેશવકાન્ત—

શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને હાંચી
ખુશબો ધરાધનારાં ફુલોમાંથી બને છે,

—કેશવકાન્ત—

આંખાનું તેજ વધારી મગજને શાંતી
આપે છે.

કિંમત દરેક શીશીના પેકીંગ
અને વી. પી. યાજ્ઞ સહીત
૦-૧૫ ૦

—કેશવકાન્ત—

કાળા, સુવાળા અને રેશમ જેવા
બાલ બનાવે છે.

—કેશવકાન્ત—

ખરી પડતા બાલો અટકાવી
મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે
છે. છતાં પણ

—કેશવકાન્ત—

સારા તેલોમાં સસ્તું છે.

એક વતખ અજમાયશ
કરવા જનંતી છે.

હિંદુસ્તાન, આફ્રીકા અને સીયોનના દરેક ભાગોમાં વેચાય છે.

દ્વારકાદાસ જગમોહનદાસની કુંઠ

૧૪૧૭ અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ મુંબઈ નંબર ૩.

ટેલીફોન નંબર ૩૮૮૧.

ટેલીગ્રાફ એડરેસ—‘એનવડ’

તા. ૦ ક — ‘કેશવકાન્ત’ નાં દરેક પકેટોમાં છનામની દીકાટો રાખવામાં આવે છે.

શરીરસંપત્તિ વિના દ્રવ્યસંપત્તિ નક્કી છે.

પુનઃસ્થાપનસંઘેલ આલોચના વૈષ્ણવીય આઠમી પાંચેદમાં પ્રથમ વર્ગીય મોનીટો આંદ મેળવનાર, શક્યશક્તાક્રમ તેને ઉદ્ધારક, આયુર્વેદ વિશારદ રમેશભરજી, સુવિખ્યાત રાજ.વૈ. પ્રખ્યાતકર નાનાભાઈ ભટ્ટ પ્રાણી.

.. ધન્યવંતરિ રસશાળા..

ઉપરોક્ત રસશાળામાં અમારી જાતિ દેખરેખ નીચે સંશાસ્ત્ર પ્રમાણથી દિવ્યાપરીના મિશ્રણથી સિદ્ધ કરાયેલ. કેળવાયેલા સુસિક્ષિતના હાથથી બનાવેલ વેલ નિરાશ થઈ કંટાળી જશેલ. શ્રીમાન અને ગરીબ હજારો દર્દીઓ દુખર ફોલ મેળવી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલ.

દ્રવ્યસુધાગન—આ અંગત સવાર અને સાંજ આંજવાયાં આંગિાને હંદક આપી શરીરને નિર્મળ રાખે છે. આવતા મોનીયા (ક્યોટરેક્ટ)ને અટકાવી દ્રવ્યીને તેજ મિશ્ર કરે છે. ખીલ, તાંબેડીયા, જામર, વેલ અને વળેતા વળન આંગ દુખવા આવવાથી ડોળો બગાડી નાંડી ફાંડી ગળેડી આંગને નાંગે જીવન આપી સન્તોજ બનાવે છે. બીકણો વધી પાળી ટપકવાથી પાપચાં આંગો થઈ ખરી પડતા વાળોને અટકાવી બેદાગ થતા આંગિાને બચાવી પુનઃજીવન આપે છે.

કિંમત તોલા ૧ ની શીશી ૧ ના ડા. ૧૦— ૦

અરધા તોલાની શીશીના ડા. ૫— ૦

ફિરંગગન કેશરી—ગમે તેડડી મુદતના જુના અને તીકલ પમેડ, ઉપદ્રુક્રી (આંદી) વિસ્ફોટક અને ફિરંગ જેવા મહા પુષ્ટ વ્યાગ્રિથી શરીરના સાંધાંમાં પ્રલાઈ જાય છે. લોડી બીગાડથી આખા શરીરમાં અને મૂર્તિ બાગ ઉપર આંદા અને મુડમુડ ફોલી નીકળે છે. પેશાબ માર્ગ બળતરા થઈ રમી પડ્યા કરે છે. નાક સડી જવાથી ખેસી જઈ ખેંચાય થઈ જાય છે, તાળવામાં આંદુ અને કાણું પડી જવાથી દર્દી મુંઝવેલ થઈ જાય છે. આંગિા એકાએક દુખવા આવી અનિશય લાલ થઈ અંદરના નર્મ નિમાગને બગાડી દ્રવ્યીને હાણી નાંગે છે. આવી રીતે ખીડાતા તમામ દર્દીઓને ફક્ત દસ દીવ્ય ગળેડી દુકાં મુદતમાંજ અમારી આ દવા ચમત્કારક કાયદો આપી દર્દીને રાહત અને આનંદ આપે છે.

ગાળી નાંગ ૨ ની શીશી ૧ ના ડા. ૪—૦-૦ ચાર.

અવ્યક્ષ—

રાજવેદ—પ્રભાશંકર નાનાભાઈ ભટ્ટ,

અને

જયશંકર ડવરામ ત્રીવેદી.

ગદડા સ્થામીના કાઠીયાવાડ-ખી. એસ. રેલ્વે-સ્ટેશન નીગાળા.

